



НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2016

З М І С Т

CONTENTS



Статті

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., СОРОКУН А.А., ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В., ХОПТИНЕЦЬ І.М. Неолітизація Київського Подніпров'я у світлі нових досліджень

СНИТКО І.О. Амфори із сільських некрополів Ольвійського полісу VI—III ст. до н. е.: центри виробництва, сакрально-ритуальний аспект

СЕРГЄЄВА М.С., ЧЕРНЕНКО О.Є. Дерев'яні вироби з давньоруського Чернігова (матеріали розкопок 2006 р. на території Чернігівського дитинця)

РУДИЧ Т.О. Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби Лука (Кучари)

Articles

3 ZALIZNYAK L.L., SOROKUN A.A., PEREVERZIEV S.V., KHOPTYNETS I.M. Neolithization of Kyiv Dnipro Region in the Light of New Research

19 SNYTKO I.O. Amphorae from the 6th—3rd Century Rural Necropoleis of Olbian Polis: Production Centres and Sacral and Ritual Aspect

32 SERGEYEVA M.S., CHERNENKO O.Ye. Woodwork from Ancient Rus Chernihiv (materials of excavations on the territory of Chernihiv dytynets in 2006)

42 RUDYCH T.O. Anthropological Material from Excavations at Luka (Kuchary), an Ancient Rus Burial Ground



Публікації археологічного матеріалу

ДЗНЕЛАДЗЕ О.С. Намисто могильника Червоний Маяк (розкопки 2011—2013 рр.)

ВЕРЕМЕЙЧИК О.М., КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Середньовічний монетний скарб із розкопок Любеча

ХАМАЙКО Н.В. Гральні набори з розкопок П.І. Смоличева із заплавного могильника Шестовиці

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Антропоморфна фігурка із Засулля-Мгару

ЯНОВ Д.М. Срібні та золоті ісламські монети в колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею

Publications of Archaeological Materials

53 DZNELADZE O.S. Beads from Chervonyi Mayak Cemetery (2011—2013 Excavations)

64 VEREMEYCHUK O.M., KOZUBOWSKYI G.A. The Mediaeval Coins Hoard from Liubech

69 KHAMAİKO N.V. Playing Sets from Excavations by P.I. Smolichev from Floodplain Burial Ground at Shestovytisia

79 VOLODARETS-URBANOVIYCH Ya.V. The Anthropomorphic Figurine from Zasullia-Mhar

89 YANOV D.M. Silver and Golden Islamic Coins in Bilhorod-Dnistrovskiy Local Lore Museum Collection



До історії стародавнього виробництва

РАДОМСЬКИЙ І.С., ЯКУБЕНКО О.О. Кам'яний інвентар поселення Озаринці
ГОТУН І.А., ГОРБАНЕНКО С.А. Комплекс землеробських знарядь з околиць Боярки

97 RADOMSKYI I.S., YAKUBENKO O.O. Stone Implements from Ozaryntsi Settlement
104 GOTUN I.A., GORBANENKO S.A. Set of Agricultural tools from Boyarka Suburbs

To the History of Ancient Crafts



Охорона археологічних пам'яток

БУЙСЬКИХ А.В., БІЛЯЄВ О.С., КРУТИЛОВ В.В. З досвіду консерваційно-реставраційних робіт у Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» НАН України

118 BUISKYKH A.V., BIELIAYEV O.S., KRUTILOV V.V. From the Experience of Conservation and Restoration in National Historical and Archaeological Preserve «Olbia» of NAS of Ukraine

Protection of Archaeological Monuments



Рецензії

КОЗАК О.Д. Рец.: М.А. Филипчук, Г.В. Соловій. До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвового поясу святилища Плісеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.)
МИЛАСШЕВСЬКИЙ О.С. Рец.: В. Магомедов. Керамические пряслица черняховской культуры
КОВАЛЬЧУК О.М., РЕКОВЕЦЬ Л.І. Рец.: О.П. Журавльов. Фауна України: археозоологічні дослідження

126 KOZAK O.D. Re.: M.A. Fylypchuk, H.V. Soloviy. To the Issue of Ritual Inhumation Burials in the Offering Belt of Plisnetske Hill-fort Sanctuary (Based on the Materials of 2009 Research)
129 MYLASHEVSKYI O.S. Re.: V. Mahomedov. Ceramic Loom-weights of Cherniakhiv Culture
131 KOVALCHUK O.M., REKOVETS L.I. Re.: O.P. Zhuravliov. Fauna of Ukraine: Archaeozoologic Research

Book Review



Хроніка

ГАВРИЛЮК Н.О. Міжнародна науково-практична конференція «Крим і Північне Причорномор'я в археологічних дослідженнях 1956—2013 рр.»
МОГИЛОВ О.Д. Літня археологічна школа в Більську
СКИБА А.В., ПЕТРАУСКАС О.В., ПОГОРІЛЕЦЬ О.Г. Конференція «Етнокультурні процеси на півдні Східної Європи у I тис. н.е.» (пам'яті І.С. Винокура). Меджибіж — 2015
ПАНАХИД Г.І. Слово про археолога (до 80-річчя Леоніда Мацкевича)
КУЛАКОВСЬКА Л.В. Пам'яті Владислава Миколайовича Гладиліна

133 GAVRYLIUK N.O. International Scientific and Practical Conference «The Crimea and Black Sea North Region in 1956—2013 Archaeological Research»
137 MOHYLOV O.D. Archaeological Summer School in Bilsk
138 SKYBA A.V., PETRAUSKAS O.V., POHORILETS O.H. Conference «Ethnic and Cultural Processes at South of Eastern Europe in the 1st Millennium AD» (to the memory of I.S. Vynokur). Meszhybizh — 2015
141 PANAKHYD H.I. A Word about an Archaeologist (To the 80th Anniversary of Leonid Matskevych)
145 KULAKOVSKA L.V. To the Memory of Vladyslav Mykolaiovych Hladylin

News Review

Наші автори

Our Authors

Список скорочень

Abbreviations

Пам'ятка автора

List of Instructions for Authors

Здано до набору 11.01.2016. Підписано до друку 04.04.2016. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Тираж 200 прим.

Тираж видруковано: ТОВ «Талком» 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел.: (044) 424-40-69, 424-56-26
Свідоство суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013

А.А. Залізняк, А.А. Сорокун,
С.В. Переверзєв, І.М. Хоптинець

НЕОЛІТИЗАЦІЯ КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ



Статтю присвячено проблемам поширення найдавнішої кераміки та навичок відтворювального господарства на Київщині. Перші неолітичні новачії в регіоні зафіксовано в матеріалах пам'яток типу Лазарівка з кременем кукрецького типу та керамікою, що мають прямі паралелі в старожитностях буго-дністровської культури Південного Бугу.

К л ю ч о в і с л о в а: неолітизація, «східний імпульс», балканізація, буго-дністровська культура, відтворювальна економіка, хронологія.

Київське Подніпров'я — ключовий регіон України, культурно-історичні процеси в якому, значною мірою, визначали хід не лише власне української історії, але й передісторії регіону за первісної доби. Пояснюється це його розміщенням на карті Східної Європи на перетині великих міграційних потоків. Саме в Середньому Подніпров'ї зустрічалися хвилі міграцій із Центральної Європи та Балтії, з Євразійського степу та Балкано-Дунайського регіону (рис. 1).

У первісні та ранньоісторичні часи Київщина була зоною контакту трьох головних культурно-історичних провінцій України — Балтійської, Євразійської степової та Балкано-Дунайської (Залізняк 1999, с. 231—244; 2006, с. 3—15). Уперше контакт між носіями традицій згаданих великих культурних спільнот у Київському Подніпров'ї відбувся на зорі неолітичної доби. Неолітичні матеріали з Київського Полісся демонструють синтез традицій генетично пов'язаної з балкано-дунайським неолітом буго-дністровської культури (БДК) з яніславницькими традиціями балтійського мезоліту. Фундатор першої концепції неолітизації України В.М. Даниленко вважав, що неолітична революція в регіоні розпочалася з т. зв. «східного імпульсу» — міграції скотарів кукрецької культури зі степів Прикаспію в Надазов'я й далі на Середній Дніпро, де відбувся синтез східних кукрецьких традицій із «протонеолітичною культурою прибалтійсько-маглемезького типу» (Даниленко 1969, с. 11, 30, 31) (рис. 1).

У далекому минулому з розвиненого Середземномор'я через Балкани та Подунав'я на те-

риторію України поширювалися прогресивні новачії (відтворювальна економіка, надбання грецької та римської цивілізації, Візантії). У первісні часи це відбувалося шляхом колонізації безпосередніми носіями неолітичних новачій із Подунав'я території Південно-Західної України до Київщини включно. Яскравим прикладом цих процесів є тривала і потужна експансія мотичних землеробів культури Кукутені з півдня Румунії до Трипілля на Київщині.

Значно менше відомо про попередні трипільським колоністам найперші хвилі неолітичної колонізації Південно-Західної України ранніми землеробами з Подунав'я. Особливо важливу роль у неолітизації Київського Подніпров'я відіграли носії традицій буго-дністровської неолітичної культури, які з'явилися в Києво-Черкаському Подніпров'ї задовго до приходу землеробів культури Кукутені-Трипілля. На це вказують нові матеріали досліджень стоянок поблизу с. Добрянка на р. Тикич, та в уроч. Крушники на р. Уж поблизу м. Народичі.

Проблема формування неоліту Київського Подніпров'я в історіографії

Щодо витоків неоліту регіону висловлювалися кілька українських дослідників: В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін, Л.Л. Залізняк та Н.С. Котова.

На сьогодні відомо три головні версії неолітизації України: автохтонна, з південного сходу («східний імпульс») та з південного заходу — з Балкан через Подунав'я. Прибічником першої був Д.Я. Телегін, який у питанні неолітизації Подніпров'я був обережним і дуже лаконічним, але в цілому дотримувався автохтоніст-

ської позиції. Неолітичні пам'ятки Київщини він зараховував до дніпро-донецької культури, яку виводив із місцевого мезоліту (Телегин, Титова 1998, с. 15), хоча й визнавав, що на її формування впливала буго-дністровська культура (БДК) та неоліт східніших територій. Ранньо-неолітичні пам'ятки струміль-гастятинського типу дослідник виводив із кудлаївської культури мезоліту Полісся (Телегин 1973, с. 180). Певну данину автохтонізму віддав Д.Л. Гаскевич (2007, с. 104, 105), який услід за Д.Я. Телегиним писав про кудлаївське підґрунтя раннього неоліту Київщини. У наш час поглядів про місцеві витоки неоліту України дотримуються лише прибічники квазінаукових концепцій на кшталт «священної трипільської Аратти».

З кінця ХХ ст. змагаються між собою дві головні версії неолітизації України — з південного сходу («східний імпульс») та з південного заходу («балканізація»). Їх уперше сформулював В.М. Даниленко, який справедливо вважається фундатором сучасних поглядів на поширення неолітичних новацій територією України. Саме він сформулював визначальні засади сучасного бачення проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я щодо важливої ролі в цьому процесі носіїв традицій БДК, яка належала до кола неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону.

У своїй фундаментальній монографії «Неолит Украины» 1969 р. В.М. Даниленко запропонував розгорнуту концепцію неолітизації України. Обидві згадані версії витоків неоліту України в його побудовах постають як дві послідовні фази неолітичної революції в регіоні. На думку дослідника, все почалося у VII тис. до н.е. в Прикаспії та Передкавказзі з аридизації клімату, кризи мисливського господарства, вимушеного переходу до скотарства. У пошуках кращих пасовиськ скотарі Прикаспію рушили на захід у степи та лісостепи України, де започаткували докерамічну фазу приазовської, сурсько-дніпровської, кримської та буго-дністровської неолітичних культур (рис. 2). Мігранти зі сходу принесли в український степ domestikованих вівцю, козу та бика, кремінь кукрецького типу, а дещо пізніше — найдавнішу із шипоподібним денцем кераміку східного походження. «Східний імпульс» досяг Надазов'я, де постала найдавніша в Україні приазовсько-кукрецька культура, представлена нижніми докерамічними шарами поселення Кам'яна Могила 1. Її впливи у вигляді перших навичок скотарства та найдавнішої кераміки досягли Криму, Надпоріжжя, Південного

Бугу та Дністра. «Східне Надазов'я є саме тим передаючим центром, через який зі Стародавнього Сходу відбувалося поширення найдавніших прийомів керамічного виробництва» (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186).

За В.М. Даниленком, землеробство на території України, поширилося пізніше ніж скотарство, і не зі сходу, а з південного заходу, з Балкан через Подунав'я (рис. 2). Його принесло населення неолітичної культури Криш. Під криським впливом постала печерська фаза буго-дністровської культури, кераміка якої має прямі паралелі в посуді культури Криш. Розселення буго-дністровців у північно-східному напрямку на Київське Полісся та Києво-Черкаське Подніпров'я зумовило формування дніпро-донецької культури, рання кераміка якої має орнаментацию подібну до буго-дністровської. Тому дослідник підкреслював особливо потужний вплив на процеси становлення неоліту Київського Подніпров'я буго-дністровських переселенців із півдня: «культура племен, що мешкали у першій половині неоліту на Середньому Дніпрі, у певному сенсі є своєрідною етнокультурною філіацією буго-дністровської культури» (Даниленко 1969, с. 34).

Разом із тим, В.М. Даниленко вважав, що власне дніпро-донецькій культурі в регіоні передували пам'ятки струмельського типу з найдавнішою керамікою східного походження, що постали внаслідок згаданого «східного імпульсу». Сталося це «унаслідок інфільтрації з півдня кукрецького типу культури» в середовище місцевої «прото-неолітичної культури прибалтійсько-магле-мезького типу» (Даниленко 1969, с. 30, 31, 217).

Виділена дослідником струмельська група пам'яток, як і твердження про прибуття кукрекців із Прикаспію, не витримали перевірки часом. Однак базові для українського неолітознавства положення про генезу БДК за участю належної до балкано-дунайського неоліту культури Криш та визначальну роль буго-дністровських мігрантів у неолітизації Середнього Подніпров'я підтвердили подальші дослідження. Зокрема в 70—80-х рр. ХХ ст. на Київщині досліджено групу ранньонеолітичних пам'яток типу Лазарівка (рис. 3) з кукрецьким кременем та керамікою, що має прямі паралелі в посуді самчинської фази БДК (стоянки Лазарівка, Прибір 7а, Крушники та ін.) (Залізняк 1977, с. 36—38; 1979; 1984, с. 108; 1991, с. 42—44; 2005, с. 147—150; 2009, с. 178—206). Ці положення визнано усіма дослідниками неоліту України, окрім В.О. Манька, який категорично заперечує будь-які генетичні зв'язки БДК із Криш.

Н.С. Котова, попри суттєві розходження з В.М. Даниленком у поглядах на періодизацію неоліту України, в цілому слідує його концепції. Дослідниця визнає, що неолітизацію України розпочали скотарі зі сходу, а продовжили землероби-мігранти з Подунав'я (культура Криш). Перейняті в них бугодністровцями навички керамічного виробництва та землеробства принесено до Середнього Подніпров'я пізніше (Котова 2002, с. 10).

Варто зазначити, що Н.С. Котова суттєво розвинула й навіть гіпертрофувала ідею В.М. Даниленка про «східний скотарський імпульс» із Передкавказзя та Надазов'я, як каталізатор неолітизації України. Дослідниця не лише сміливо стверджує, що domestикація вівці, кози, бика, коня, собаки відбулася на Передкавказзі та Надазов'ї ще в VIII тис. до н.е., але й пише про «безсумнівно місцеву domestикацію коня» та свині: «Із західного Надазов'я і степового Подніпров'я домашні тварини і цей тип тваринництва поширилися у лісостепове Побужжя і дещо пізніше по всій території України» (Котова 2002, с. 60). На думку дослідниці, не лише скотарство, але й «культурні рослини були запозичені мешканцями України в населення Північного Надазов'я та Передкавказзя, а не Балкано-Карпатського регіону». А до Надазов'я землеробство потрапило з Анатолії через Кавказ і Нижній Дон ще в середині VII тис. до н.е. (Котова 2002, с. 75, 76, 82).

Погляди Л.Л. Залізняка на неолітизацію України загалом, і Київського Подніпров'я зокрема, суттєво різняться від бачення цих процесів В.М. Даниленком та Н.С. Котовою. Перш за все, це стосується «кукрецького імпульсу» із Прикаспію, що нібито ще на докерамічній стадії в VII, і навіть VIII тис. до н.е., поширив степами зі сходу через Надазов'я на захід перші навички скотарства, землеробства, найдавнішу кераміку та креміль кукрецького типу.

Л.Л. Залізняк висловив сумніви щодо досить раннього скотарського «східного імпульсу». На його думку, в Україні нині невідомі достовірні неолітичні пам'ятки давніші 6000 BC (cal.). До того ж скотарство не може виникати самостійно в суспільствах не знайомих із землеробством і на початковій стадії існує лише в комплексі з останнім. Спираючись на критичний аналіз



Рис. 1. Культурно-історичні провінції України

палеозоологічних та хронологічних аргументів Н.С. Котової (Котова 2002, с. 74—81) на користь досить раннього поширення скотарства з Передкавказзя та Надазов'я українськими степами на захід, дослідник дійшов висновку, що «на сьогодні немає достатніх підстав говорити про пріоритет саме східного імпульсу в первинній неолітизації території України. Скоріше навпаки, балкано-дунайські неолітичні впливи на первісну Україну простежуються значно рельєфніше і на великому масиві археологічних джерел, представлених матеріалами цілої низки археологічних культур Правобережної України — гребениківської, Криш, буго-дністровської, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля. Тобто Україна не є виключенням із загальноєвропейського контексту. Як уся Центрально-Східна Європа Україна, передусім Правобережна, неолітизувалася в VII—VI тис. BC з Балкан через Подунав'я» (Залізняк, Панченко 2007, с. 6—16). Припускаючи можливість східних впливів, Л.Л. Залізняк бачить процес неолітизації Правобережжя та Подніпров'я як їх «балканізацію» шляхом поширення неолітичних новацій із Балкано-Дунайського регіону.

У 2012 р. опубліковані результати палеоботанічних досліджень на двох десятках ранньонеолітичних пам'яток Надазов'я, басейну Сіверського Дінця та Нижнього Дону. Авторка дослідження (Motuzaitė-Motuzeviciute 2012, р. 14—17) переконливо продемонструвала на значному масиві матеріалу, що найдавніші сліди вирощування окультурених злаків у зазначеному регіоні виявлені лише з другої половини V — початку IV тис. до н.е. на енеолітичних поселеннях середньостогівської культури. Щодо найраніших слідів domestикації рогатої худоби



Рис. 2. Карта неолітизації України

би в Надазов'ї, про що, на думку Н.С. Котової, нібито свідчать кістки вівці з нижніх шарів стоянки Семенівка в Надазов'ї, то з'ясувалося, що згадані рештки належать не одомашненій вівці, а дикій сайзі й датуються вони за С¹⁴ не VIII тис., а серединою VI тис. до н.е. Наведене ставить під сумнів не лише можливість походження скотарства в Східній Європі з Передкавказзя та Надазов'я, але й саму ідею «східного імпульсу» як каталізатора неолітизації України. Принаймні саме існування останнього наразі потребує додаткової аргументації.

По правді зазначимо, що на сьогодні єдиним достовірним археологічним підтвердженням східних зв'язків території України часів мезо-неолітичної трансформації є нечисленні пам'ятки типу Платівський Став на кордоні Донбасу з Ростовською областю Росії. Маємо на увазі мікролітичні комплекси із сегментами й трапеціями з ретушшю, що заходять на спинку «гелуанського» типу — Платівський Став, Зимівники I, Мурзина Балка. У них простежуємо прямі паралелі з матеріалами стоянок нижньоволзької культурної єдності пониззя Дону (Кремінна 2, 3, Розсипна I—VII, Жуковська 1—5), Північного Прикаспію (Джангар, Каїршак), Північного Кавказу (Буденівська,

Сатанай, Кістрик) (Цыбрий, 2003, с. 54; Залізняк 2005, с. 96, 97).

Л.Л. Залізняк вважає, що неолітизація України (перш за все Правобережної) сталася внаслідок чотирьох основних хвиль неолітичної міграції з Подунав'я (Гребеники, Криш, культури лінійно-стрічкової кераміки, Кукутени-Трипілля) (Залізняк, 1998, с. 231—235; 1999, с. 89, 90; 2006б, с. 3—18). Важливу роль у цьому процесі відіграла культура Криш, під впливом якої з території Молдови в середині VI тис. до н.е. почала формуватися буго-дністровська культура, носії якої вперше принесли неолітичні новачки на Києво-Черкаське Подніпров'я (рис. 2). Вони були змушені відходити на північний схід під тиском нових хвиль землеробів із Подунав'я — лінійно-стрічковиків та кукутенців. Саме буго-дністровська людність у другій половині VI тис. до н.е. принесла з Побужжя на Київщину не лише характерну кераміку, але й крем'яні кукутєнського типу (Залізняк 2005, с. 147—150; 2009, с. 178—206). Тут буго-дністровці зустрілися з населенням яніславицької культури, яка наприкінці мезоліту займала басейни Вісли, Німану та Прип'яті до Дніпра. Синтез буго-дністровських традицій з яніславицьки-

ми простежується в матеріалах ранніх дніпро-донецьких пам'яток Київщини з гребінцевою керамікою (Бородянка 3В).

Нагадаємо, що за В.М. Даниленком, неоліт Північної України, Білорусі, Литви, Польщі постав на протонеолітичному субстраті «культури прибалтійсько-маглемезького типу» (Даниленко 1969, с. 30, 31). Останню Л.Л. Залізняк ідентифікував у 70-ті рр. XX ст. як яніславицьку пізньомезолітичну культуру, що мала керамічну фазу розвитку. На її основі під впливом культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) постала волинська культура Західного Полісся та німанська басейну Німану. У Київському та Житомирському Поліссі яніславицька людина контактувала з буго-дністровськими переселенцями з півдня в процесі формування дніпро-донецької неолітичної культури (Залізняк 1978, с. 12—21; 1991, с. 28—41; 1998, с. 184—192; 2005, с. 82—89; 2009, с. 133—206; Залізняк, Балакін 1985).

Показово, що кукрецькі крем'яні комплекси з Київського Полісся мають прямі паралелі не в матеріалах надпорізького варіанту Кукреку (стоянки Ігрені 8, Кізлевий), а в кукрецьких комплексах Південного Бугу (Абузова Балка, Добрянкa 1, 2, 3). Тому кукрецький крем'яний комплекс, на думку Л.Л. Залізняка, потрапив на Київщину не з Надпоріжжя під час «східного імпульсу», як це вважав В.М. Даниленко, а був принесений із Побужжя буго-дністровськими мігрантами, що полишили пам'ятки типу Добрянкa (Залізняк 2005, с. 150; 2009, с. 178—206; 2013, с. 254—255).

У наш час більшість дослідників неоліту України висловлюють сумніви щодо «східного імпульсу», з якого, на думку В.М. Даниленка та Н.С. Котової, нібито розпочалася неолітизація регіону. Зокрема, прибічниками балкано-дунайської версії неолітизації України є київські дослідники М.Т. Товкайло та Д.Л. Гаскевич (Товкайло 2004; 2005).

Із середини 80-х рр. XX ст. уз'язку з відходом від неолітичної проблематики з різних причин В.М. Даниленка, Д.Я. Телегіна, В.І. Непріної, О.М. Титової, С.А. Балакіна, Л.Л. Залізняка в дослідженні неоліту Київського Полісся запала 30-річна тиша. Вона була порушена лише спорадичними розкопками С.В. Переверзева, А.А. Сорокуна, В.О. Манька пізньонеолітичної стоянки Романьків на південній околиці Києва та публікацією Д.Л. Гаскевича зборів неолітичних матеріалів під Ходосівкою.

Навесні 2015 р., з метою поновлення інтересу молодих дослідників до неоліту Середнього Подніпров'я, Л.Л. Залізняк запропону-

вав своїм пошукачам із проблематики неоліту Буго-Дніпровського межиріччя та Київщини С.В. Переверзеву та А.А. Сорокуну спільну програму дослідження раніше відкритих і частково розкопаних ним відомих неолітичних стоянок Лазарівка, Крушники, Бородянка 3А. У літку 2015 р. першим кроком у цьому напрямку були спільні розкопки упродовж 20 днів стоянки Крушники, що досліджувалася 32 роки тому. Матеріали пам'ятки висвітлюють початковий етап становлення неоліту Київського Полісся.

Стоянка Крушники

Неолітична стоянка, що розташована в уроч. Крушники на правому березі р. Уж навпроти с. Матейки Народичського р-ну Житомирської обл., була відкрита й розкопувалася в 1983 р. Волинською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л.Л. Залізняка. За відсутності начальника експедиції функції керівника розкопу виконував аспірант Інституту С.А. Балакін. У розкопі площею близько 36 м² добуто 2384 кременів та невелику, але виразну колекцію неолітичної кераміки. Уперше опубліковані в 1987 р. матеріали з Крушників (Залізняк, Балакін, Охріменко 1987, с. 69—73), пізніше неодноразово використовувалися в культурно-історичних побудовах (Залізняк 2005, с. 147—150; 2009, с. 185—187, 199—205). Мікролітичний крем'яний комплекс кукрецького типу та характерна для другого самчинського етапу буго-дністровської культури кераміка дали підстави зарахувати пам'ятку до найдавніших у неоліті Київського Полісся й говорити про неолітизацію цього регіону внаслідок міграції носіїв буго-дністровської культури з Середнього Побужжя.

Зазначимо, що в 1984 р. за 200 м від розкопу 1983 р. по краю тераси на північ у бік с. Матейки тією ж Волинською експедицією ІА АН УРСР була досліджена інша неолітична стоянка — Крушники 2. Матеріали пам'ятки суттєво відрізняються від колекції кременю та кераміки з сусідньої стоянки Крушники. У пункті 2 досліджено рештки круглоподібної землянки, із заповнення якої отримано виразну колекцію фрагментів глиняного посуду з рослинною домішкою в тісті та орнаментом у вигляді рядів наколів косо поставленою паличкою («копитце»). Керівник розкопу Г.В. Охріменко пов'язав знахідки з волинською неолітичною культурою, яка в V—IV тис. до н.е. охоплювала басейн Верхньої та Середньої Прип'яті. На кераміці з Крушників 2 Г.О. Пашкевич визначи-

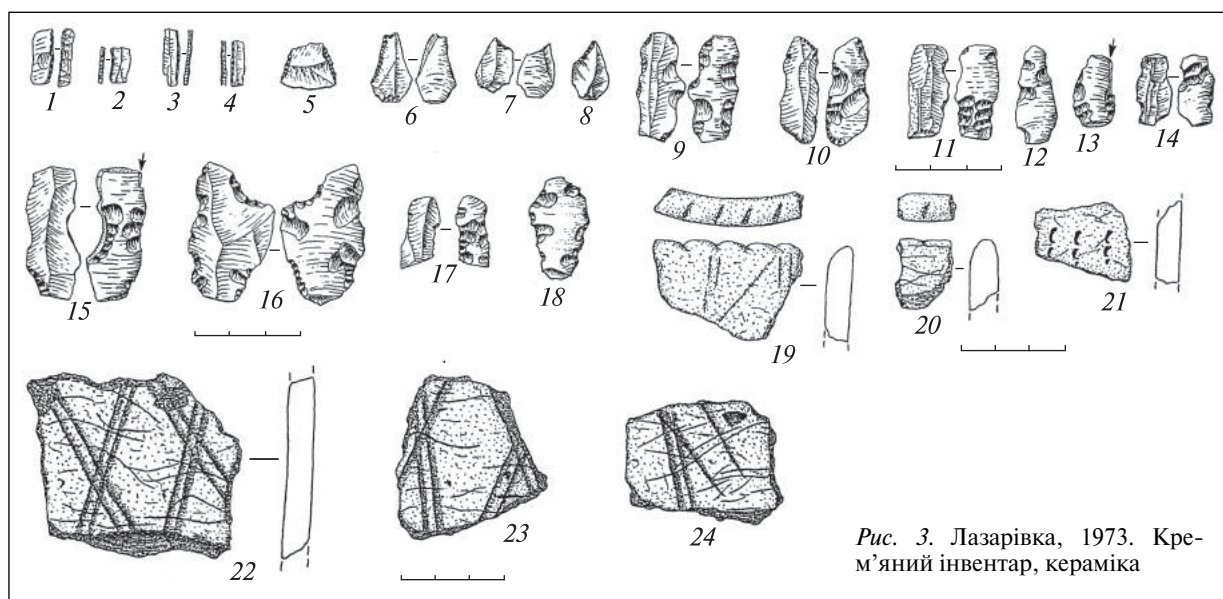


Рис. 3. Лазарівка, 1973. Крем'яний інвентар, кераміка

ла відбитки зерен пшениці двозернянки, проса та гороху (Охріменко 2001, с. 88, 89).

Улітку 2015 р. у пункті 1 Крушників Волинською експедицією Інституту археології НАНУ (начальник Л.Л. Залізняк) за активної участі А.А. Сорокуна, С.В. Переверзева, І.М. Хоптинця та М.М. Беленка розкопано 81 м² площі пам'ятки. Отримано колекцію з 11820 кременів (зокрема 420 виробів із ретушю) та 422 фрагменти неолітичної кераміки, аналогічних знайденим у розкопі 1983 р. Добуті матеріали являють собою яскравий взірць ранньонеолітичних комплексів типу Лазарівка, дослідження яких у Київському Поліссі розпочалося понад 40 років тому (Залізняк 1977; 1979).

Пам'ятки типу Лазарівка Київського Полісся

Епонімна пам'ятка була відкрита й досліджувалася в 1973 та 1975 рр. Л.Л. Залізником на площі 57 м² (Залізняк 1977; 1979). У компактному скупченні матеріалів діаметром до 10 м виявлено невелику (близько 2000 кременів та 30 фрагментів кераміки), але «чисту», без сторонніх домішок колекцію (рис. 3), що стала еталоном для ранньонеолітичних пам'яток типу Лазарівка Києво-Житомирського Полісся. На сьогодні до їх числа, окрім Лазарівки, входять стоянки Прибір 7а (Залізняк 1991, с. 42—44), Крушники (Залізняк, Балакін, Охріменко 1987), Завалівка (Гаскевич 2001, с. 45), Ходосівка (Гаскевич 2007, с. 95—117) та ін. Їм властивий кремій кукрецького типу та кераміка, що мають прямі паралелі в кукрецьких комп-

лексах басейну Південного Бугу та в кераміці самчинської фази БДК.

Для крем'яного інвентарю пам'яток типу Лазарівка характерні невеликі одноплосинні нуклеуси конусоподібної форми (рис. 4), що іноді нагадують олівцеподібні. На Крушниках знайдено виразну серію торцевих ядрищ (рис. 4, 1, 2, 4, 5). Деякі з них представлені двоплосинними нуклеусами зустрічного сколювання (рис. 4, 5). Присутні великі серії виготовлених у відтискній техніці правильних мікропластинок.

Мікронабір складається з мікрівкладнів із притупленим краєм, кукрецьких вкладнів, незначної кількості трапецій та мікрорізців. Найчисленніше представлені мікроліти з притупленим краєм, принаймні на пам'ятках, культурний шар яких пересівали через сито (Крушники). Більшість із них складають різноманітні уламки мікрівістер та мікропластинок із притупленим краєм (рис. 3, 1—4; 5, 1—82). Трапляються мікроліти з крутою ретушю не лише по спинці, а й зі скошеним кінцем (рис. 5, 20—22, 27—32). Ці видовжені трикутники часом нагадують поширені на Побужжі вістря типу Абузова Балка. Виразні серії типових та атипових кукрецьких вкладнів (рис. 3, 9—18; 5, 91—106) супроводжуються нечисленими трапеціями (рис. 3, 5; 5, 83—89) та поодинокими мікрорізцями (рис. 3, 5—8; 5, 90).

Численну категорію знарядь складають скребачки, виготовлені переважно на відщепках (рис. 6, 11—18). Серед них виділяються серії округлих та округлоподібних, часом високої форми (рис. 6, 12—18). Багато скребачок неправильної форми на відщепках. Обов'язково

присутні кінцеві скребачки, переважно на відщепках (рис. 6, 1–10).

Різців менше ніж скребачок. Переважають різці кукрецьких типів — на масивних відщепках, з широкими, плоскими різцевими сколами, часом подвійні і навіть потрійні, іноді багатофасеткові (рис. 6, 19–24). Нерідко різцевий скол нанесено з краю спеціально підготовленої крутою ретушшю виїмки (рис. 6, 20–22, 24). Поширені характерні подвійні різці-струги з двома плоскими сколами по черевцю відщепу, знятими з країв ретушованої виїмки (рис. 6, 20, 22, 24).

Постійним, хоча й нечисленним, компонентом пам'яток типу Лазарівка є свердла та рубальні знаряддя на масивних відщепках (рис. 4, 9).

Прямі аналогії зазначеним кукрецьким крем'яним комплексам із Київщини маємо в матеріалах бузького локального варіанту цієї культури, зокрема стоянок типу Добрянк (Залізник та ін. 2013, с. 194–258). Це стосується, перш за все, мікронабору: виразні кукрецькі вкладені, невеликі серії трапецій і численні мікровкладені з притупленим краєм. Причому на Київщині, як і на Бузі, ретуш по краю таких мікролітів крута, усікаюча край мікропластини, на відміну від дрібної ретуші мікроставкладені із кукрецьких стоянок Надпоріжжя. Наявні типово бузькі мікроліти — абузовобалківські вістря. Пам'ятки типу Лазарівка поєднує з Добрянкою типологія скребачок, різців, характерні свердла. Найбільша різниця між крем'яним інвентарем двох згаданих типів пам'яток полягає в типології нуклеусів. Провідні в Добрянці олівцеподібні ядрища доволі рідкісні на Київщині, хоча окремі екземпляри відомі в колекціях із Прибору 7а та Завалівки (Гаскевич 2001, рис. 5, 14).

За складом глини, формою та орнаментациєю кераміка пам'яток типу Лазарівка на Київщині має прямі паралелі в посуді самчинського етапу БДК. Глина містить домішку трави, піску та жорстви. Характерні слабо профільовані горщики з вертикальними вінчиками та стінками (рис. 3, 19–24, 7) й гострим дном. Зовнішню поверхню пригладжено, часом навіть приложено, іноді вкрито ангобом. Розчоси в середині посуду відсутні. Домінує орнамент двох типів: ряди наколів протягнутим гребінцевим штампом (рис. 3, 21; 7, 5–21, 23–26) та прокреслені тим же штампом (частіше двозубим) кососітчасті композиції та косі хрести (рис. 3, 22–24; 7, 21, 22). Характерне орнаментування вінчиків двозубим штампом не лише зовні, але й зсередини (рис. 7, 5–15). Часом зріз вінець

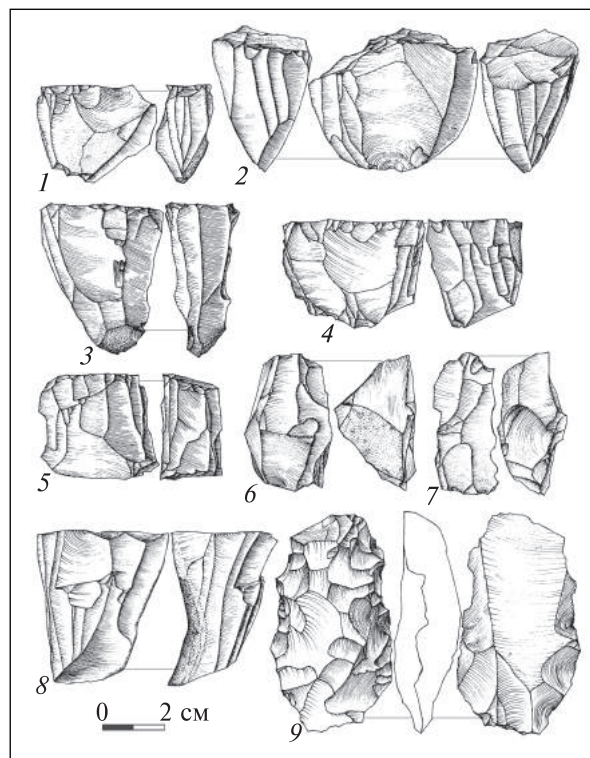


Рис. 4. Крушники, 2015. Нуклеуси (1–8), сокира (9)

орнаментувався косими насічками (рис. 3, 19, 20).

На Крушниках у 1983 р. поряд із фрагментами кераміки з самчинським орнаментом знайдено розвал посудини пізнішого типу. Глина містила значну рослинну домішку. Вертикальне вінце орнаментоване рядом круглих глибоких наколів по краю. Тулуб посудини вкривали горизонтальні смуги наколів косо поставленої гребінки, що чергувалися з рядами наколів розмочаленою паличкою («котяча лапка»). Така кераміка властива більш розвиненому етапу дніпро-донецької культури (ДДК) та, можливо, свідчить про дещо пізніший час Крушників, порівняно з Лазарівкою, де подібний посуд відсутній.

Окрім пам'яток типу Лазарівка з виразним кукрецьким кременем, у ранньому неоліті Київського Полісся за специфікою крем'яного інвентарю виділено ще дві групи пам'яток. Якщо стоянкам типу Оболонь (Залізник, Балакін 1985) властивий яніславицький кремій, то типу Бородянка 3а (Залізник 1979а) — яніславицько-кукрецький. Причому самчинська кераміка пам'яток типу Лазарівка виглядає архаїчніше ранньої дніпро-донецької кераміки з гребінцевим та наколюваним орнаментом другої й третьої групи стоянок. Імовірно, така картина вказує на формування ДДК Київського Полісся в процесі взаємодії прибулих із півдня носіїв самчинських традицій БДК



Рис. 5. Крушники, 2015. Мікроліти

з яніславицьким населенням Полісся. Не виключено, що гребінчаста орнаментация посуду ДДК, по суті, є наслідуванням композицій із наколів протягнутою гребінкою більш раннього самчинського посуду БДК.

Проблема гомогенності матеріалів пам'яток типу Лазарівка та Добрянк

Стоянки типу Лазарівка Київщини з кукрецьким кременем і керамікою буго-дністровського типу мають прямі аналогії в матеріалах із поселень біля с. Добрянк на Черкащині й, очевидно, генетично пов'язані з ними. Однак В.О. Манько, який брав участь у розкопках стоянок Добрянк 2 та Добрянк 3 у 2003, 2004 р., висловив припущення, що згадані комплекси неоднорідні і є сумішшю крем'яних матеріалів нижнього кукрецького шару доби мезоліту та верхнього неолітичного з буго-дністровською керамікою, трапеціями та плоскими нуклеусами.

Наполегливим критиком гомогенності комплексів не лише Добрянки, але й Лазарівки та Крушників Київського Полісся є Д.Л. Гаскевич: «Дійсно, пам'ятки Лазарівка та Крушники зближує подібність їхнього керамічного та крем'яного інвентарю...», однак на них «крем'яні вироби кукрецької культурної традиції та самчинська і савранська кераміка були виявлені за умов, що не дають змоги стверджувати їхній органічний зв'язок» (Гаскевич 2005, с. 33, 36). Дивує, що в дослідника не викликає сумніву гомогенність опублікованих ним комплексів Завалівка та Ходосівка з Київщини, які подібні до Лазарівки та Крушників, але на відміну від останніх, походять не з невеликих за площею розкопів, а зі зборів на значній території. Зокрема колекцію Ходосівки зібрано на площі 2500 м² (Гаскевич 2007), тоді як площа розкопу Лазарівки складає всього 57 м², а Крушників — 120 м².

Однак зрозуміло, що без впевненості в гомогенності комплексів будь-які культурно-історичні побудови на їх основі будуть викликати сумніви.

Дійсно, культурний шар стоянок поблизу с. Добрянк, як і шари більшості пам'яток БДК Побужжя, частково пошкоджені земляними тваринами. Але пошкодження шару не свідчить про негомогенність комплексу артефактів, що в ньому залягав. Автори цих рядків уже наводили аргументи на користь практичної гомогенності крем'яних та керамічних комплексів із Добрянки (Залізняк та ін. 2013, с. 246—248). Нагадаємо головні з них.

Існує, якщо не ідентичність, то значна подібність між собою крем'яних комплексів з усіх п'яти розкопів стоянок біля хут. Добрянк (Добрянк 1, 2, 3, розкопи 1, 2, 3) фактично за всіма категоріями крем'яних виробів — мікронабором, скребачками, різцями, нуклеусами, а також керамікою.

Однотипні матеріали знаходяться в подібному стратиграфічному становищі на п'яти розкопах сусідніх стоянок.

Багаторічні спостереження за культурними шарами стоянок поблизу с. Добрянк вказують на відсутність будь-якої диференціації культуровизначальних виробів по вертикалі в нашаруваннях пам'яток. Тобто всі різновиди артефактів представлені в більш-менш рівних пропорціях у нижніх, середніх і верхніх горизонтах культурного шару всіх стоянок.

Припущення, що на стоянках сталося механічне змішування більш ранніх безкерамічних кукрецьких матеріалів із пізнішими неолітичними, з якими нібито пов'язані кераміка та трапеції, не знайшло підтвердження ні в ході безпосереднього розбирання культурного шару, ні під час його просіювання та промивання через сито. Усі типи мікролітів у рівних пропорціях розсіяні в культурних шарах досліджуваних стоянок (Залізняк та ін. 2013, рис. 26, 28, 33), що свідчить про гомогенність останніх. Сам факт незмінного поєднання кукрецьких виробів із трапеціями та ранньонеолітичною керамікою у всіх 5-ти розкопах трьох стоянок підтверджує гомогенність добрянських комплексів.

Переконливим доказом зв'язку кукрецького кременю з п'яти розкопів стоянки зі знайденою на них ранньонеолітичною керамікою БДК є аналогічна до добрянських матеріалів колекція з Лазарівки на Київщині (Залізняк 1975; 2009, с. 199—200, 269—271). Як кремій, так і кераміка цієї пам'ятки знаходять прямі паралелі в матеріалах Добрянки. Гомогенність комплексу Лазарівки не викликає сумнівів у дослідників, оскільки не має механічних домішок, а сама стоянка являла собою невелике скупчення ранньонеолітичних матеріалів діаметром близько 10 м. Очевидний зв'язок кукрецького кременю Лазарівки з керамікою, аналогічною знайдений на Добрянці, підтверджує єдність крем'яного комплексу останньої з ранньою керамікою БДК стоянки.

Нові дослідження стоянки Крушники надали додаткові аргументи на користь гомогенності не тільки комплексів типу Лазарівка Київщини, а й типу Добрянк Побужжя. Досліджено компактне скупчення однорідних матеріалів,

практично не засмічене іншокультурними домішками. Нова колекція кременю та кераміки з Крушників повторює за основними визначальними показниками раніше відомі комплекси пам'яток типу Лазарівка та Добрянки. Збіг скупчень крем'яних артефактів на стоянці з концентрацією фрагментів посуду з самчинським орнаментом вказує на органічний зв'язок кукрецького кременю з керамікою знайденою на пам'ятці. Отримана показова колекція кременю та кераміки, що має прямі паралелі в матеріалах Лазарівки та Добрянки, свідчить, що останні утворилися не внаслідок випадкового механічного змішування різнокультурних матеріалів, а є гомогенними комплексами.

На думку противників гомогенності комплексів із Добрянки, кукрецький кремій пам'ятки виглядає дуже архаїчно порівняно з пізньою на вигляд керамікою самчинського типу, що його супроводжує. Але ж на очевидно гомогенних пам'ятках типу Лазарівка на Київщині такий же кукрецький кремій архаїчного вигляду супроводжується аналогічною керамікою самчинського типу, що є переконливим доказом гомогенності й колекцій із Добрянки.

Отже, неолітична кераміка із самчинським орнаментом і правильні трапечії на кукрецьких стоянках поблизу Добрянки з'явилися під час їхнього функціонування. Ці артефакти відображають складний процес неолітизації місцевих кукрецьких мисливців та рибалок під впливом ранньонеолітичної людності з Подунав'я (Залізняк, Манько 2004). Вони могли бути залишені носіями балкано-дунайських неолітичних традицій, що були інтегровані в общини кукрецьких аборигенів, або передані під час їхніх дружніх візитів до місцевих мешканців.

Неолітичні мігранти з Побужжя на Південному Поліссі

Дослідження стоянок типу Лазарівка на Київщині та Добрянки 1, 2, 3 на р. Тікич відкривають нові перспективи у вирішенні непростих питань неолітизації Південного Полісся та Києво-Черкаського Подніпров'я. Вони проливають світло на проблему проникнення носіїв кукрецьких та буго-дністровських неолітичних традицій на поліську північ та на Середнє Подніпров'я.

Археологічні джерела переконливо вказують на тривалий демографічний тиск із південного заходу на аборигенів середньої течії Південного Бугу та Синюхи, що спричинило постійний відтік буго-дністровського населення

з відповідною керамікою та крем'яним інвентарем кукрецького типу в північно-східному напрямку (рис. 2). З кінця VII по V тис. до н.е. нові хвилі балкано-дунайських неолітичних мігрантів надходили з південного заходу на Побужжя, витискаючи на північний схід — на Середнє Подніпров'я людність, посталої за участю автохтонів-кукрекців, але під кришськими впливами, буго-дністровської культури.

У степовому й лісостеповому Побужжі та на Інгулі постає значний осередок мезолітичних і ранньонеолітичних стоянок із крем'яним інвентарем кукрецького типу: Абузова Балка, Гвоздево, Кінецьполь, Синюхин Брід, Сагайдак, Софіївка, Печери, Добрянки 1, 2, 3 та ін. (рис. 2). Крем'яні вироби кукрецьких пам'яток Побужжя мають певну специфіку, порівняно з кукрецькими колекціями з Надпоріжжя (Ігрені 8, Кізлевий, Шулаїв II, Сурський тощо) чи Середнього Подністров'я (Фрумушика, Варварівка, Гура Кам'янка, Старі Бедражі). На Побужжі поширені мікровістря типу Абузова Балка (рис. 5, 20—22, 27—32), мікропластинки з крутою, усікаючою край заготовки ретушню (рис. 3, 1; 5, 1—49), різці кукрецького типу з плоскими різцевими сколами (рис. 6, 20—24), у тому числі білатеральні виїмчоторетушовані на відщепках (рис. 6, 20, 22, 24), тоді як властиві Кукреку Надпоріжжя різці на кути зламаної пластини та пластини з ретушню досить нечисленні.

За цими параметрами кукрецькі комплекси Київського Полісся — Лазарівка, Крушники, Прибір 7А, Тетерів III, Завалівка, Бородянка 3В (Залізняк 1979; 1984, с. 52, 61; 1991, с. 42—44; 2009, с. 200—201; Залізняк, Балакін 1985; Залізняк, Балакін, Охріменко 1987, с. 69—72) — більше схожі на кукрецькі матеріали з Південного Бугу, ніж із Надпоріжжя. До того ж, на трьох перших пам'ятках знайдено фрагменти кераміки, які дуже нагадують буго-дністровські вироби, а не кераміку сурської культури Нижнього Дніпра (Залізняк 2009, с. 200).

Помітна подібність ранньонеолітичних комплексів Київського Полісся з кукрецьким кременем (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а) до Кукреку не Надпоріжжя, а Побужжя (Добрянки, Абузова Балка), а також знайдена на них кераміка з буго-дністровським, а не сурським орнаментом, дозволяють говорити, що, скоріш за все, носії кукрецьких традицій обробки кременю потрапили на Київське Полісся десь у другій половині VI тис. до н.е. (за каліброваною шкалою) не долиною Дніпра з Надпоріжжя, як уважав В.М. Даниленко, а з басейну Південного Бугу.

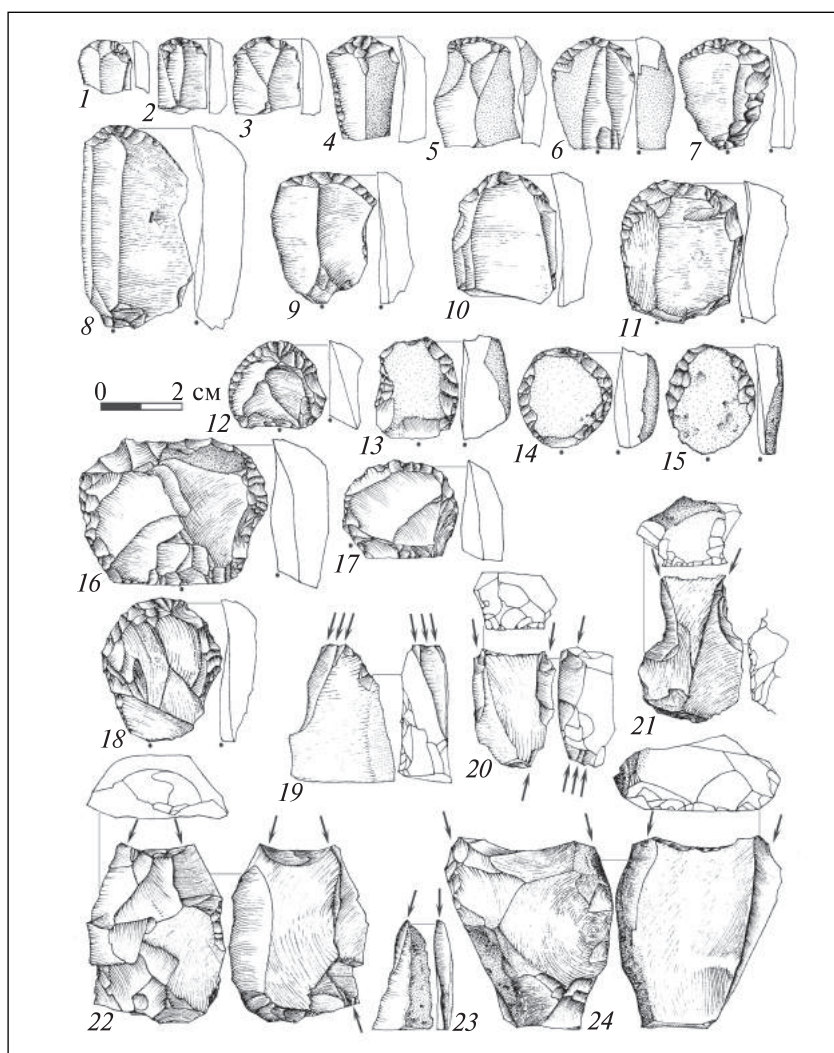


Рис. 6. Крушники, 2015. Скребачки (1—18), різці (19—24)

Вірогідно, переселенці просувалися з Верхнього Бугу у верхів'я річок Тетерів, Ірпінь та Здвиж, а далі їх долинами — у Полісся (рис. 2). Ще один можливий шлях на Полісся проходив долиною Синюхи, Гірського та Гнилого Тікичів на північ, до верхів'їв Росі та Ірпеня. Це ранньонеолітичне населення з кукрецьким кременем і буго-дністровською керамікою в VI—V тис. до н.е. рухалося в північному та північно-східному напрямках під тиском із Нижнього Подунав'я та Подністров'я людності культур Криш, ЛСК та Кукутені-Трипілля (рис. 2).

Знахідки кукрецьких вкладенів на р. Уж, під Чорнобилем та Народичами, а також на стоянці Корма під Олевськом (Залізняк, Балакін, Охріменко 1987, с. 68) свідчать, що кукрецька хвиля з півдня сягнула Нижньої Прип'яті та Північної Житомирщини, які на той час були заселені мисливцями та рибалками яніславицької культури. Поєднання буго-дністровських та яніславицьких тради-

цій простежено в матеріалах ранніх дніпро-донецьких пам'яток Київщини. Пам'ятки з кукрецьким кременем та буго-дністровською орнаментациєю кераміки в Черкаському Подніпров'ї (Велика Андрусівка, Юрова Гора, Чапаївка, Старосілля, Діжова) підтверджують, що неолітичні прибульці з Побужжя відіграли провідну роль і у формуванні черкаського варіанту дніпро-донецької культури (рис. 2). Уже згадувалося, що В.М. Даниленко вважав ранній неоліт Середнього Дніпра «своєрідною етнокультурною філіацією буго-дністровської культури» (Даниленко 1969, с. 34).

На відміну від В.М. Даниленка, що писав про кукрецький імпульс із Надазов'я вгору по Дніпру до Київщини, вважаємо, що поширення кукрецької крем'яної індустрії в Черкаському й Київському Правобережжі та в Південному Поліссі відбувалося переважно з Побужжя, під тиском неолітичних мігрантів із південного заходу (рис. 2). Це підтверджується, зокрема, і поши-

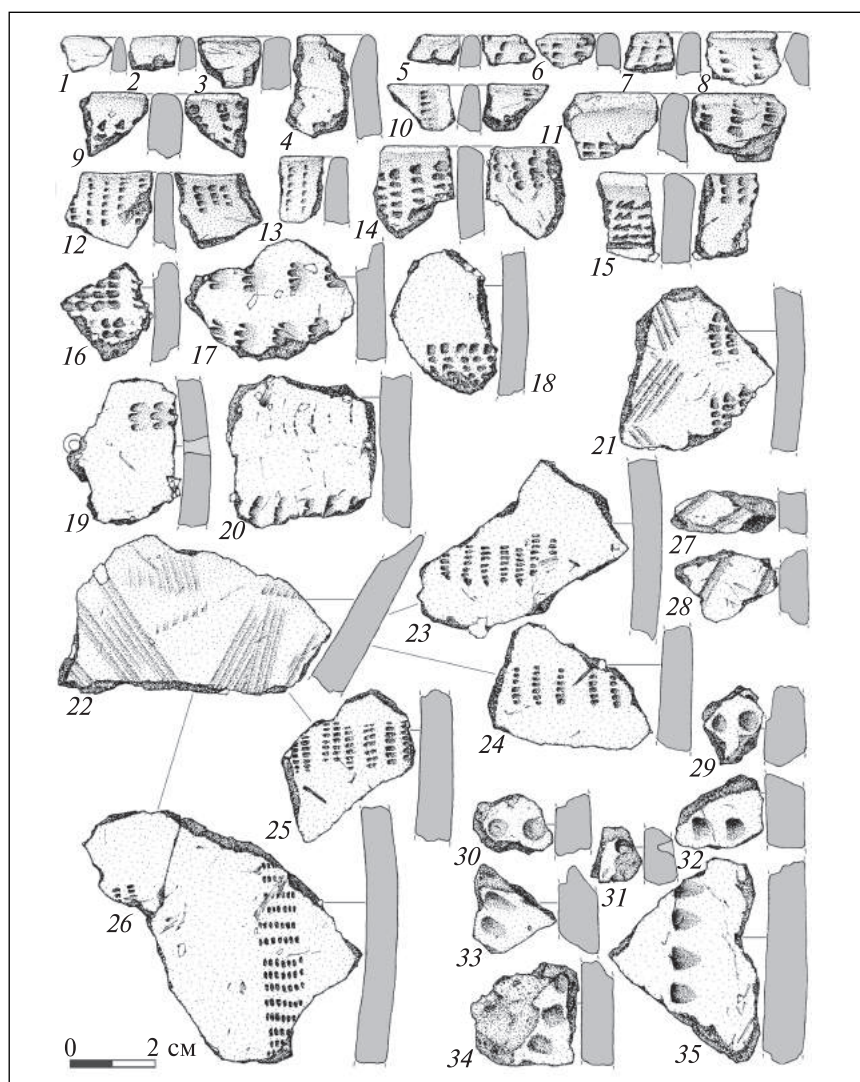


Рис. 7. Крушники, 2015. Кераміка. Домішки в тісті: 1–26 — органіка та жорства; 27–28 — органіка; 29–34 — органіка та шамот; 35 — органіка, пісок і шамот

ренням у цьому регіоні саме буго-дністровської, а не сурської кераміки з Надпоріжжя. Тому кукрецькі комплекси між Бугом і Дніпром численні й виразні, до того ж розповсюджуються Правобережжям далеко на північ, аж до гирла Прип'яті. Тоді як на віддаленому від Бугу лівому березі Дніпра маємо поодинокі пам'ятки, які не зустрічаються північніше р. Трубіж, де знайдено всього два кукрецькі вкладені. Якби колонізація кукрекцями Середнього Подніпров'я відбувалася за версією В.М. Даниленка (з Надпоріжжя), кукрецькі пам'ятки на лівому березі Дніпра були б численнішими.

Для справедливості зазначимо, що Д.Л. Гаскевич тримається старої версії проникнення кукрекців на Київщину не з Побужжя, а по долині Дніпра з півдня: «Появу у Південно-Східному Поліссі пам'яток типу Лазарівка та Прибір 7а ми пов'язуємо з розселенням на північ

представників дніпро-донецької культури Черкащини та Полтавщини» (Гаскевич 2001, с. 47).

Хронологія раннього неоліту буго-дніпровського межиріччя

Хронологія неоліту зазначеного регіону (насамперед провідної культури Побужжя — БДК), сформована на типологічних паралелях із керамікою сусідніх, добре датованих культур (у першу чергу культури Криш Подунав'я), а також на численних (більше 70) радіокарбонівих датах пам'яток БДК. Попри масовість останніх в основі хронології БДК лежать типологічні паралелі найдавнішій буго-дністровській кераміці в посуді III та IV фаз культури Криш. Зазначені фази Криш упевнено датуються різними лабораторіями Європи в межах 5750—5400 до н.е. (cal.). Разом із тим, на межі XX—XXI ст. Київською лабораторією радіокар-

бонового аналізу отримано велику серію дат для пам'яток буго-дністровської неолітичної культури, які зістарили останню приблизно на 500 років і датують найдавніші пам'ятки БДК останньою третьою VII тис. до н.е.

Склалася абсурдна ситуація, коли сформована на пізньокришському ґрунті БДК за новими київськими датами з'явилася раніше свого прашура — культури Криш. З приводу цієї невідповідності висловилися різні дослідники (Бурдо 2003; Товкайло 2004; Залізник 2005, с. 125; 2006, с. 14, 15; Гаскевич 2014), більшість яких піддали сумніву згадані дати Київської лабораторії й шляхом кореляції із хронологією культури Криш підтвердили традиційну хронологію БДК (середина VI—V тис. до н.е.).

Ураховуючи результати тривалої дискусії щодо хронології БДК, припускаємо, що рання печерська фаза БДК постала в середині VI тис. до н.е. під впливом криських пам'яток Молдови типу Сакарівки (Дергачев, Ларина 2015) другої чверті — середини VI тис. до н.е. Рух буго-дністровського населення із Середнього Бугу на північний схід розпочався дещо пізніше на самчинській фазі культури. Очевидно, це сталося під тиском людної культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), що рухалася з Верхньої Вісли на Волинь і далі на південь через Верхній Дністер у Молдову (рис. 2). Пам'ятки Київського Полісся типу Лазарівка з паралелями в кераміці самчинської фази БДК загалом датуються другою половиною VI тис. до н.е. На їх основі, в процесі взаємодії з місцевим яніславицьким населенням Полісся, постав дніпро-донецький неоліт Київщини з гребінчастою керамікою V тис. до н.е.

Д.Л. Гаскевич припускає, що кераміка самчинського типу могла з'явитися ще на ранньому печерському етапі БДК. Якщо це припущення підтвердиться, то ранню хронологічну межу пам'яток типу Лазарівка Київщини слід буде опустити до середини VI тис. до н.е.

Висновки

Аналіз відомих та щойно отриманих джерел, дає підстави авторам статті зробити висновок про переважно балкано-дунайські витоки неоліту України. Неолітизація України відбулася в VI—V тис. до н.е. не випадково. Це час атлантичного кліматичного максимуму, коли в Центральній Європі почалося потепління та зволоження клімату, що створило винятково сприятливі умови для колонізації регіону мотичними землеробами Балкан через Подунав'я.

Враховуючи можливість певних південно-східних впливів на неоліт України, можна говорити про чотири головні хвилі носіїв неолітичних новацій із балкано-дунайського регіону на Правобережну Україну (рис. 2). Першою протонеолітичною хвилею мігрантів із Балкан були носії гребениківських традицій, що полишили на Одещині пам'ятки однойменної культури кінця VII — початку VI тис. до н.е. (cal.). Крем'яний інвентар останньої має прямі паралелі в ранньому неоліті Фессалії та серед виробів із кременю культури Криш-Старчеве (Залізник 2006а). У крем'яному комплексі пам'яток гребениківської культури присутні сліди контактів із місцевим кукрецьким населенням Північно-Західного Надчорномор'я.

Особливо помітну роль у неолітизації Правобережної України відіграли носії традицій культури Криш, які, просуваючись із Трансильванії на схід, у другій чверті VI тис. до н.е. досягли Подністров'я, де вони представлені пам'ятками типу Сакарівка. Внаслідок синтезу криських неолітичних традицій із місцевими кукрецькими, близько середини VI тис. до н.е. постала найдавніша в Україні неолітична буго-дністровська культура. Її інвентар органічно поєднує властиву криській культурі кераміку та креміль гребениківського типу з виразним крем'яним комплексом місцевої кукрецької культури (Печери 1, Добрянкa 1, 2, 3).

Третьою хвилею неолітичних переселенців на Правобережну Україну можна вважати людиність КЛСК, яка в третій чверті VI тис. до н.е. просунулася з верхів'їв Вісли на Волинську височину, а звідти — на Верхній Дністер, у Молдову та в буго-дністровське межиріччя. Тиск із заходу нових неолітичних переселенців на буго-дністровське населення призвів до його руху в північно-східному напрямку — у Києво-Черкаське Подніпров'я та, можливо, у Надпоріжжя (рис. 2). Саме ці процеси другої половини VI тис. до н.е. започаткували неолітизацію Середнього Подніпров'я, зокрема Київського Полісся. Тому крем'яний інвентар та кераміка найдавніших неолітичних пам'яток Київщини — стоянок типу Лазарівка (Лазарівка, Прибір 7а, Крушники) мають прямі паралелі в буго-дністровських комплексах Середнього Побужжя.

Переселення буго-дністровців у Києво-Черкаське Подніпров'я особливо інтенсифікувалося наприкінці VI тис. до н.е., внаслідок потужного тиску з боку четвертої хвилі балкано-дунайських колоністів — людної культури Кукутені-Трипілля, що в цей час із території Молдови розпочала колонізацію лісосте-

пів Правобережної України. Саме з трипільцями пов'язується остаточна перемога відтворювального господарства в зазначеному регіоні.

Щодо механізму поширення неолітичних новацій із балкано-дунайського регіону на Правобережній Україні, то немає підстав уважати, що він був інший, ніж принцип їх поширення на сусідніх територіях Центральної Європи, Подунав'я, Північних Балкан. Більшість дослідників дотримується думки, що неолітизація Подунав'я та Центральної Європи відбулася в режимі їх «балканізації», тобто поширення неолітичних новацій із Балкан через Подунав'я шляхом розселення неолітичних колоністів на північ. Саме в режимі землеробської колонізації поширювалися на Правобережній Україні носії дунайської культури (КЛСК) та Кукутені-Трипілля.

Зазначимо, що з віддаленням від балканського центру неолітизації зростає процес синтезу культури прибульців із автохтонами Європи. Зокрема, неолітичні колоністи культури Криш у первинному вигляді досягли Дністра, але східніше, в буго-дністровському межиріччі, відбувався синтез культури кришських прибульців із місцевими кукрецькими традиціями, унаслідок чого сформувалася гібридна крисько-кукрецька БДК. Вона стала своєрідним провідником неолітичних новацій із Подунав'я до мезолітичних аборигенів Києво-Житомирського Полісся та Середнього Подніпров'я. Далі на північ, у лісовій смузі Східної Європи, неолітичні новації (спочатку навички керамічного виробництва, а пізніше й відтворювального господарства) поширилися не внаслідок землеробської колонізації, а шляхом їх запозичень із півдня.

Розмірковуючи про хронологічні рамки процесу неолітизації України, слід пам'ятати, що немає переконливих свідчень про неолітичні пам'ятки з керамікою, які б датувалися раніше VI тис. до н.е. Нові досить ранні дати кераміки, які отримано Київською лабораторією, викликають значні сумніви у фахівців (Бурдо 2003; Товкайло 2004; Залізник 2005, с. 125; 2006, с. 14, 15; Залізник, Товкайло та ін. 2013, с. 248—250; Гаскевич 2014, с. 3—17).

Таким чином, археологічні дані переконливо свідчать про неолітизацію Правобережної України, Середнього Подніпров'я та Південного Полісся упродовж VI—V тис. до н.е. під потужним впливом неолітичних мігрантів із балкано-дунайського регіону (культур Гребеники, Криш, дунайської (ЛСК), Кукутені-Трипілля). За участю носіїв цих традицій на місцевому мезолітичному субстраті постають неолітичні культури

Правобережжя. Синтез місцевих кукрецьких традицій і неолітичної культури Криш сформував буго-дністровську культуру. Неолітизація Київського Полісся розпочалася в другій половині VI тис. до н.е. внаслідок появи тут буго-дністровського населення. У цей час на Поліссі мешкали мисливці та рибалки яніславицької культури. Прихід буго-дністровців із Побужжя на Київщину фіксують пам'ятки типу Лазарівка другої половини VI тис. до н.е. Контакти з місцевим яніславицьким населенням призвели до формування дніпро-донецьких пам'яток Київського Полісся V тис. до н.е. із гребінчастою керамікою. Західніше, у Рівненському та Волинському Поліссі, під впливом із півдня носіїв традицій КЛСК на яніславицьке населення Полісся сформувалася волинська (німанська) неолітична культура.

Іншими словами, ранньонеолітичні пам'ятки типу Лазарівка Київського Полісся, фактично, були полишені людністю самчинської фази буго-дністровської культури, що внаслідок контактів з яніславицькими аборигенами породила дніпро-донецький неоліт Київщини з гребінцевою керамікою. Остаточне завершення неолітизації лісостепового Правобережжя пов'язане з його колонізацією в V тис. до н.е. землеробами культури Кукутені-Трипілля.

Насамкінець варто ще раз наголосити, що достовірні дані про суттєвий вплив на формування неоліту Середнього Подніпров'я, тим більше Правобережжя, із Приазов'я чи з Нижнього Дону поки що відсутні, якщо не рахувати нечисленні пам'ятки типу Платівський Став донецько-ростовського порубіжжя. Провідну роль у процесі неолітизації Правобережної України та Середнього Подніпров'я відіграв не «східний імпульс» з євразійського степу, а впливи балкано-дунайського неоліту з лісостепового межиріччя Дністра та Південного Бугу. Саме тут у середині VI тис. до н.е. під впливом культури Криш Подунав'я постала найдавніша неолітична культура території України — БДК. У другій половині цього ж тисячоліття буго-дністровці принесли неолітичні новації на Середній Дніпро та в Києво-Житомирське Полісся, а людність КЛСК — на Волинь.

Отже, на сьогодні в конкурентній боротьбі між собою двох версій неолітизації України, південно-східної степової та південно-західної балкано-дунайської, перемагає остання. Існує можливість появи в майбутньому нових фактів та аргументів, що свідчитимуть на користь східних впливів у процесі становлення та розвитку неоліту України.

- Бурдо Н.Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені у світлі нових даних // Археологія. — № 4. — 2003. — С. 5—18.
- Даниленко В.Н. Неолит України. — К., 1969.
- Дергачев В.А., Ларина О.В. Памятники культуры Криш Молдовы (с каталогом). — Кишинэу, 2015.
- Гаскевич Д.Л. Регіональні особливості у неолітизації Прип'ятського Полісся // Гістарычна-археалагічны зборнік. — № 16. — Мінск, 2001. — С. 36—49.
- Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукрецької культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 24—37.
- Гаскевич Д.Л. Знахідки мезолітичної та неолітичної доби поселення Ходосівка // Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження. — К., 2007 — Вип. 1 — С. 95—117.
- Гаскевич Д.Л. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури // Кам'яна доба України. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 157—187.
- Гаскевич Д.Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури // Археологія. — 2014. — № 4. — С. 3—17.
- Зализняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К., 1977. — С. 23—44.
- Зализняк Л.Л. Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. — 1978. — 25. — С. 12—21.
- Зализняк Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 5—14.
- Зализняк Л.Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. — 31. — 1979а. — С. 54—65.
- Зализняк Л.Л. Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите // Первобытная археология: поиски и находки. — К., 1980. — С. 109—124.
- Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
- Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991.
- Зализняк Л.Л. Первісна історія України. — К., 1999.
- Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005. (Кам'яна доба України. — Вип. 8).
- Зализняк Л.Л. Культурно-історичні провінції України у первісну добу // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 3—15.
- Зализняк Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія. — 2006а. — № 4. — С. 3—18.
- Зализняк Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009 (Кам'яна доба України. — Вип. 12).
- Зализняк Л.Л., Балакін С.А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. — 1985. — № 49. — С. 41—48.
- Зализняк Л.Л., Балакін С.А., Охріменко Г.В. Неолітичні поселення Корма 1 та Крушники на Житомирщині // Археологія. — 1987. — 58. — С. 64—73.
- Зализняк Л.Л., Панченко Ю.В. Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс»? // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — Вип. 7. — С. 6—14.
- Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.
- Охріменко Г.В. Волинська неолітична культура. — Луцьк, 2001.
- Телегин Д.Я. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // МИА. — 1973. — № 172. — С. 173—183.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. — К., 1998.
- Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 6).
- Цебрий А.В. Неолитические памятники Восточного Приазовья // Неолит-энеолит юга и неолит севера Восточной Европы. — СПб, 2003. — С. 41—55.
- Motuzaite-Motuzeviciute Giedre The Earliest Appearance of Domesticated Plant Species and Their Origin on the Western Fringes of the Eurasian Steppe // Documenta Praehistorica. — Ljubljana, 2012. — Т. XXXIX. — Р. 1—21.

Надійшла 12.11.2015

Л.Л. Зализняк, А.А. Сорокун, С.В. Переверзев, И.М. Хоптынец

НЕОЛИТИЗАЦИЯ КИЕВСКОГО ПОДНЕПРОВЬЯ В СВЕТЕ НОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

На фоне формирования неолита Украины рассматривается проблема неолитизации Киевского Поднепровья. Для древнейших неолитических памятников Киевщины типа Лазаревка характерно наличие кремня кукрекского типа и своеобразная неолитическая керамика, которые имеют прямые параллели в неолите буго-дністровской культуры Побужжя. На основе ранее известных и вновь полученных материалов авторы приходят к выводу о ведущей роли влияний

балкано-дунайского неолита в процессе неолитизации Правобережной Украины и Среднего Поднепровья. Неолитизация Правобережной Украины произошла вследствие четырех волн неолитических мигрантов с Подунавья.

Первой протонеолитической волной мигрантов с Балкан были носители гребениковских традиций, которые оставили в Одесском регионе памятники одноименной культуры конца VII — начала VI тис. BC (cal.). Кремневый инвентарь последней имеет прямые параллели в материалах раннего неолита Фессалии, а также в кремневых комплексах культуры Крыш.

Носители последней сыграли особенно заметную роль в неолитизации Украины. Продвигаясь с Трансильвании на восток во второй четверти VI тис. BC, они достигли Приднестровья, где представлены памятниками типа Сакаровка. Вследствие синтеза кришских неолитических традиций с местными кукрекскими около середины VI тис. BC возникла древнейшая неолитическая культура Украины — буго-днестровская.

Третьей волной неолитических мигрантов на Правобережную Украину можно считать население дунайской культуры (КЛЛК), которое в третьей четверти VI тис. BC продвинулось с верховьев Вислы на Волинь, а оттуда — на Верхний Днестр, в Молдову и в буго-днестровское междуречье. Давление с запада новых неолитических переселенцев на буго-днестровское население привело к его движению в северо-восточном направлении — в Киево-Черкасское Поднепровье, и похоже в Надпорожье. Именно эти процессы второй половины VI тис. BC положили начало неолитизации Среднего Поднепровья, в том числе Киевского Полесья.

Переселение буго-днестровцев в Киево-Черкасское Поднепровье особенно усилилось в конце VI тис. BC вследствие мощного давления со стороны четвертой волны балкано-дунайских колонистов — населения культуры Кукутени-Триполье, которое в это время с территории Молдавии начало земледельческую колонизацию лесостепей между Днестром и Днепром. Окончательную победу производящей экономики на Правобережной Украине связывают именно с трипольцами.

Подавляющее большинство исследователей считает, что неолитизация Подунавья и Центральной Европы произошла в режиме их «балканизации», то есть распространение неолитических новшеств с Балкан через Подунавье путем расселения неолитических колонистов на север. Именно в режиме колонизации распространялись на Правобережной Украине носители культур Гребеники, дунайской (КЛЛК), буго-днестровской, Кукутени-Триполье.

L.L. Zaliznyak, A.A. Sorokun, S.V. Pereverziev, I.M. Khoptynets

NEOLITHIZATION OF KYIV DNIPRO REGION IN THE LIGHT OF NEW RESEARCH

The issue of the Neolithization of Kyiv Dnipro region is being considered at a background of the Neolithic raising in Ukraine. Kukrek type flint industry and original Neolithic pottery having direct parallels in Buh-Dnister culture in the Buh River region are peculiar for the earliest Neolithic sites of Lazarivka type in Kyiv region. Based on earlier known and newly obtained materials, the authors come to the conclusion about the leading role of influences from the Balkan-Danube Neolithic in the Neolithization of the Right-Bank Ukraine and the Dnipro River middle region. The Right-Bank Ukraine Neolithization took part in the 6th millennium BC as a result of four waves of Neolithic migrants from the Danube River region.

The Hrebenyky traditions bearers were the first proto-Neolithic wave of migrants from the Balkans who left the sites of the same name culture in Odesa region of the 7th and the beginning of the 6th millennia BC (cal.). Flint inventory of this culture has direct parallels in the materials of the early Neolithic in Thessaly, as well as in flint assemblages of Krish culture.

The Krish culture population played a notable role in the Neolithization of Ukraine. Moving from Transylvania to the east in the second quarter of the 6th millennium BC, they reached Dnister region where they are represented by Sakarovka type sites. Owing to the synthesis of Krish Neolithic and local Kukrek traditions in about the middle of the 6th millennium BC, Buh-Dnister culture, the oldest Neolithic culture of Ukraine, appeared.

The population of Danube culture (Linear Pottery culture or LPC) can be called the third wave of Neolithic migrants into the Right Bank Ukraine; it moved from the Visla River upper region to Volyn, and to the Dnister River upper region, to Moldova, and to the region between the Buh and Dnister Rivers from there. The pressure of new Neolithic migrants from the west upon the Buh-Dnister population led to its movement in the north-eastern direction, into Dnipro River region of Kyiv and Cherkasy and perhaps into Nadporizhia. These very processes of the second half of the 6th millennium BC led the beginning of the Neolithization of the Dnipro River middle region, including Kyiv Polissya.

Buh-Dnister population migration into Dnipro River region of Kyiv and Cherkasy especially strengthened at the end of the 6th millennium BC as a result of powerful pressure from the fourth wave of the Balkan-Danubian colonists, Cucuteni-Trypillya culture population, which started from Moldova territory the agricultural colonization of the Forest-Steppe zone between the Dnister and the Dnipro Rivers at this period. A final victory of producing economy in Right Bank Ukraine is related exactly with the Trypillians.

Overwhelming majority of the researchers believe that the Neolithization of the Danube River region and of Central Europe took part in procedure of their «Balkanization», in other words, spread of Neolithic innovations from the Balkans via the Danube Region took part by means of migrations of the Neolithic colonists to the north. It was colonization regime, in which the bearers of Hrebenyky, Danube (LPC), Buh-Dnister, and Cucuteni-Trypillya cultures spread in Right Bank Ukraine.

АМФОРИ ІЗ СІЛЬСЬКИХ НЕКРОПОЛІВ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСУ VI—III СТ. ДО Н. Е.: ЦЕНТРИ ВИРОБНИЦТВА, САКРАЛЬНО-РИТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ¹

У контексті з символікою поховального культу розглядається найбільш поширена категорія знахідок серед поховальних комплексів античних некрополів Нижнього Побужжя.

Ключові слова: Ольвія, хора, некрополь, амфори.

Амфори є найбільш масовою частиною матеріалів з розкопок пам'яток античного часу та, загалом, складають 80—85 % всіх керамічних виробів (Брашинский 1980, с. 11; Лейпунская 1981, с. 5; 1987, с. 87 сл.; Монахов 1999). Амфорна тара безспідставно постає своєрідним символом античної епохи та є, певною мірою, завдяки стандартизації посудів, відбитком високого рівня розвитку давньогрецької економіки та організації торгівлі (Лейпунская 1981, с. 5).

Систематизація, класифікація та детальний аналіз амфорної тари, як і керамічних виробів загалом, в класичній археології вже давно є окремим спеціалізованим напрямом. Професор І. Гарлан під час відкриття колоквиуму в Афінах 1986 р., визнаючи відчутні успіхи у вивченні давньогрецьких амфор в останні десятиріччя та відзначаючи заслуги тих дослідників, які заклали основи, в першу чергу В. Грейс (Американська школа археології в Афінах) та наших вітчизняних фахівців — Б.М. Гракова і Й.Б. Брашинського, безспідставно навіть застосував термін «амфорологія», щодо цієї непересічної наукової справи (див.: Кац, Тункина 1990, с. 112, прим. 4; Кац, Монахов 1992, с. 5). Сформовано й певне коло фахівців та, навіть, виникли цілі школи (американська, німецька, французька, російська), що спеціалізуються і достатньо плідно працюють саме у цій науковій галузі. Тим не менше, часто-густо, під час розробок різноманітних, суто археологічних наукових тем та публікацій археологічних комплексів, окремі дослідники роблять спроби самостійного аналітичного спеціалізованого розгляду цієї категорії знахідок, що відволікає науковців від основної фахової теми. Щодо до-

слідження давньогрецьких некрополів, ми дотримуємось підходу до розгляду поховального інвентарю, застосованого В.А. Папановою (Папанова 2006, с. 209—221), яка, на відміну від своїх попередників (Козуб 1974; Парович-Пешикан 1974; Скуднова 1988), не концентруючи основної уваги на питаннях типології, хронології та інших, суто спеціальних характеристик різних категорій супровідного керамічного матеріалу з ольвійського некрополя, яким часто-густо приділялась «левова частина» досліджень, не відволікаючись від основної теми, проводить аналіз їх семантики саме в контексті з символікою поховального культу. Відзначаючи правильність такого підходу, зауважимо, що аналітично-типологічний розгляд різних категорій поховального інвентарю, як і загалом різних категорій предметів матеріальної культури з розкопок городищ, поселень та некрополів, на наш погляд, є окремою, суто спеціальною темою досліджень для фахівців, що спеціалізуються саме у цій науковій галузі. Особливо це стосується тари, посуду та інших керамічних виробів. Так, самостійні розробки у цьому напрямку окремих дослідників, без залучення до цієї справи фахівців, часто-густо призводять до помилкових локалізацій керамічного матеріалу, складання непотрібних паралельних типологій та класифікацій на сумнівному вузьколокальному підґрунті, що вносять плутанину. Також, внаслідок низького рівня декотрих публікацій, з'являються суттєві інформативні вади (див.: Кац, Монахов 1992, с. 6). При цьому, аналізу керамічного матеріалу загалом та в окремих археологічних комплексах, його типології, керамічній епіграфії присвячені спеціальні численні фахові праці (Граков 1929; Robinson 1959; Зеест 1960; Grandjouan 1961; Иванов 1963; Онайко 1966, 1970, 1980; Sparkes, Talkott 1970; Lang 1976; Шелов 1975; Виноградов 1972; Брашинский 1976, 1980; Рубан 1979, 1980, 1985, 1991; Лейпунская 1981;

¹ Світлій пам'яті мого першого вчителя в античній археології Володимира Володимировича Рубана присвячується.

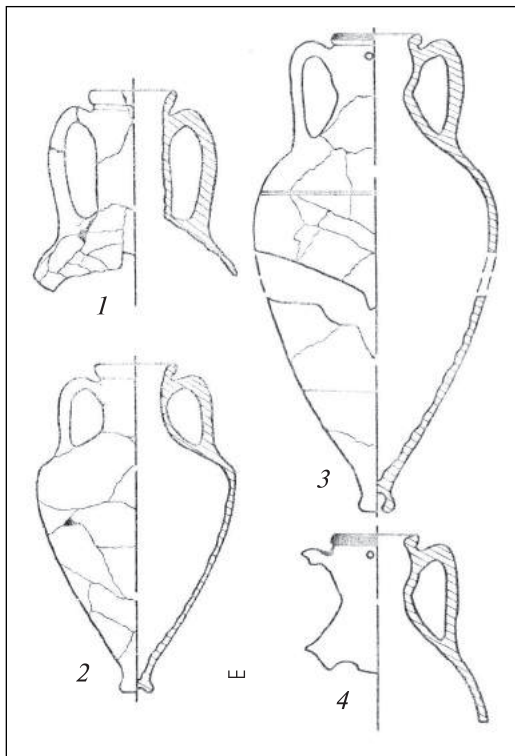


Рис. 1. Амфори з Південного некрополя біля с. Прибузьке: 1—Аттика(?); 2—Самос, 3—4—Хіос (за: Снытко и др. 1988)

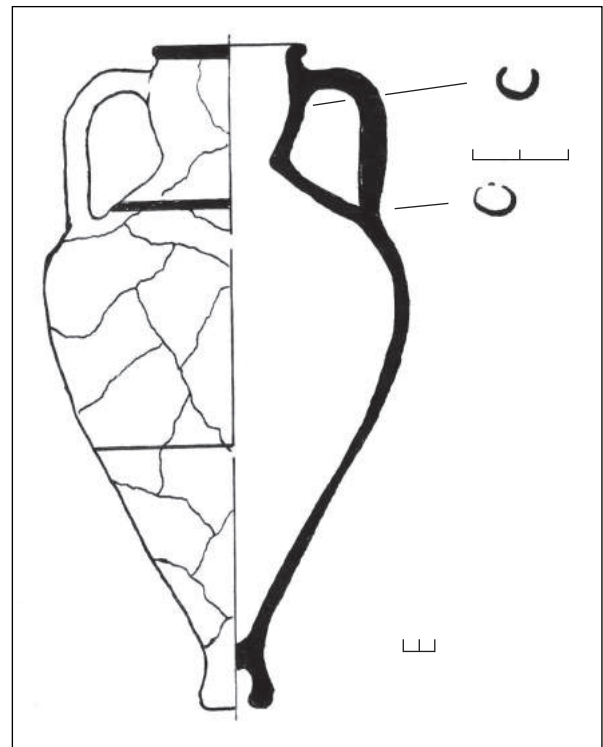


Рис. 2. Хіоська амфора з Північного некрополя біля с. Прибузьке

1987, с. 87—102; Rotroff 1982, 1997, 2006; Кац 1985, 2007; Монахов, Рогов 1990; Федосеев 1992; Townsend 1995; Jefremow 1995; Монахов 1992, 1999, 2003; Внуков 2003). Завдяки цим працям (найбільше використовуються вітчизняними фахівцями) значно спрощуються наукові завдання для безпосередніх дослідників античних пам'яток під час розробки окремих фахових наукових тем у контексті визначення тогівельно-економічних зв'язків, хронології, тощо. Більше того, як зазначалось вище, дослідження тари та посуду, особливо з другої половини минулого століття, все частіше постають як самостійна наукова галузь із висвітлення питань античної економіки та торгівельних зв'язків (Брашинский 1980; Лейпунская 1981; 1987, с. 87; Кац, Монахов 1992, с. 3—7). Необхідність цього підкреслював ще Б.М. Граков (Граков 1929, с. 4; див.: Амперер, Гарлан 1992, с. 9; Кац 1992, с. 205).

Найбільш продуктивні комплексні дослідження амфорного матеріалу та керамічної епіграфіки припадають на останні чотири десятиріччя минулого століття та на початок нового тисячоліття. Серед вітчизняних дослідників радянського часу, в першу чергу, слід виділити праці таких науковців, як І.Б. Зеест, Й.Б. Брашинський, Н.А. Онайко, Д.Б. Шелов, Н.О. Лейпунська, Ю.Г. Виногра-

дов, В.І. Цехмістренко, Б.А. Василенко, В.В. Рубан, В.І. Кац, С.Ю. Внуков, С.Ю. Монахов, М.Ф. Федосеев, Г.Р. Цецхеладзе.

Стосовно Ольвії, особливо хочеться виділити дослідження українського фахівця Ніни Олександрівни Лейпунської, яка розглядаючи амфорну тару приділяла найбільшу увагу не стільки певним технологічним нюансам посудин, відзначаючи тенденції поступового розвитку окремих деталей їх морфологічної структури, скільки загальним типологічним стандартам, а головне — на базі амфорного комплексу дослідниця показала динаміку торгівельно-економічних зв'язків Ольвії з містами Греції VI—IV ст. до н. е. та декотрі характерні їх особливості, що є вагомим підґрунтям для суто історичних розробок (Лейпунская 1981; 1984; 1987).

Також треба відзначити хронологічні розробки до класифікацій амфор VI—III ст. до н. е. і окремі дослідження з керамічної епіграфіки науковця із м. Миколаєва Володимира Володимировича Рубана, що базуються на матеріалах з пам'яток хори Ольвії. На жаль, з певних обставин численні авторські нотатки та цікаві гіпотези у цьому напрямку, які були подані у багатьох його статтях, публікаціях, тезах конференцій і семінарів не набули логічно-

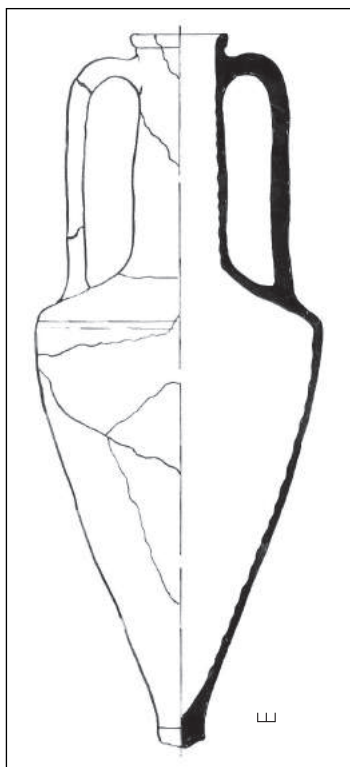


Рис. 3. Хіоська амфора «нового стилю» з Північного некрополя біля с. Прибузьке

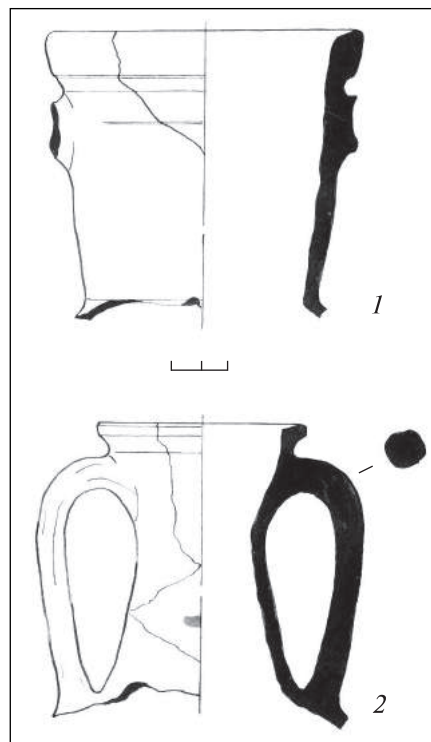


Рис. 4. Уламки амфор з Північного некрополя біля с. Прибузьке: 1 — Самос; 2 — невідомий центр кола Фасосу

го систематизованого монографічного завершення, а деякі його праці, завдяки архівним пошукам друга та колеги С.Б. Буйських, публікуються вже після смерті вченого 9 листопада 2009 р. (див.: Буйських 2012, с. 512—539; Рубан, Отрешко 2012, с. 530—531; Рубан 2012, с. 531—534). Залишились неопублікованими і його багаторічні розробки щодо нової, поточної класифікації амфорних клейм Гераклеї Понтійської, яку він розпочав ще наприкінці 1970-х рр. з «благословення» Й.Б. Брашинського та дружніх порад П.Й. Каришковського і Ю.Г. Виноградова. Оновлену класифікацію В.В. Рубан готував на підставі зібраної за тривалий час картотеки, в якій була зведена повна інформація про кожне тавро. До цієї поіменної картотеки входили, як широко відомі та опубліковані екземпляри, так і декілька десятків невідомих штемпелів, імен магістрів та фабрикантів із фондів Ольвійського заповідника, Миколаївського і Херсонського краєзнавчих музеїв, а також особисті знахідки вченого і учасників шкільного археологічного гуртка (селище Мала Корениха Заводського р-ну м. Миколаїв), В.М. Урсалова в Ольвії та на поселеннях і садибах ольвійської хори. З результатами своїх творчих пошуків він неодноразово знайомив мене, В.М. Отрешка,

С.Б. Буйських та Ю.Г. Виноградова, обіцяючи найближчим часом опублікувати свій труд. На жаль, нещасний випадок та й подальші життєві труднощі В.В. Рубана не дозволили йому завершити це завдання.

Наприкінці 80-х рр. була сформована Саратовська школа фахівців із вивчення давньогрецьких амфор на чолі зі справжнім ентузіастом цієї справи Володимиром Івановичем Кацом (В.І. Кац, С.Ю. Монахов, М.Ф. Федосєєв), представники якої, використовуючи сучасні технології, достатньо плідно працюють і нині. Ними було вивчено та систематизовано амфорні колекції у фондах наукових та науково-просвітницьких установ майже на всьому пострадянському просторі, проаналізовано та залучено до узагальнюючих розробок вже опубліковані матеріали, як у вітчизняних, так і закордонних виданнях. Треба відзначити, що з ініціативи науковців цієї школи, крім авторських монографій, статей та публікацій у 1992 р., вперше у вітчизняній практиці було надруковано збірку «Греческие амфоры», де зібрано та опубліковано найновітніші дослідження з вивчення амфорної тари представників різних світових шкіл (Франція, Росія, Німеччина, США, Румунія), які є лідерами у сучасній амфорології. Безперечно, ця збірка була

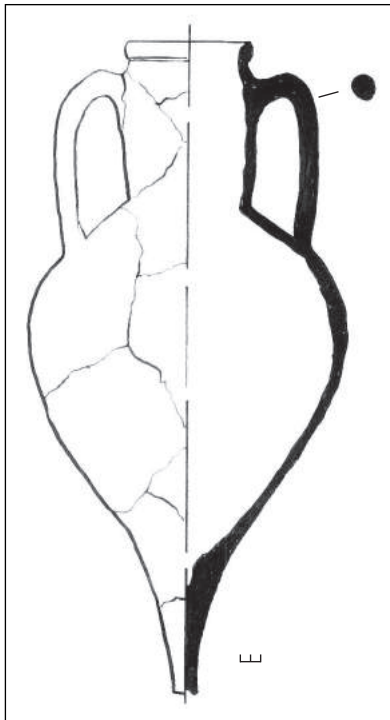


Рис. 5. Атична(?) амфора з Північного некрополя біля с. Прибузьке

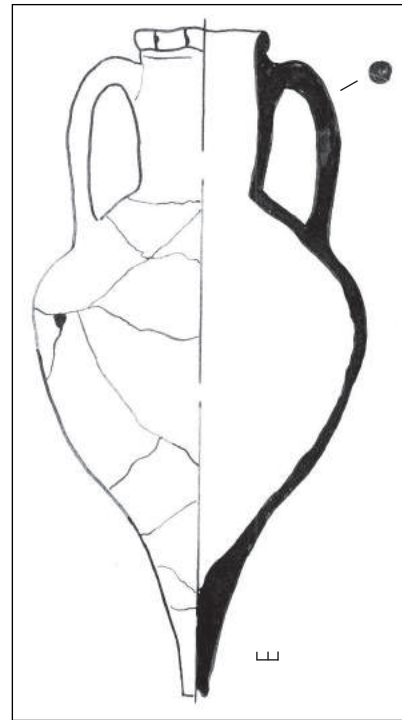


Рис. 6. Атична(?) амфора з Північного некрополя біля с. Прибузьке

початком подальшої плідної співпраці науковців з різних країн та розробки єдиної концепції щодо вивчення амфорного матеріалу. Крім того, Саратовським університетом, який з кінця 80-х рр. минулого тисячоліття став своєрідним центром російської школи з дослідження давньогрецьких амфор, видається наукова серія видань «Античний мир и археология», де завжди присутні матеріали, що висвітлюють античні керамічні комплекси та окремі розробки у цій галузі.

Відтак, подальше дослідження речових керамічних матеріалів з некрополів хори Ольвії, їх детальний науково-аналітичний та технічний розгляд, на наш погляд, є окремою перспективною темою. Тим не менше, що стосується амфорного матеріалу, як видається, необхідним є його попереднє висвітлення у контексті наявних сьогодні спеціальних наукових типологічних розробок та у світлі сакрально-ритуальної практики населення хори Ольвії.

У давньогрецькому поховальному ритуалі амфори, переважно, використовувались як тара для пиття (вино, вода, молоко), що супроводжувало небіжчика у потойбічний світ (Брашинский 1980, с. 12; Папанова 2006, с. 209–212). У закладах підбоїв та у складі кромлехів вони мали й певне апотропеїчне значення, яке полягало у перешкоджанні злим силам потрапити до померлого (Козуб 1974, с. 33).

У некрополях хори Ольвії VI–III ст. до н. е. амфори найчастіше були присутні безпосередньо у могилах, їх закладках (підбоях), а також серед решток надмогильних офірувань та поминальних тризн (засипки могил, у курганных насипах, у районі кромлехів, у рівчаках, жертвних ямах та майданчиках, біля поховальних споруд, тощо). Себто вони були необхідним елементом ритуалу на всіх етапах поховальної церемонії від самого початку й до завершення.

У VI–V ст. до н. е. найбільш поширеними в поховальних церемоніях були амфори Хіосу (Зеест 1960, табл. III, II-а; Лейпунская 1981, с. 56–57), Самосу та протофасоського типу (Брашинский 1980, с. 107, 215, таб. VII, I; Лейпунская 1981, с. 51–52, табл. 3, 2; 1988, с. 95–97, рис. 34)², Лесбосу (Брашинский 1980, с. 21;

² Побутує також думка, висловлена ще на початку 80-х рр. минулого століття П. Дюпоном, про походження цих амфор з Мілету (Dupont 1982, р. 203–206; Рубан 1991, с. 182). Але спроби багатьох дослідників пов'язати ті чи інші амфори з Мілетом на підставі лише того, що це місто було основним центром колонізаційного руху до Надчорномор'я, на жаль, не підкріплені достатньою аргументацією, бо навіть сьогодні не існує ніяких надійних еталонів для порівняння, на що свого часу звертала увагу Н.О. Лейпунська (Лейпунская 1981, с. 69), тим не менше припускаючи можливість їх виготовлення в кількох центрах. Крім того, не може бути переконливим і той факт, яким, переважно, користуються дослідники, що в Мілеті ці амфори трапляються частіше

Лейпунская 1981, с. 52—53; Clinkenbeard 1982, р. 248—268, pl. 71, 5) та аттичні (?) зі стаканопо-дібними ніжками (Зеест 1960, табл. III, 9-6; Ру-бан 1981, с. 65—66, рис. 1, 21; Лейпунская 1981, с. 26—27, 53—54, с. 86, табл. 5; Охотников 1990, с. 21). Останні, не зважаючи на їх червоний ко-лір, на підставі морфологічної єдності з «сіри-ми» посудинами, сучасні дослідники, головним чином, пов'язують із о. Лесбос (див.: Монахов 2003, с. 43—44; Birzescu 2012, s. 36—45), а різ-ницю між «сірими» та «червоними» амфорами, пов'язують з виробництвом в одному центрі, але в різних міських громадах, у майстернях з різ-ним режимом випалу (Монахов 2003, с. 43—44). Тим не менше, питання з локалізацією цих ам-фор, на наш погляд, залишається остаточно не вирішеним та потребує подальших досліджень. Зрідка, переважно у фрагментах, трапляються й іонійські амфори з широкими лаковими смуга-ми, які найчастіше пов'язують з виробництвом Клазомен, що підтверджує й аналіз глини, з якої вони виготовлені (Dupont 1982, р. 198—201).

У IV—III ст. до н. е. широко вживаними є амфори Хіосу «нового стилю» (Grace 1961, fig. 46; Брашинский 1980, с. 17—18; Лейпунская 1981, с. 57—58), Гераклеї Понтійської (Брашин-ский 1980, с. 22—25; Лейпунская 1981, с. 63—65), Фасоса (Брашинский 1980, с. 18—20; Лей-пунская 1981, с. 60—62). Зрідка на цвинтарях хори трапляються амфори та їх уламки інших центрів класично-елліністичної доби (синоп-ські, мендейські, кнідські, коські, коринфські, колхідські, родоські, херсонеські та ін.).

Амфори із сільських некрополів, як і з розко-пок Ольвії та поселень її хори, певним чином ви-світлюють торгівельно-економічні зв'язки дав-ньогрецького населення Нижнього Побужжя з іншими містами античного світу у VI—III ст. до н. е. Відзначимо й те, що амфори деяких цен-трів (Хіос, Самос, Гераклея Понтійська, Фасос) були найбільш «популярними» у цей час у похо-вальному ритуалі, що з одного боку свідчить про регулярність зв'язків ольвіополітів саме з цими містами, а з іншого — про стійку стандартизацію цієї тари протягом тривалого часу, що сприяло використанню її для улаштування поховальних

ніж на Самосі, де знайдені їх поодинокі фрагмен-ти (Dupont 1982, р. 205; Рубан 1991, с. 182). Але при цьому, перш за все, треба враховувати, що тара ви-готовлялась саме для імпорту, а не для внутрішньо-го користування. Себо в містах, куди в цих амфорах систематично постачалась продукція, безперечно, слід чекати значно більшу кількість їх знахідок ніж у місцях виробництва. Імовірність виготовлення цих амфор на Самосі, слідом за Н.О. Лейпунською, при-пускає і С.Б. Охотников (Охотников 1990, с. 21).

споруд, під час будівництва яких також дотри-мувались певних стандартів у розмірах та кон-структивних пропорціях. Особливо це стосу-ється амфорних та комбінованих з ними закла-дів підбоїв (найчастіше кількість амфор в одній споруді становила 4, 8 і 14) та зведення амфор-них кромлехів. Також, імовірно, це свідчить про систематичне постачання продукції у цих амфо-рах у Нижнє Побужжя досить великими парті-ями. Певним чином це підтверджують спосте-реження Н.О. Лейпунської щодо тари Хіосу, що надходила до Ольвії. Дослідниця, проаналізу-вавши весь типологічний ряд цих амфор, дійшла висновку, що їх постачання до міста було досить тривалим та, головне, безперервним, що свід-чить про стабільність торгівельно-економічних зв'язків Ольвії та Хіосу в архаїчну та класично-елліністичну добу (Лейпунская 1981, с. 68—69, 81)³. Це ж стосується й продукції Фасосу та Ге-раклеї Понтійської, починаючи з кінця V — по-чатку IV ст. до н. е. (Лейпунская 1981, с. 81). Без-перечно, масовий імпорт продукції у цих амфо-рах, обумовив накопичення великої кількості посудин та їх подальше вторинне використання ольвіополітами як у побуті, так і в поховально-му ритуалі.

³ У контексті торгівельних відносин між Ольвією та Хіосом є сенс згадати тут гіпотезу Н.О. Гаврилюк стосовно того, що в архаїчну та класичну добу основ-ним товаром, який постачався зі Скіфії до Греції були раби. Саме розвиток работоргівлі сприяв збага-ченню скіфської знаті у IV ст. до н. е. (Гаврилюк 1999, с. 66—67; 2000, с. 43—44). Ольвія, безумовно, висту-пала посередником у цих торгових операціях, ініці-аторами яких могли виступати самі скіфські царі, чим, за розповіддю Геродота, можна пояснювати часті візити Скіла до Ольвії (Снытко 2011, с. 134—135). Підкріпленням цієї гіпотези може бути ві-домий факт, засвідчений багатьма літературними джерелами, починаючи з Феопомпа, що саме Хіос першим розпочав масову закупівлю рабів — варва-рів для сільськогосподарських робіт (див: Шишова 1991, с. 95). За відсутності у цей час у Скіфії товарно-го землеробства, цілком імовірним видається припу-щення, що раби з Надчорномор'я могли бути досить конкурентним товаром в обмін на різноманітну ви-сокоякісну сільськогосподарську продукцію, пере-важно виноробства та ремісницьких і ювелірних ви-робів з Хіосу, які надходили до Ольвії безперервно та великими партіями, починаючи з доби колонізації. Так само хіоська продукція домінує і серед матеріа-лів розкопок скіфських пам'яток цього часу (Онай-ко 1966; Мелюкова 1988, с. 22—23; Бандуровський 2001, с. 68—79; Задников 2009, с. 15—21; Задніков, Гавриш 2011, с. 101—109). Не виключено, що заку-півлю рабів-варварів проводив і Самос, політична та економічна стратегія якого з часів тиранії Полікрата і раніше мало чим відрізнялась від сусіднього Хіоса. Самос, як Хіос, Наксос, Коринф та деякі інші, був економічно розвинутим та прогресуючим центром Греції з доби високої архаїки (Яйленко 1983, с. 156).



Рис. 7. Комбінована закладка підбою. Північний некрополь біля с. Прибузьке (за: Снытко 2013, с. 98, рис. 10)

Амфори Хіосу часто трапляються, як під час розкопок поселень, так і серед матеріалів некрополів, мають найбільший хронологічний діапазон — від кінця VI (опуклогорлі різних типів) до кінця IV ст. до н. е. («нового стилю» з ковпачковими ніжками). За морфологічними особливостями Н.О. Лейпунська виділяє не менше семи типологічних варіантів таких посудин за хронологічним рядом, сформованих на аналізі порівняння окремих характерних рис (Лейпунская 1981, с. 29). У Пітухівському некрополі, де виявлено незначну кількість могил другої половини III — початку II ст. до н. е. (${}_2S$, ${}_3O$, ${}_3Q$), навіть зафіксований екземпляр хіоської (?) амфори цього часу з високим, видовженим над ручками, лійкоподібним, дещо опуклим горлом, низькими округлими в перетині ручками та ніжкою у вигляді стилізованого ковпачка (Ebert 1913, S. 63, Abb. 66), яка за морфологічними особливостями є продовженням типу посудин з т. зв. ковпачковими ніжками «нового стилю», що побутують у IV ст. до н. е. (Grace 1961, fig. 46; Лейпунская 1981, с. 92—93, табл. 11, 12, с. 112, табл. 31)⁴.

У некрополях пізньоархаїчного—ранньокласичного часів, хіоські опуклогорлі амфори (цілі або в уламках) найчастіше походять з ямних підкурғанних поховань, де, переважно, зафіксовані безпосередньо у поховальних спорудах як реквізит, що супроводжував небіжчика. Так, одразу дві амфори першої чверті V ст. до н. е. виявлені у підкурғанній могилі ${}_G$ Аджигольської ділянки Марицинського некрополя (Ebert 1913, S. 11, Abb. 8, S. 12, Abb. 9, S. 13, Abb. 10). Ще один цілий екземпляр зафіксова-

ний у підкурғанній могилі ${}_T$ того ж могильника (Ebert 1913, S. 16). Уламки одразу чотирьох амфор, серед яких дві хіоські з підфарбованими вінцями та лаковими кільцями — діпінти на горлах попід вінцями (рис. 1, 3—4) третього типу за В. Грейс, що датують їх часом близько 480 р. до н. е. (Grace 1961, fig. 44), знайдені у підкурғанному похованні кургану 1 Південного некрополя біля с. Прибузьке (Снытко и др. 1988, с. 7—9). Така сама посудина, в уламках, зафіксована у ямній безкурғанній могилі 135/2000 Північного некрополя біля с. Прибузьке (рис. 2). Посудина мала два анепіграфічних енгліфічних тавра у вигляді маленьких кілець (від «причини»?), що були розташовані на горлі та у нижній частині ручки. Окремі уламки цього типу хіоських амфор зафіксовані і у Матросівському некрополі (Гребенников 2008, с. 148, рис. 16, 4, 6). Зазначимо, що дрібні фрагменти амфор хіоського виробництва часто-густо траплялись і як тризни біля могил та у засипках курғанних насипів. Отже, можна констатувати, що знайдені цілі екземпляри хіоських амфор, або розвали, що підлягають реставрації, яка відновлює їх повний профіль, в пізньоархаїчну та ранньокласичну добу, переважно, входили до складу поховального інвентарю. Із небіжчиком могли класти одну і більше амфор, що найімовірніше були попередньо заповнені вином, водою або їх сумішшю. Кількість амфор у могилі, очевидно, залежала від багатства похованої особи, її передсмертного побажання, тощо. Крім того, наявність амфор та посудин для пиття (кіліки, скіфоси, фіали) у могилі, у давніх греків пов'язувалось із культом Діоніса. Давні греки вважали, що Діоніс дарує безсмертя тим, хто стає п'яним вживаючи вино (Папанова 2002, с. 267—272, 2006, с. 212). Крім того, за влучним висловом Б.В. Фармаковського, померлі у загробному царстві не повинні були страждати від мук Тантала (Фармаковский 1903, с. 24; Папанова 2006, с. 212), і для цього їм у могилу ставили значну кількість вина в амфорах та клали їжу. Додамо, що сакральний союз Діоніса, до якого входили й орфіки, відомий в Ольвії з початку VI ст. до н. е. (Русяева 1992, с. 198—200).

У похованнях середини — другої половини IV ст. до н. е. хіоські амфори «нового стилю» вже використовуються не тільки для інвентарного супроводу небіжчика та церемонії тризни, а й як елемент закладки поховальних споруд. Так, у підкурғанній могилі ${}_N$ Аджигольської ділянки Марицинського некрополя такий посуд зафіксований серед амфорної за-

⁴ Знахідки амфор Хіосу III—II ст. до н. е. є вкрай рідкісними навіть для Ольвії (Лейпунская 1981, с. 58).

кладки підбою, який складався з восьми амфор різних центрів (Гераклея, Фасос, Менда)⁵ (Ebert 1913, S. 25, Abb. 27, S. 27, Abb. 30). Уламки хіоських амфор «нового стилю», що підлягали майже повній реставрації знайдені і у пограбованих підбійних могилах 154, 155/2000 Північного некрополя біля с. Прибузьке, де теж могли бути у складі амфорних або комбінованих з ними закладок (Снытко 2000, с. 45—46, рис. 105; 106) (рис. 3). Зазначимо також, що значна кількість дрібних фрагментів амфор цього центру траплялася у засипках та тризнах багатьох могил Північного некрополя біля с. Прибузьке (Снытко 2000, с. 90).

Самоські амфори — найпоширеніші після хіоських на некрополях хори у VI—V ст. до н. е. Найбільше їх зафіксовано у похованнях Південного та Північного некрополів біля с. Прибузьке. Переважно, всі вони датуються у межах кінця VI — перших двох чвертей V ст. до н. е. (Лейпунская 1981, с. 51—52, табл. 3, 2; Рубан 1991, с. 190, рис. 8)⁶. Найдавніші екземпляри (кінець VI — перша чверть V ст. до н. е.) походять із Південного некрополя біля с. Прибузьке. Так, самоська амфора цього часу (рис. 1, 2) знайдена в похованні кургану 1 разом з двома хіоськими (Снытко и др. 1988, с. 9). Одразу дві самоські амфори зафіксовано у поховальній споруді кургану 3, де їх виявлено у кутках великої підпрямокутної ями, у східній її частині

біля залишків черепа небіжчика (Снытко и др. 1988, с. 15). На дні однієї з амфор зафіксовано товстий бурштиноподібний шар т. зв. «винного каменя» жовтого кольору, що свідчить про наявність у посудині вина. Окремі фрагменти самоської амфори виявлено і у заповнених похованнях кургану 2 (Снытко и др. 1988, с. 12). Відзначаємо, що самоські амфори Південного некрополя виконували функції поховального інвентарю. У Північному некрополі біля с. Прибузьке у похованні 28/2000 знайдено частину горла самоської амфори (рис. 4, 1; Снытко 2000, с. 21). Уламки самоських амфор також зафіксовано у заповненнях ще 13 поховань першої чверті V ст. до н. е. (курган 3/2000; поховання 17, 28, 55, 61, 85, 90, 100, 104, 105, 121, 130, 315/2000; Снытко 2000, с. 98—110), де вони могли бути як залишками інвентарного супроводу, так і рештками поховально-поминальної церемонії (офірування, возливання).

Аттичні амфори (?; Лесбос-К?), як і самоські, серед сільського населення побутовали тільки в пізньоархаїчну—ранньокласичну добу. Часто-густо вони трапляються і у некрополях, де за типологією датуються, переважно, першою половиною V ст. до н. е. (Зеест 1960, табл. III, 9-б; Рубан 1981, с. 65—66, рис. 1, 21; Лейпунская 1981, с. 26—27, 53—54, с. 86, табл. 5; Охотников 1990, с. 21). Верхня частина такої амфори зафіксована у північно-східному секторі кургану 2 Південного некрополя біля с. Прибузьке (рис. 1, 1), де, найімовірніше, відбулось траурне узливання (Снытко и др. 1988, с. 12—13). Два екземпляри, що повністю відновлені під час реставрації, зафіксовано у похованнях 93, 135/2000 Північного некрополя біля с. Прибузьке (рис. 5; 6; Снытко 2000, с. 34—35, 42). Характерні уламки аттичних(?) амфор також знайдено у заповненнях ще 10 могил того ж могильника (кургани 3, 6, 11, 16/2000; поховання 17, 42, 66-а, 80, 89, 295; Снытко 2000, с. 98—110), де вони могли бути як залишками інвентарного супроводу, так і рештками поховально-поминальної церемонії (офірування, узливання).

Українськими на сільських некрополях VI—V ст. до н. е. є сіроглиняні амфори **Лесбосу** та амфори з широкими лаковими смугами виробництва **Клазомен**. Доки не знайдено жодного цілого екземпляру цих посудин. Вони, переважно, трапляються в дрібних уламках як залишки поминальної тризни, наприклад у кургані 2 Південного некрополя біля с. Прибузьке (Снытко и др. 1988, с. 13).

⁵ Амфори, що підтримували склепіння підбою, звичайно, підбирали за розміром, і такі, що співпадали з висотою склепіння. Тому для цього, переважно, обирали амфори з одного керамічного центру (найчастіше гераклейські). Випадки, коли у закладках трапляються посудини різних центрів, у некрополі Ольвії та на могильниках хори є поодинокими.

⁶ Приблизно у середині V ст. до н. е. масовий самоський імпорту припиняється. Скоріше за все, це було пов'язано із військовими подіями кінця 440-х — 439 рр. до н. е. — війни Мілету з Самосом, коли в результаті спільних дій Мілету та Афін, після 8-місячної облоги у 439 р. на Самосі було скинуто олігархію та до влади прийшли демократи, що підтримували політику Афін (Кондратюк 1983, с. 335). Жителі Самосу змушені були сплатити велику грошову суму, яку переможці витратили на війну (Thuc. I, 117, 3; Plut. Per., 25; Diod., XII, 27), і надалі вони зобов'язувались сплачувати форос до Афінського морського союзу згідно з клятвою вірності. Цей удар по економіці острова був досить відчутним та, безперечно, відобразився на торгівельних зв'язках із причорноморськими ринками збуту, які, скоріше за все, були налагоджені та контролювались представниками олігархії. До того ж, найімовірніше, постраждала й аграрна територія — хора, яка згідно з відомою античною практикою завжди першою спустошувалась та руйнувалась загарбниками. Все це у комплексі, безумовно, повинно було привести державу до економічного стагісису (Снытко 2014, с. 19).

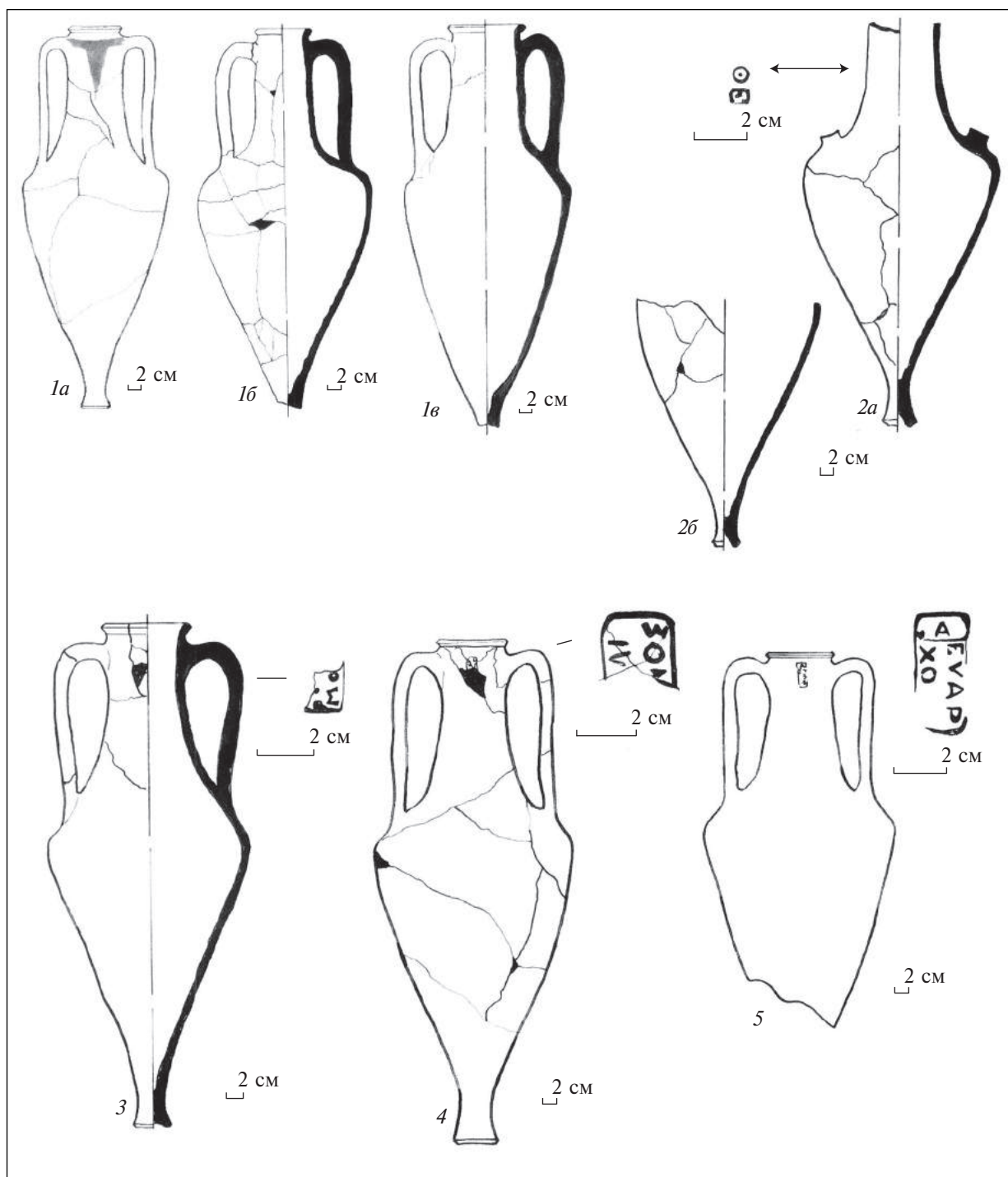


Рис. 8. Гераклейські амфори з Північного некрополя біля с. Прибузьке (3 — поховання 10; 4 — поховання 11; 5 — поховання 18)

Амфори **Гераклеї Понтійської** (рис. 8—10) у класично-елліністичну добу за кількістю знахідок цілих екземплярів та окремих фрагментів значно переважають інші. Вони зафіксовані майже на кожному некрополі IV—III ст. до н. е., де проводились археологічні дослідження. Гераклейські амфори у цей час використовувались і як посудини, що супроводжували померлого у потойбічний світ, і як елемент за-

кладок підбійних поховань. Велика кількість гераклейських амфор, зокрема таврованих, походить із Пітухівського некрополя (Ebert 1913, S. 26, 29, 31—32, 34, 36, 37, 38, Abb. 41, S. 40, 41, Abb. 43, S. 42, 53, 59, Abb. 61). На некрополі зафіксовано й чотири амфорні закладки (поховання $4R$, $3X$, $4S$, $1N$). Ці поховання розташовані компактною групою у південно-західному секторі некрополя та, виходячи з

матеріалу, датуються межею третьої та четвертої чвертей IV ст. до н. е. (Ebert 1913, S. 25—42). Так само вони датуються у некрополі Ольвії (Парович-Пешикан 1974, с. 17) і на інших сільських цвинтарях (Снытко 1990, с. 12—13, 2009, с. 28). Найбільше відзначаються закладки поховань χ і ς , у складі яких було виявлено по 12—14 гераклейських амфор (Ebert 1913, S. 35, Abb. 40). Цікаво також і те, що і в ольвійському некрополі, і у Пітухівці найчастіше у одній поховальній споруді виявляли 8 та 14 амфор. Сумнівно, що ця закономірність могла мати сакральний характер. Скоріш за все, це свідчить про деякі елементи стандартизації поховань в Ольвії та на її хорі (Снытко 2009, с. 28). Чотири гераклейські амфори зафіксовано у складі комбінованої закладки поховання 1/1988 Північного некрополя у с. Прибузьке (рис. 7; Снытко и др. 1988, с. 27—30; Смирнов, Снытко, Липавский 1990, с. 90—91). Ще дві гераклейські амфори знайдено у зруйнованій комбінованій закладці підбою в кургані 2/2000 (рис. 8, 2a—2б; Снытко 2000, с. 6, рис. 108, 1—2; 2009, с. 28—29, рис. 4). Загалом, цілі екземпляри та характерні уламки гераклейських амфор, іноді з енгліфічним тавром зафіксовано у 35 похованнях некрополя (кургани 2, 4, 12, 14/2000; поховання 1/1988, 1, 6, 10, 11, 13, 18, 18-а, 40, 44, 63, 65, 68, 74, 91, 92, 95, 137, 161, 167, 168, 175, 182, 214, 215, 246, 252, 267, 314, 317, 320/2000; Снытко 2000, с. 98—110)⁷. Більшість штемпелів на амфорах належать до першої, другої та шостої ранніх груп (період «А»), за класифікацією І.Б. Брашинського (знайдені у похованнях 1/1988; 6, 10, 11, 18, 40, 95, 167, 225/2000; рис. 8, 3—5). Вони датуються межею першої та другої чвертей IV — кінцем другої чверті IV ст. до н. е. (Брашинский 1980, с. 39). У штемпелях читаються імена Еварха, Діонісія, Тюгета, Молоса, Алкета. З ними фігурують імена фабрикантів (керамевсів?) Евклеона, Арістіппа, Мюса. До 4 та 5 пізніх груп (період «С») належать штемпеля з поховань в кургані 2/2000 та могили 63/2000 (рис. 8, 2a; 9, 1). У таврі 4 групи читається ім'я магістрата Каллія та простежується емблема, характерна для міської сакральної символіки, у вигляді палиці Геракла — міфічного засновника міста (див.: Ефремов 2011, с. 212—213; рис. 13, 2). Ці штемпеля датуються останньою чвертю IV ст. до н. е. (Брашинский 1980, с. 39).

⁷ Без урахування амфорного матеріалу з трьох поховань, досліджених на некрополі В.М. Отрешком і А.С. Островерховим у 1983 р. (див.: Монахов 1999, с. 271—272).

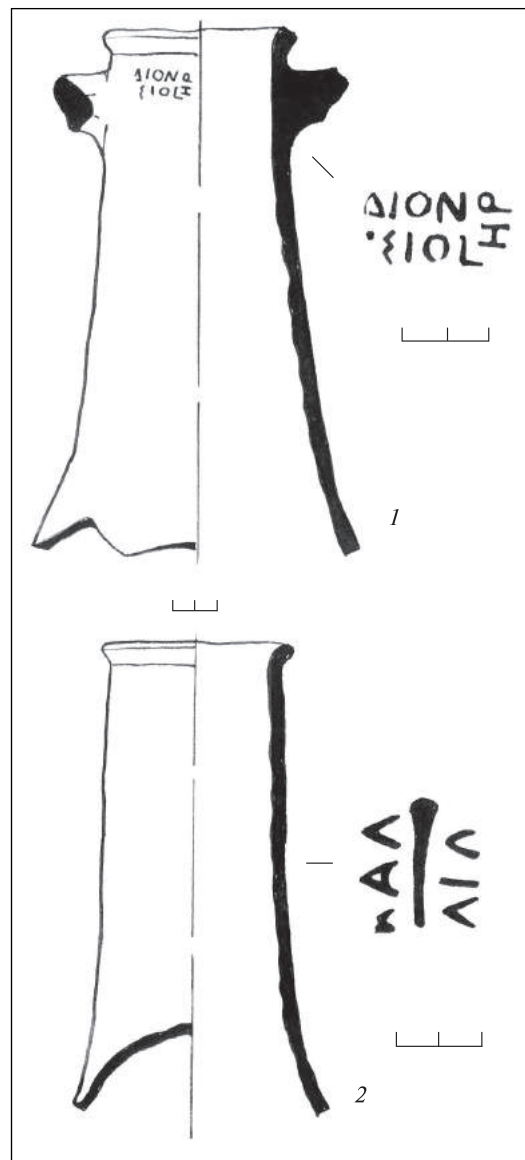


Рис. 9. Тавровані уламки гераклейських амфор з Північного некрополя біля с. Прибузьке

Цим саме часом датується і таврована гераклейська амфора (штемпель поганой якості) з поховання 5 некрополя в уроч. Дідова Хата, що у складі інвентарного супроводу була зафіксована біля кісток ніг похованого. Також, додамо, що у цій могилі був присутній весь необхідний набір для питва, бо біля черепа похованого знайдений буролаковий канфар (Лاپин 1969, с. 6, табл. 6—7). Такий само набір присутній і у похованні зі Старобогданівського некрополя (Снытко, Смирнов 2009, с. 268—270, рис. 3; 4, 1). Штемпель на амфорі належить до 5 пізньої групи, за І.Б. Брашинським, та датується кінцем IV — початком III ст. до н. е. (Брашинский 1980, с. 39).

Дві тавровані горловини та нижня частина амфори зафіксовані під час охоронних до-

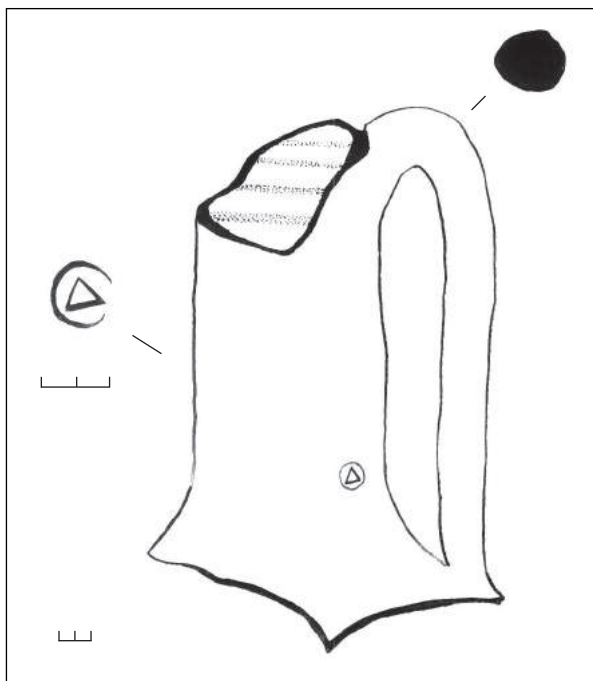


Рис. 10. Горло амфори Пепарета з Північного некрополя біля с. Прибузьке

сліджень некрополя поселення Миколаїв 6 (Смирнов 2012, с. 161, 163, рис. 11, 3—7).

Фасоські амфори IV—III ст. до н. е. трапляються значно рідше за гераклейські, але є другими за кількістю знахідок на некрополях периферії. Вони зафіксовані у могилах, переважно у складі інвентарного супроводу. Відомі у похованнях некрополів в уроч. Дідова Хата, Пітухівка (Ebert 1913, S. 27, Abb. 28, S. 30, Abb. 34, S. 63, Abb. 66). У Північному некрополі біля с. Прибузьке профілюючи уламки цих амфор зафіксовано у чотирьох похованнях (84, 172, 212, 300; Снытко 2000, с. 98—110).

До кола Фасоса належить і верхня частина амфори із поховання 224/2000 з вузьким лічкоподібним горлом та округлими у перетині ручками (рис. 4, 2). Найімовірніше, ця амфора мала зовсім невеликі розміри. На жаль, прямих аналогій цій посудині ми не знайшли. Горло амфори з енгліфічним клеймом у вигляді монограми (літера «дельта») з поховання 157/2000 можна зарахувати до продукції **Пепарету** (Пепарет I (Солоха 2); рис. 10). Аналогічне клеймо на амфорі Пепарету зберігається в музеї Волосу (Греція) (Амперер, Гарлан 1992, с. 20—21, рис. 10). Амфори **Синопи**, **Менди** та інших центрів (**Херсонес**, **Кос**, **Родос**, **Кнід**) IV—III ст. до н. е. трапляються у поодиноких випадках та, переважно, у фрагментах. Мендейська та синопська амфори знайдені у Пітухівському некрополі (Ebert 1913,

S. 27, Abb. 28, S. 27). Там само, у похованні *Д*, зафіксовано синопське амфорне тавро з ім'ям астінома Есхіна при керамевсі Посейдонії (емблема затерта; Ebert 1913, S. 47), яке, за Б.М. Граковим, належить до п'ятої або шостої хронологічної групи (Граков 1929, с. 184). Й.Б. Брашинський зараховує цей штемпель до четвертої групи (Брашинський 1980, с. 181, № 563), яку вслід за Д.Б. Шеловим датує III ст. до н. е., найімовірніше, його першою половиною (Брашинський 1980, с. 42—43). Незначна кількість знахідок на некрополях, очевидно, свідчить про менш систематичне їх постачання до Ольвії та про невеликий обсяг продукції цих центрів, що безпосередньо надходила до мешканців хори. Можливо, це було пов'язано й з високою ціною на цей товар, або з великим попитом на нього у міського населення, тому до сільських поселень потрапляла досить мала його кількість. Що стосується Синопи, то на базі досліджень матеріалів з розкопок Ольвії Н.О. Лейпунська вказує на масове постачання до Північного Причорномор'я у IV ст. до н. е., переважно, синопської будівельної кераміки⁸. Особливого поширення амфорний імпорт з Синопи до Ольвії набув уже у III ст. до н. е. (Лейпунская 1981, с. 76). Додамо й те, що поховання з амфорними та комбінованими закладками некрополів хори, де зафіксована більшість цілих екземплярів, датується саме третьою — початком останньої чвертей IV ст. до н. е. Загалом, й більшість поховань на сільських цвинтарях з наявністю амфор, переважно, належить до IV ст. до н. е. «Мода» на улаштування амфорних і комбінованих з ними закладок підбійних поховань у пізньокласичну—ранньоелліністичну добу характерна не тільки для Нижнього Побужжя. Так, у Нижньому Подністер'ї вони у поодинокій

⁸ Цей висновок підтверджують і матеріали розкопок поселення хори Ольвії Сиверсів Маяк 1, де синопські штемпели першої та другої груп (360—340; 340—305 рр. до н. е.) зафіксовані переважно на черепиці (Снытко 1995, с. 147; Jefremow, Snytko 2004, S. 38, 40—42, Abb. 1, 2, 3; Снытко, Касьяновский 2012, с. 39). Загалом, амфорний імпорт Синопи на поселенні складає лише 15 % серед знахідок продукції інших міст у IV—III ст. до н. е. (Снытко 1995, с. 147). При цьому зауважимо, що амфори Хіосу та Гераклеї складають 60 % (відповідно 40 і 20 %). 25 % припадає на амфори інших центрів (Фасос, Херсонес, Кнід, Родос, Кос, Амфіполіс та ін.; Снытко 1995, с. 147). Таку саму картину, з незначними відмінностями, надають і результати розкопок інших пам'яток сільської округи Ольвії (Крыжицкий и др. 1989, с. 128). Отже, відсоткове співвідношення амфорних знахідок, згідно з центрами їх виробництва, на поселеннях хори майже співпадає з показником їх присутності на сільських некрополях.

ких випадках відомі в Миколаївському (Мелюкова 1975, с. 86—87, 227, рис. 31, 5) та Надлиманському (Субботин, Охотников 1981, с. 104, 106, рис. 1, 1, 2, 3, 5, 7, 10) могильниках, що загалом свідчить про спільні риси у поховальному обряді іонійського населення, яке заселяло територію Причорномор'я у часи колонізації, та про тісні економічні і культурні зв'язки між полісами Північно-Західного Причорномор'я в античну епоху (Снытко 1990а, с. 93). До того ж треба враховувати, що у класично-елліністичну добу Ольвія здійснювала сакральний протекторат над загальногрецьким святилищем Ахілла

на Левке (майже до II ст. н. е. див.: Охотников, Островерхов 1993, с. 116; Снытко 2009а, с. 84; 2009б, с. 365—371), мала військовий флот, про що свідчать лапідарні документи (IOSPE, I², 325; Виноградов 1984, с. 56; 1989, с. 164 сл.) та була найвпливовішою і наймогутнішою державою у Північно-Західному Понті до етапу кризи у пізньоелліністичний період.

Завершуючи огляд амфори тари зазначимо, що у VI—III ст. до н. е. вона, безперечно, була одним з найважливіших елементів поховального церемоніалу сільського населення Нижнього Побужжя на всіх його етапах.

- Амперер Ж.И., Гарлан И. Греческие амфорные мастерские // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 8—31.
- Бандуровський О.В. Античні амфори з курганів скифського періоду Лівобережної лісостепової України // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 68—79.
- Брашинский И.Б. Методика изучения стандартов древнегреческой керамической тары // СА. — 1976. — № 3. — С. 87—103.
- Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980.
- Буйських С.Б. Три пригоршні землі на могилу археолога // БИ. — Симферополь; Керчь, 2012. — Вып. XXVI. — С. 512—539.
- Виноградов Ю.Г. Керамические клейма острова Фасос // НЭ. — 1972. — Вып. X. — С. 3—64.
- Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — №1. — С. 51—80.
- Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование). — М., 1989.
- Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. — М., 2003.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — Харьков, 1999.
- Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI—V вв. до н. э. (эколого-экономический аспект). — Автореф. ... дисс. докт. ист. наук. — СПб., 2000.
- Граков Б.Н. Древнегреческие клейма с именами астиномов. — М., 1929.
- Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.
- Ефремов Н.В. Монархическая символика в керамических клеймах Синопы: Селевкидское влияние на Южном берегу Понта // ВЭ. — М., 2011. — Вып. V. — С. 207—231.
- Задников С.А. Античная керамика третьей четверти VII в. до н. э. из раскопок на Бельском городище // Международные отношения в бассейне Чёрного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 15—21.
- Задніков С.А., Гавриш П.Я. Антична кераміка в матеріалах зольника 7 західного укріплення Більського городища // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 101—109.
- Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора. — М., 1960 (МИА. — 83).
- Иванов Т. Антична керамика от некрополя на Аполония // Аполония. Разкопките в некрополя на Аполония през 1947—1949 г. — София, 1963. — С. 65—269.
- Кац В.И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистатских клейм // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 87—113.
- Кац В.И. Методика сравнительной оценки экспорта—импорта товаров в керамической таре из одного производственного центра // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 205—228.
- Кац В.И. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения) // БИ. — Вып. XVIII. — Симферополь; Керчь, 2007.
- Кац В.И., Тункина И.В. Зарождение керамической эпиграфики в России // АМА. — Саратов, 1990. — Вып. 7. — С. 111—122.
- Кац В.И., Монахов С.Ю. Предисловие редакторов // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 3—7.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н.е. — К., 1974.
- Кондратьюк М.В. Архэ и афинская демократия // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 327—365.

- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Лапин В.В. Отчёт о раскопках античного могильника у Маяка Дедова Хата Николаевского района, Николаевской области // НА ІА НАНУ. — 1969/ 16-б.
- Лейтунская Н.А. Керамическая тара из Ольвии (из опыта изучения амфор VI—IV вв. до н. э.). — К., 1981.
- Лейтунская Н.А. Керамика из затопленной части Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 65—88.
- Лейтунская Н.А. Амфоры // Культура населения Ольвии и её округа в архаическое время. — К., 1987. — С. 87—102.
- Мелюкова А.И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975.
- Мелюкова А.И. Народы Северного Причерноморья накануне и в период греческой колонизации // Местные этно-политические объединения Причерноморья в VI—IV вв. до н. э. — Материалы IV Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья: Цхалтубо-Вани 1985. — Тбилиси, 1988. — С. 8—27.
- Монахов С.Ю. Динамика форм и стандартов синопских амфор // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 163—204.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э. — Саратов, 1999.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортёров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Монахов С.Ю., Рогов Е.Я. Амфоры некрополя Панское I // АМА. — Саратов, 1990. — Вып. 7. — С. 128—154.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднпровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966 (САИ. — Д. 1—27).
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднпровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — М., 1970 (САИ. — Д. 1—27).
- Онайко Н.А. Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта. — М., 1980.
- Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. — К., 1990.
- Охотников С.Б., Островецких А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993.
- Папанова В.А. Особливості поминально-поховального обряду некрополя Ольвії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2002. — Вип. XV. — С. 268—272.
- Папанова В.А. Урочище Сто могил — некрополь Ольвии Понтийской. — К., 2006.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Рубан В.В. О датировке поселения Козырка II // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 60—80.
- Рубан В.В. О датировке Ягорлыцкого поселения // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 104—114.
- Рубан В.В. Археологический комплекс из поселения Чертоватое II на Бугском лимане // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 63—73.
- Рубан В.В. Классификация клазоменских амфор из Нижнего Побужья // ПИО. — Парутино, 1985. — С. 67—68.
- Рубан В.В. Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья // СА. — 1991. — № 2. — С. 182—195.
- Рубан В.В. Раскопки и разведки античных памятников Нижнего Побужья // БИ. — Симферополь; Керчь, 2012. — Вып. XXVI. — С. 531—534.
- Рубан В.В., Отрешко В.М. Граффити приольвийских поселений догетского времени // БИ. — Симферополь; Керчь, 2012. — Вып. XXVI. — С. 530—531.
- Русяева А.С. Религия и культура античной Ольвии. — К., 1992.
- Скуднева В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Смирнов А.И. Александровский — новый могильник хоры Ольвии в г. Николаев // Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. — Тирасполь, 2012. — С. 149—164.
- Смирнов И.А., Снытко И.А., Липавский С.А. Погребения IV в. до н. э. Северного некрополя у с. Прибугское // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. — Тез. док. и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции. — Ч. 2. — Белгород-Днестровский, 1990. — С. 90—91.
- Снытко И.А. Погребальные обряды населения ольвийской хоры // Материалы по археологии Ольвии и её округи. — Препр. — К., 1990. — С. 7—17.
- Снытко И.А. Подбойные могилы античных некрополей Нижнего Побужья и Нижнего Поднестровья IV—III вв. до н. э. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. — Тез. док. и сообщ. научно-практической, историко-краеведческой конференции. — Ч. 2. — Белгород-Днестровский, 1990а. — С. 91—93.
- Снытко И.А. Исследования поселения Сиверсов Маяк-I на Бугском лимане (краткая информация о раскопках) // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Материалы Международной научной конференции «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика. Политика. Культура». — Севастополь, 1995. — С. 146—150.

- Снытко И.А. Отчёт о раскопках Северного некрополя у с. Прибугское в 2000 году // НА ІА НАНУ. — 2000/141.
- Снытко І.О. Похоронний обряд населення хори Ольвії IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 25—34.
- Снытко И.А. Культ Аполлона на древнегреческих поселениях Нижнего Побужья и некоторые аспекты культурно-исторического развития региона в античную эпоху // ССПК. — Запоріжжя, 2009а. — Вып. XV. — С. 183—188.
- Снытко И.А. О культе Ахилла в Нижнем Побужье в античную эпоху // БФ. — Искусство на периферии античного мира. — СПб., 2009б. — С. 365—371.
- Снытко И.А. Ольвийская тиранья, «скифский протекторат» и некоторые вопросы социально-политической и экономической истории Ольвийского полиса позднеархаического и раннеклассического времени // МАСП. — Вып. 12. — Одесса, 2011. — С. 125—149.
- Снытко И.А. Погребальные сооружения сельских некрополей Ольвии в контексте древнегреческой ритуальной практики населения Нижнего Побужья позднеархаической, классической и эллинистической эпох // АВ. — Вып. 19. — СПб., 2013. — С. 91—104.
- Снытко І.О. Характер і динаміка економічних стосунків Ольвії з містами Іонії в VI—V ст. до н. е. та початок формування внутрішньопонтичного ринку // Археологія. — 2014. — № 2. — С. 17—28.
- Снытко И.А., Гребенников В.Б., Липавский С.А., Смирнов И.А. Отчёт о работах Ольвийской периферийной экспедиции сектора охраны памятников археологии Николаевского краеведческого музея в 1988 году // НА ІА НАНУ. — 1988/96.
- Снытко И.А., Касьяновский В.А. Богоявленск и его окрестности: Историко-краеведческие очерки. — Симферополь, 2012.
- Субботин Л.В., Охотников С.Б. Скифские погребения Нижнего Поднестровья // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 102—116.
- Фармаковский Б.В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // ИАК. — Вып. 8. — СПб., 1903. — С. 1—113.
- Федосеев Н.Ф. Итоги и перспективы изучения синопских керамических клейм // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 147—163.
- Шелов Д.Б. Керамические клейма Танаиса III—I вв. до н.э. — М., 1975.
- Шишова И.А. Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. — Л., 1991.
- Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 1. — С. 128—193.
- Birzescu I. Die Archaischen und Frühklassischen Transportamphoren // Histria. — Vol. XV. — Bukarest, 2012.
- Clinkenbeard B.G. Lesbian Wine and Storage Amphoras: A Progress Report on Identification // Hesperia. — 1982. — Vol. 51. — № 3. — P. 248—268.
- Dupont P. Amphores commerciales archaïques de la Grèce de l'Est // PDP. — Fasc. 554/557. — Napoly, 1982. — P. 193—209.
- Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd. Rusland) // PZ. — Bd. V. — Leipzig, 1913.
- Grace V. Amphoras and the Ancient Wine Trade. — Princeton, 1961.
- Jefremow N. Die Amphorenstempel des hellenistischen Knidos. — München, 1995.
- Jefremow N., Snytko I. Altgriechische Keramikstempel von den Ausgrabungen in der Wasserscheide Siversov Majak bei Olbia // МБАН. — St. Katharinen, 2004. — Bd. XXIII. — H. 2. — S. 1—46.
- Grandjean C. Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period // The Athenian Agora. — Vol. VI. — Princeton, 1961.
- Lang M. Graffiti and dipinti // The Athenian Agora. — Vol. XXI. — Princeton, 1976.
- Robinson H.S. Pottery of The Roman Period. Chronology // The Athenian Agora. — Vol. V. — Princeton, 1959.
- Rotroff S.I. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls // The Athenian Agora. — Vol. XXII. — Princeton, 1982.
- Rotroff S.I. Hellenistic Pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material // The Athenian Agora. — Vol. XXIX. — Princeton, 1997. — Part I—II.
- Rotroff S.I. Hellenistic Pottery. The Plain Wares // The Athenian Agora. — Vol. XXXIII. — Princeton. — Michigan, 2006.
- Sparkes B.A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6-th, 5-th and 4-th Centuries B.C. // The Athenian Agora. — Vol. XII. — Princeton. — 1970. — Part I—II.
- Townsend R.F. The East Side of the Agora. The Remains beneath. The Stoa of Attalos // The Athenian Agora. — Vol. XXVII. — Princeton. — Baltimore. — Maryland, 1995.

Надійшла 29.01.2016

И.А. Снытко

АМФОРЫ С СЕЛЬСКИХ НЕКРОПОЛЕЙ ОЛЬВИЙСКОГО ПОЛИСА
VI—III вв. до н. э.: ЦЕНТРЫ ПРОИЗВОДСТВА, САКРАЛЬНО-РИТУАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

В предлагаемой статье рассматривается наиболее массовая категория находок в погребениях могильников хоры Ольвии — амфоры. В позднеархаическую—раннеклассическую эпохи амфоры использовались преимущественно в качестве погребального реквизита, а также для возлияний при проведении похоронной процедуры и последующей тризны. В основном использовалась тара ведущих наиболее интенсивную торговлю с Ольвией греческих центров, среди которых преобладали Хиос, Самос, Аттика, Клазомены, Лесбос. В позднеклассическую эпоху, кроме использования в составе погребального инвентаря и для проведения ритуально-поминальной церемонии, амфоры широко применяются и в качестве деталей для обустройства погребальных сооружений (кромлехи, заклады подбоев). Наиболее применимыми в этих целях были амфоры Хиоса, Гераклеи Понтийской и Фасоса. Можно констатировать, что для населения Ольвийского полиса амфорная тара являлась одним из главных элементов при проведении погребальной процедуры в VI—III вв. до н. э.

I.O. Snytko

AMPHORAE FROM THE 6th—3rd CENTURY RURAL NECROPOLEIS
OF OLBIA POLIS: PRODUCTION CENTRES AND SACRAL AND RITUAL ASPECT

In the article presented, analysed are the amphorae, the most mass category of the findings in graves of the burial grounds at Olbian chora. Amphorae were used mainly as the funeral property, and also for the libations during the funeral procedure and the following funeral feast in the Archaic and the Early Classical periods. Used were mainly the vessels from the Greek centres leading the most intensive trade with Olbia, among which Chios, Samos, Attic, Klazomenai, and Lesbos prevailed. In the Late Classical period, besides their usage in the burial inventory structure and for funeral rites, amphorae were widely used as the details for funeral structures building: cromlechs, vertical slabs covering the entrance into an undercut grave. The most often used for these purposes were the amphorae of Chios, Herakleia Pontike, and Thasos. It can be stated that amphorae were one of the most important elements in funeral rites for the Olbian polis population during the period from the 6th to the 3rd centuries BC.

М.С. Сергеева, О.Е. Черненко

ДЕРЕВ'ЯНІ ВИРОБИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА
(матеріали розкопок 2006 р. на території Чернігівського дитинця)

У статті проаналізовано дерев'яні вироби, виявлені в одній із будівель XIII ст. на території Чернігівського дитинця в 2006 р. Окрім звичайного візуального обстеження, дерев'яні артефакти було вивчено з метою визначення сировини виробництва кожного виду виробів. Виявлено, що серед знахідок репрезентована продукція домашнього й професійного ремесла. Усі вироби виготовлені з місцевих порід дерева.

К л ю ч о в і с л о в а: Русь, стародавній Чернігів, дерев'яні вироби, дерев'яний посуд, ремесло, обробка дерева.

Деревообробка є однією з традиційних ремісничих галузей у Давній Русі. Дерево було найдоступнішим як будівельним, так і матеріалом для виготовлення дрібних речей різноманітного призначення.

Масові знахідки дерев'яних артефактів на півночі Русі, зокрема в Новгороді, започат-

кували вивчення майже невідомого до цього часу світу давньоруських дерев'яних виробів (Колчин 1968; 1971). Узагальнюючі роботи з давньоруської деревообробки та її продукції (Колчин 1985, с. 254—260; Хорошев 1997, с. 8—10; Розенфельдт 1997, с. 44—46; 1997а, с. 47—48; 1997б, с. 115—117) базуються переважно на новгородських даних. У той же час, унаслідок розкопок останніх десятиліть, на ба-

© М.С. СЕРГЕЄВА, О.Е. ЧЕРНЕНКО, 2016

гатьох інших давньоруських пам'ятках виявлені дерев'яні артефакти, які на сучасному етапі дослідження сприяють формуванню цілісної картини розвитку давньоруської деревообробки. Враховуючи численні знахідки різноманітних дерев'яних предметів на території Русі, продукція цього ремесла на території України вивчена недостатньо. Перш за все, це стосується домашнього начиння й інших дрібних речей, виявлених в окремих випадках. Щодо цього матеріалу показовими є кілька пам'яток: Київ (Богусевич 1954, с. 47—48; Гупало, Толочко 1975, рис. 20—24; Гупало 1981, с. 319—325; Сагайдак 1991, табл. XVI—XXII; Сергєєва 2010; Сергєєва 2015, с. 42—45), Звенигород (Свешников 1987, с. 98—99; Свешников 1987а, с. 19—20; Свешников 1988, с. 147), Воїнська Гребля (Довженко, Гончаров, Юра 1966; Сергєєва 2011; 2013; 2015а, с. 9—15), Колодяжин (Сергєєва 2011а) тощо. Останнім часом залишки дерев'яних виробів були виявлені в Чернігові. Вони частково опубліковані (Черенько 2003; Черненко 2008, с. 20, рис. 1—3; Моця, Казаков 2011, с. 148, 149, 161), однак стан вивчення чернігівських дерев'яних артефактів потребує подальших досліджень, що, у свою чергу, підкреслює актуальність обраної проблематики.

У статті увагу авторів зосереджено на дерев'яних виробах, які виявлено 2006 р. під час робіт на Чернігівському дитинці. Артефакти, що були знайдені в котловані однієї з досліджених споруд (розкоп 3, споруда 28), включають посуд, дерев'яні та берестяні ємності, залишки ткацького верстату (Черненко 2006, с. 18—20). На сьогодні зазначений комплекс висвітлено лише в попередньому короткому огляді (Черненко 2008, с. 20). Детально проаналізовані і повністю опубліковані тільки залишки ткацького верстату (Крупа 2008). Усі інші матеріали лишаються практично недослідженими й потребують докладної публікації.

Контекст знахідки. Будівля, де знаходилися дерев'яні вироби, була досліджена в 2006 р., під час охоронних робіт Чернігово-Сіверської експедиції, на північно-західній ділянці Чернігівського дитинця (вул. Горького, 6А). Споруда пошкоджена перекопами XIX—XX ст., тому її форма й розміри залишилися не встановленими. Збереглася лише частина її котловану, що заглиблена в материк на 0,8 м. За даними стратиграфії можна припустити, що це була підкліть будівлі, яка згоріла під час пожежі. Зверху котлован перекривав потужний (до 0,4 м) шар уламків обпаленої глини, зокрема печини, серед яких виявлені великі фрагменти



Рис. 1. Скупчення дерев'яних виробів

з кутовими гранями й валиками. На їхній поверхні помітні сліди загладжування. Там само знайдено три дерев'яні кілки. Під глинистим шаром залягав темно-сірий супісок із невеликими шматками печини, прошарками золи й невеликими фрагментами горілого дерева. По периметру котловану, на відстані приблизно 0,2 м від його стінок, збереглися рештки горілих дощок. У нижній частині котловану залягав горілий шар.

Як було зазначено, дані стратиграфії дозволяють інтерпретувати споруду як підкліть великого будинку. Враховуючи стратиграфічні особливості ділянки, де розташований об'єкт, та характер матеріалів, які пов'язані із цим комплексом, будівлю було попередньо продатовано XIII ст. (Черненко 2006, с. 20; Черненко 2008, с. 20).

У горілому шарі на дні споруди збереглися рештки обвуглених дерев'яних виробів (рис. 1), переважно посуду, шерстяної та льняної тканини, мотузки, перепалене зерно та боби. Там само було виявлено комплекс предметів, що пов'язані з прядінням і ткацтвом: скупчення рослинного волокна (льон, на поверхні присутні відбитки денця укладки) та фрагментовані деталі горизонтального ткацького верстату (серед них — бердо). У скупченні волокна знаходилися чотири пірофілітових пряслиця. У заповненні споруди також виявлені два невиразних уламки гончарної кераміки та залізні предмети. Усі згадані речі залягали безсистемно. Фрагментовані дерев'яні вироби утворювали суцільний розвал з уламками горілих дощок.

Матеріали і методи. Стан збереження матеріалів дозволяє визначити різні види дерев'яних артефактів. Серед них можна ідентифікувати кілька ємностей і посуд (точене блюдо,

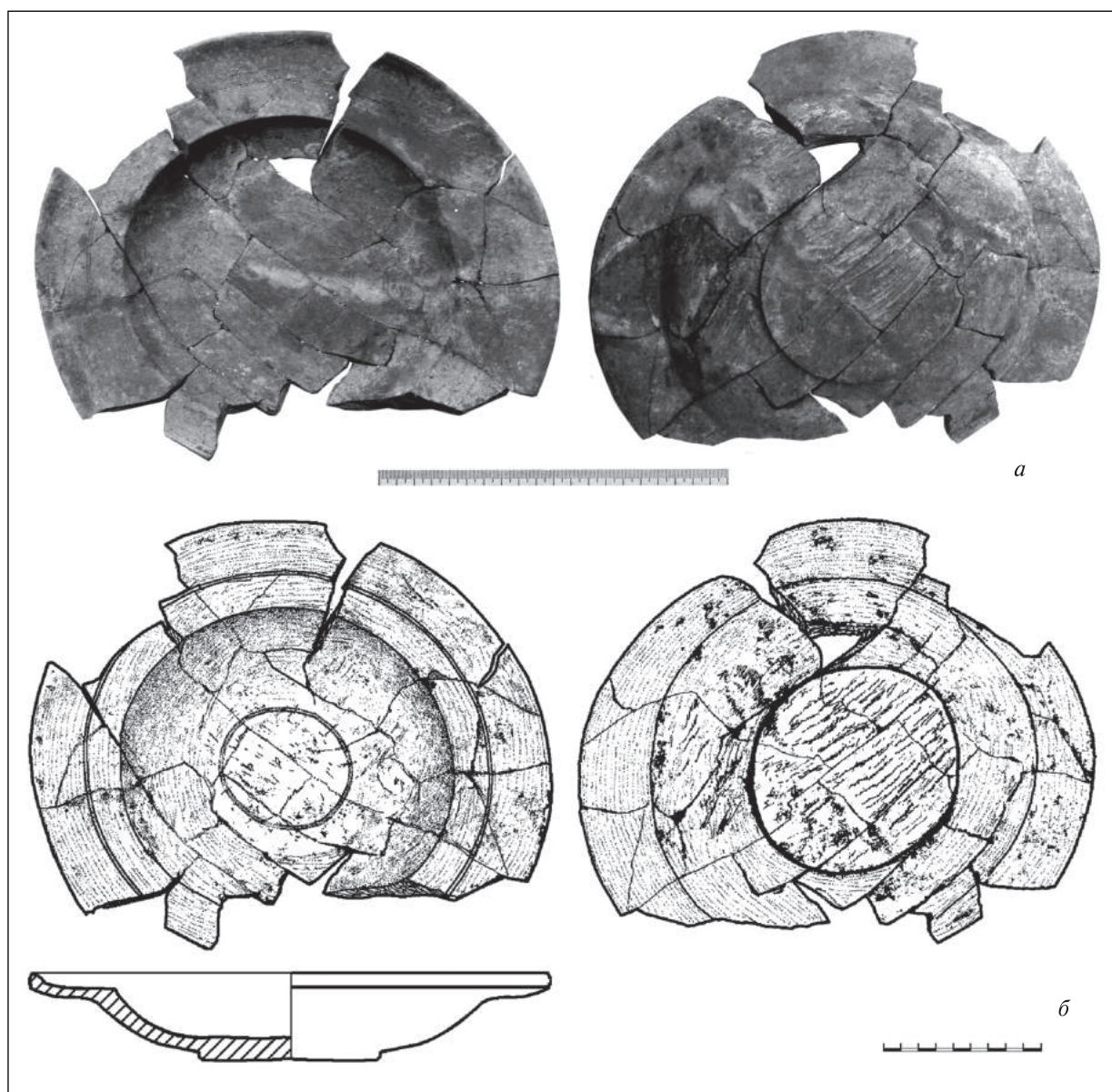


Рис. 2. Дерев'яне блюдо: а — фото; б — рисунок

невеликі фрагменти інших точених і різьблених посудин, дві ємності типу кубел або вкладки для зберігання зерна та різних дрібних речей, денце, імовірно, бондарної посудини, ложку, вироби з кори тощо), а також залишки ткацького верстату. До комплексу зараховано кілки, які, можливо, пов'язані з конструкцією будівлі та невиразні дерев'яні предмети. Окрім звичайного візуального обстеження, комплекс було досліджено з метою з'ясування вихідного матеріалу для кожного виду виробів.

Основним способом визначення порід археологічної деревини є вивчення її мікроструктури. Діагностичні ознаки різних порід дерева доволі докладно описані в спеціальній роботі В.Є. Віхрова (Вихров 1959). Слід зазначити,

що саме цей учений досліджував археологічну деревину в Новгороді (Вихров, Колчин 1955; Вихров 1958; 19596; Вихров, Колчин 1962), що фактично започаткувало вивчення давньоруської археологічної деревини. Відповідно до запропонованої ним методики, аналіз мікроструктури дозволяє в разі задовільного стану збереження деревини визначити її рід. У випадку значного руйнування елементів мікроструктури деревини, можливе її визначення на рівні родини або на більш загальному рівні.

Нижче подано результати дослідження виробів із дерева.

Залишки ткацького верстату. Виявлено дерев'яну деталь від верстату — бердо. Оскільки знахідка була опублікована і докладно опра-

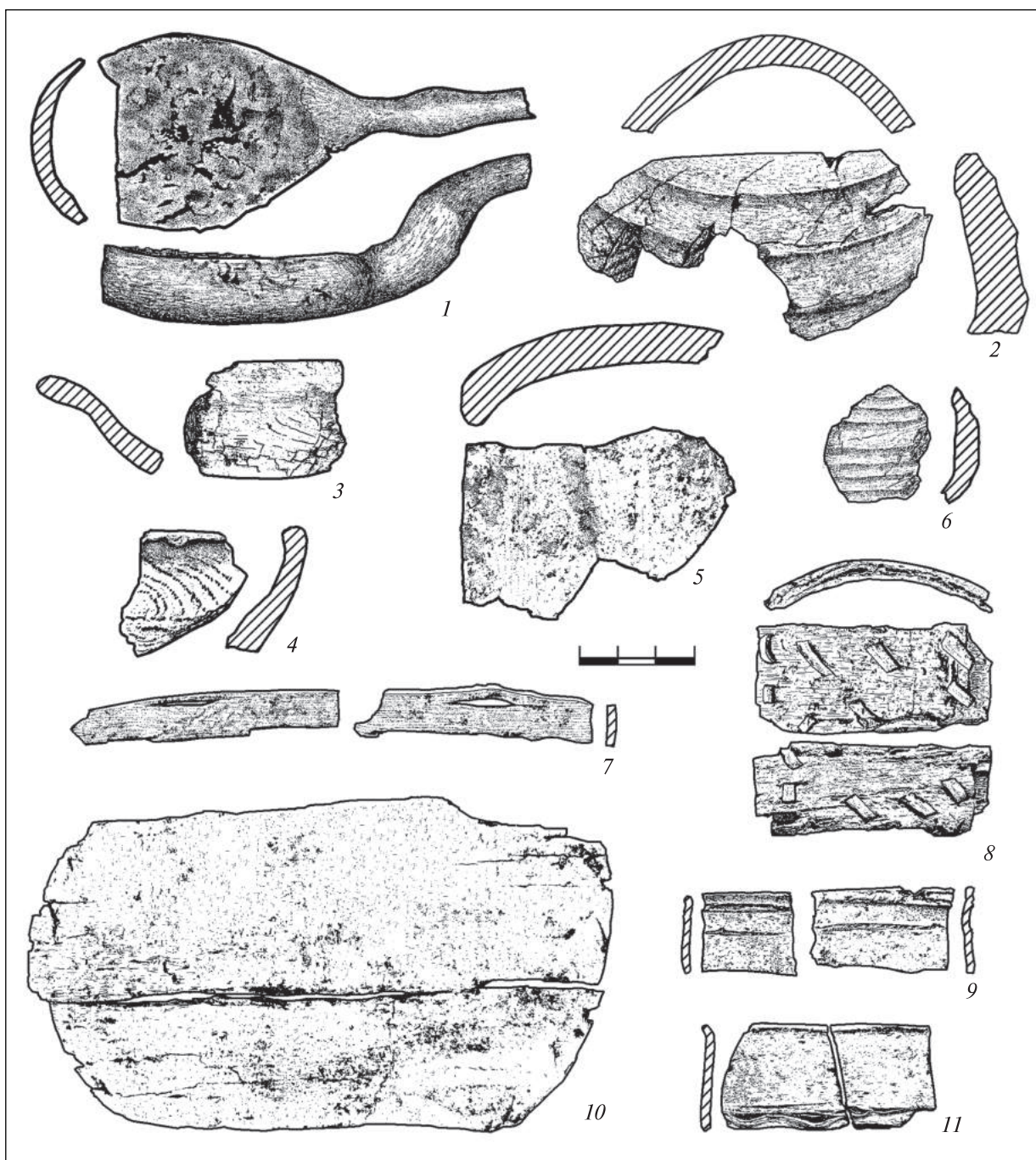


Рис. 3. Різні вироби з дерева: 1 — ложка; 2—4, 6 — точений посуд; 5 — фрагмент різьбленої покривки; 7—11 — вироби з кори

цьована Т.М. Крупю (Крупа 2008), ми лише коротко підсумуємо.

Фрагмент берда складається з двох паралельних планок, виготовлених із молодого дерева розсіяно-судинної породи, і закріпленої між ними частої гребінки. «Вуса» гребінки завдовжки становлять 11 см, завширшки — 0,8 см, завтовшки — 0,15–0,20 см. Торцеві кінці «вусів» мають трикутну форму. На відстані близько 0,5 см від торцевих країв присутній невеликий трикутний паз (завширшки близь-

ко 0,25 см) для фіксації за допомогою шнурів. Планка рами, діаметром близько 1,3 см, збереглася фрагментарно, тому її довжину визначити неможливо.

Т.М. Крупа зробила реконструкцію берда. До круглої в перетині планки за допомогою спеціального обв'язування кріпилися «вуса» гребінки. Планка берда — ціла (не складена). Уся конструкція трималася за рахунок з'єднання міцним пеньковим шнуром, діаметр якого співпадає з розмірами паза. Вона за-

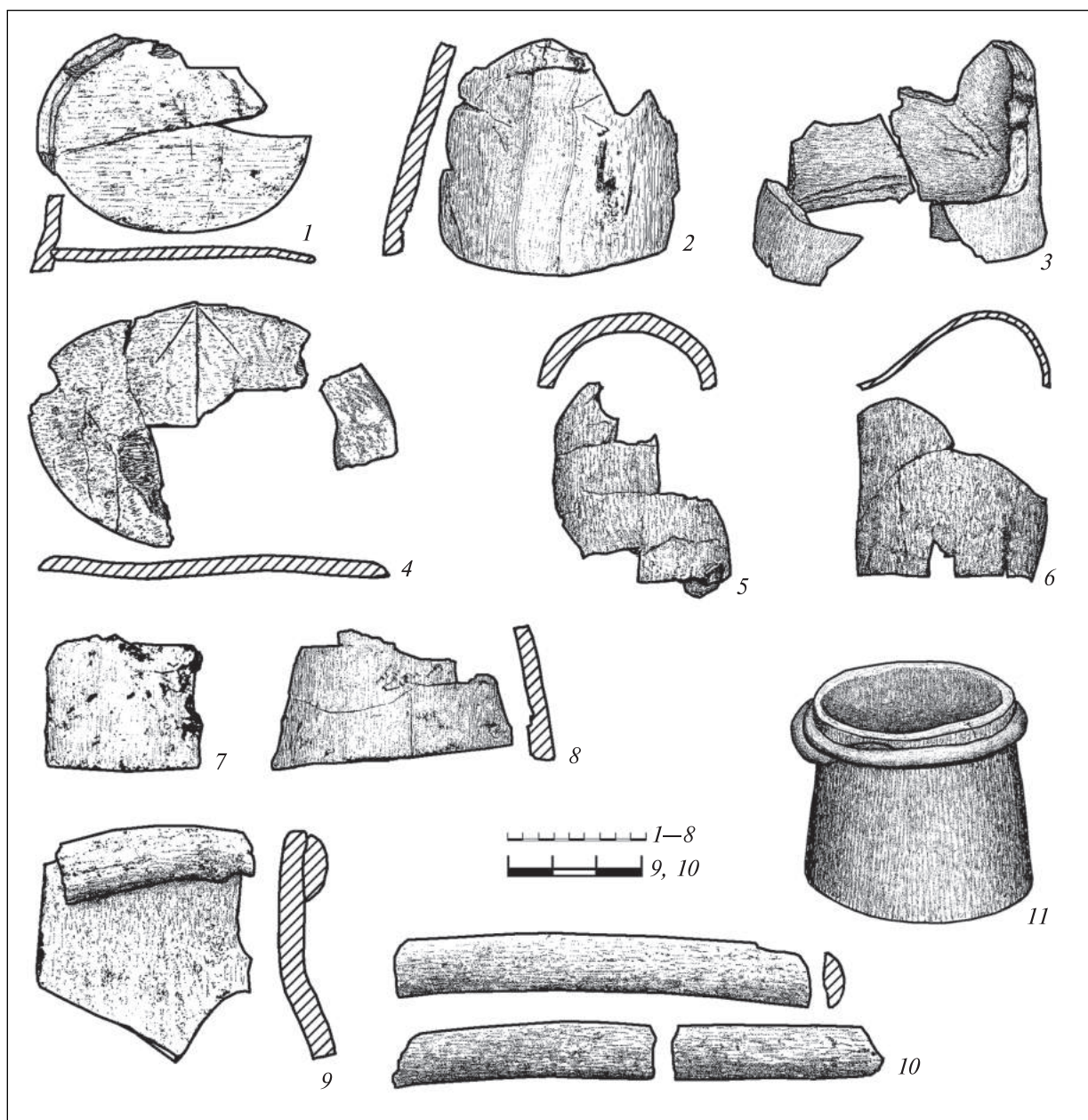


Рис. 4. Видовбаний посуд: 1–9 — фрагменти посудин; 10 — фрагменти обруча; 11 — реконструкція видовбаної посудини

кріплювала «вуса» тільки по верхньому краю, укладаючи їх щільно один до одного (Крупа 2008, с. 59). Аналогією цьому виробу можуть бути залишки горизонтального ткацького верстату, виявлені у Твері (Момбекова, Кобозева 2000), проте цей екземпляр конструктивно дещо відрізняється від чернігівської знахідки.

Аналіз конструкції та експериментальна спроба виготовлення деталі ткацького верстату дозволили Т.М. Крупі дійти висновку, що таку деталь було нескладно зробити в домашніх умовах. Сама авторка виготовила частину берда за півгодини й вважає, що при відповідних навиках це можна зробити ще швидше (Крупа

2008, с. 60). Отже, можна припускати, що подібні прилади належали до продукції домашнього ремесла й виготовлялися в межах кожного господарства для власних потреб.

Точений і різблений посуд. Точене блюдо на низькому суцільному піддоні збереглося майже повністю (рис. 2). Знахідка, діаметром близько 30 см, виготовлена з кленової деревини. Овальний піддон має розміри $10,4 \times 11,3$ см, його висота — 2,0 мм. У блюда наявний плоский відігнутий бортик, який орнаментований по краю неглибокими парними борозенками. Ширина борозенок становить 0,1 см. Орнамент, виконаний під час виготовлення блюда на токарно-

му верстаті, є найпоширенішим серед точених виробів. Такі орнаментальні лінії могли створювати кінцем токарного різця за допомогою простого притискання його до поверхні (Сергеева 2013а, с. 36). Приклад аналогічної орнаменталії вінець має блюдо з Воїнської Греблі (Сергеева 2015а, рис. 3).

Знахідка з Чернігова за формою наближується до новгородських блюд другого типу, які нагадують глибоку столову тарілку (Колчин 1968, с. 35), проте плаский відігнутий бортик зближує чернігівський екземпляр із блюдами третього типу, виділеними за матеріалами Новгорода. Це неглибокі блюда з пласким відігнутим бортиком, розмірами від 25 см до 44 см. Отже, чернігівський екземпляр репрезентує перехідний тип такого виду посуду.

У Новгороді блюда другого типу з'являються у XIII ст. і побутують до XV ст. Схожий посуд відомий також у Бересті, де він пов'язаний із шарами XIII ст. (Лысенко 1985, с. 317). Блюда третього типу в Новгороді з'являються наприкінці XIII ст. (Колчин 1968, с. 36).

Окрім Чернігова, у Середньому Подніпров'ї блюдо з пласким відігнутим бортиком (блюдо третього типу) виявлено в Києві на горі Києлівці. Утім, воно має значно більший діаметр — близько 44—46 см (Сергеева 2010, с. 90, рис. 1, 2). Згорілу будівлю, де було виявлено блюдо, В.А. Богусевич датує XIII ст. і пов'язує її знищення з монгольською навалою (Богусевич 1952, с. 69). Проте неподалік від будівлі, за інформацією цього автора, виявлені пізніші матеріали, включаючи знахідки XIV—XV ст. (Богусевич 1952, с. 68). Можливо, будівля, у якій виявлено дерев'яне блюдо, також належала до часу після монгольської навали. Так само складно встановити точну дату руйнування чернігівської будівлі: це могло статися 1239 р., водночас із знищенням розташованого неподалік княжого двору, або дещо пізніше (Черненко 2008, с. 20). Враховуючи зазначену інформацію, можна визнати друге припущення більш вірогідним.

Ще кілька посудин у чернігівському комплексі збереглися фрагментарно. Дві з них було виготовлено з клену. Це, перш за все, невелике вінце ще одного точеного блюда (рис. 3, 3), розміри якого, зважаючи на недостатню збереженість, встановити неможливо. Судячи з фрагменту, блюдо мало невеликий похилий бортик. Такий посуд знаходить аналогії не лише серед матеріалів із Новгорода, але й із пам'яток Середнього Подніпров'я (Сергеева 1998, рис. 4, 5—11; 2015, рис. 9, 1—3, 5). За новгородськими

даними, блюда цього типу побутували протягом тривалого часу — від XI ст. до XIV ст. (Колчин 1968, с. 35, рис. 25).

Другий фрагмент — вінце, що належить посудині з вищими стінками, ніж у попередніх випадках (рис. 3, 4). На жаль, і цього разу замалі розміри фрагмента не дають можливості для визначення його типу.

Дві закриті точені посудинки репрезентовані фрагментами профільованих опуклих боків (рис. 3, 2, 6). Товщина однієї зі стінок складає 0,5—0,6 см, іншої — 0,8—1,0 см. Деревину в одному випадку не встановлено, в іншому (більша посудина) — визначено, як липу.

Увесь точений посуд представлений виробами високої якості, його слушно вважати продукцією професійного ремісника-токаря.

Серед різьблених виробів привертає увагу ложка (рис. 3, 1). Вона збереглася фрагментарно, проте її форму можливо реконструювати. Так, ложка має доволі глибокий черпак і крутий злам у місці переходу черпака в ручку. Збережена частина виробу становить 9,5 см завдовжки, а розміри черпака складають 5,2 см завдовжки та 4,3 см завширшки. Ручка має округлий перетин. Ложка виготовлена з клену.

У Новгороді ложки схожої форми мають інше датування. Доволі вигадливі різновиди ложок із крутим зломом в основі ручки побутували в X—XI ст. Потім екземпляри, схожі на чернігівську ложку, з'являються на початку XIV ст. (Колчин 1968, рис. 32). З іншого боку, ложка, яка мала крутий злам у місці переходу черпака в ручку, виявлена у Бересті у шарі XIII ст. (Лысенко 1985, с. 316). Отже, поки що не можна вважати подібну форму ложок чітким хронологічним маркером для всієї території Русі.

Окрім згаданих виробів, до точеного та різьбленого посуду в чернігівському комплексі можна зарахувати невеликий фрагмент посудинки — імовірно, покритишки (?), вирізаної з липи (рис. 3, 5).

Видовбані тарні ємності. Серед дерев'яних виробів є принаймні дві тарні ємності для зберігання зерна й різних предметів, які видовбані зі стовбурів липи (рис. 4). Така тарна ємність визначається як кубел або укладка. Одна з укладок слугувала для зберігання зерна, в іншій лежали кудель та пряслиця. У попередній публікації матеріалів ці ємності були визначені як бондарні (Черненко 2008, с. 20). Проте специфікою бондарних виробів є їхня конструкція, в основі якої знаходиться спеціально підготовлена клепка, тоді як у даному випадку посудини виготовлені із суцільних стовбу-

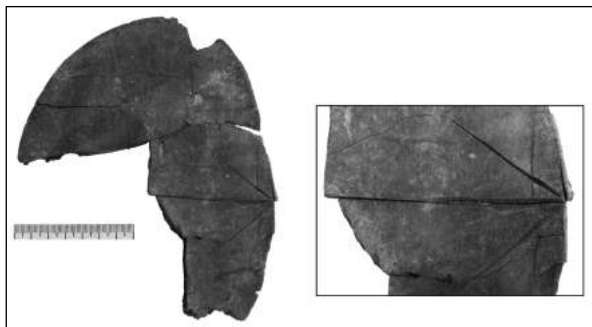


Рис. 5. Денце зі знаком-графіті

рів. Таким чином, їх можна віднести до категорії довбанок.

Обидві довбанки однотипні за формою. Вони мають прямі, трохи звужені догори стінки та овальні вставні днища. Товщина стінок становить 13—16 мм біля дна, у верхній частині вона значно змінюється — до 68 мм. Для вставлення днищ зсередини на стінках було вирізано уступи. Для цього використано різальний інструмент, імовірно, ніж. Також ножом оброблена зовнішня поверхня. Обробка дещо недбала, що зазвичай характерно для домашньої продукції, якою переважно й були видовбані ємності. Як аналогії можна привести залишки схожих київських посудин, які походять із гори Киселівки (Сергеева 2010, рис. 3, 2). Верх посудин додатково посилювався обручем, що зберігав їх від розтріскування. Було знайдено як фрагменти обручів, так і невеличку частину стінки з обручем. Сегментоподібні у перетині обручі мають ширину 12—13 мм. Вони виготовлені з розрізаних уздовж молодих стовбурів дерева розсіяно-судинної породи, яке визначено як дерево родини вербових. Слід відзначити, що в пізнішій бондарній практиці верба слугувала найпоширенішим матеріалом для обручів, чому сприяла її доступність, а також властивості, передусім її гнучкість (Федотов 1991, с. 76).

Цікаво, що на днищі однієї з чернігівських ємностей є графіті, схоже на пташину лапу (рис. 4, 4; 5). На жаль, денце в цьому місці пошкоджено, тому не виключено, що зображення могло мати складнішу форму. Так, можна простежити залишки ще одного відрізка прямої лінії, що примикає під кутом до фігури.

Як відомо, маркування дерев'яних виробів знаками різних форм є звичайним явищем для середньовіччя. Вони могли слугувати знаками майстра, власності господаря тощо. Наприклад, знаки-графіті на денцях і стінці (в одному випадку) різьбленого й точеного посуду другої половини XII ст. із Воїнської Греблі (Серге-

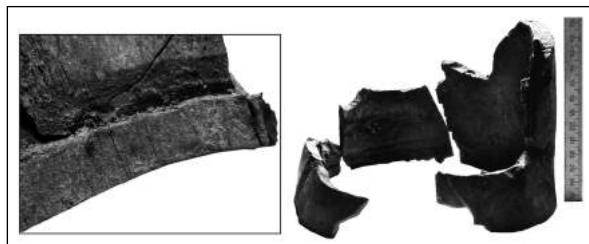


Рис. 6. Уторний паз для днища видовбанної посудини

єва 2015, рис. 9, 2, 7, 8, 10, 1, 4—6) можна інтерпретувати як знаки майстра, враховуючи професійність виконання цих виробів (Сергеева 2015, с. 34). Проте для посудин, які можна вважати продукцією домашнього ремесла, більш імовірним є використання графіті як знака власності господаря. Є.А. Рибіна інтерпретує такі новгородські графіті XIV—XV ст. як домовий знак, т. зв. хаузмарку (Рыбина 1981). Водночас, подібні позначки могли відігравати роль оберегів. Як правило, це фігури, які сягають архаїчних сакральних символів: зірки, триквестри, інші геометричні фігури. Знак на денці чернігівської посудини також міг належати до подібних символів.

Обидві чернігівські вкладки видовбані з липових стовбурів. Цікаво, що їхні вставні денця вирізані з іншого дерева розсіяно-судинної породи — тополі або осики.

Варто звернути особливу увагу на деякі конструктивні деталі зазначених виробів. Перш за все, на спосіб кріплення денця, який викликає зацікавлення у зв'язку з історією бондарства.

Т.Г. Богомазова, з посиланням на першого дослідника дерев'яних виробів Старої Ладоги С.М. Орлова, відзначала, що можна простежити певну еволюцію техніки виготовлення бондарних виробів. Згідно з її твердженням, у найбільш ранніх виробів уторний паз, куди вставляли денце, був вирізаний у вигляді сходинки, а з X ст. він набув сучасного вигляду поперечного каналу, вирізаного спеціальною пилкою з внутрішнього боку клепок (Богомазова 1999, с. 18). Однак, пізніше О.І. Давидан не побачила таких еволюційних змін. Вона відзначає існування всіх уторних з'єднань як у VIII—IX ст., так і пізніше (Давидан 1991, с. 134—135). У зв'язку з цим слід звернути увагу на уступчасті уторні пази, зафіксовані в чернігівських видовбаних ємностях XIII ст. (рис. 6). Вони мають гіршу якість виробництва, ніж бондарні вироби. Це можна пояснити тим, що видовбані ємності були продукцією домашнього ремесла та відрізнялись не дуже якісною обробкою, як, наприклад, чернігівські екземпляри вкладок.



Рис. 7. Залишки днища бондарної ємності

Отже, уступчасті пази для встановлення днища не варто розглядати як хронологічний маркер. Вони, скоріш за все, маркують непрофесійну роботу та, як наслідок, відсутність спеціалізованого реманенту.

Залишки дна бондарного посуду. Днище ще однієї посудини, виготовленої із сосни, збереглося фрагментарно (рис. 7). Його товщина складає 1,0 см, діаметр не встановлюється. До дна прикипіли залишки вмісту (зерно).

Соснове днище могло належати бондарному виробу. Судячи з характеру вмісту, це міг бути кадібєць. Кадібці часто слугували ємністю для збереження сипких речовин (зерно, мука тощо). Їхні знахідки відомі в Колодяжині (Юра 1962, с. 102, рис. 31; Сергєєва 2011, с. 99—100) і Воїнській Греблі (Довженко, Гончаров, Юра 1966, с. 37, 40, 51; Сергєєва 2015, с. 35). Слід відзначити, що за багатьма спостереженнями, сосна була основною сировиною для більшості бондарних виробів у Південній Русі (Сергєєва 2014, с. 492). Переважання бондарного посуду із сосни простежено також у новгородських матеріалах (Колчин 1968, табл. 1).

Вироби з кори. У чернігівському комплексі наявні залишки кількох ємностей із кори (рис. 3, 7—11; 8). Це, перш за все, фрагментоване денце берестяного короба, діаметром близько 14 см, завтовшки 0,4 см (рис. 3, 10; 8, 7). Також знайдено кілька фрагментів вінець, які відрізняються за формою й товщиною стінок (від 0,2 см до 0,3 см), що свідчить про те, що таких посудин було декілька (рис. 3, 9, 11; 8, 2, 5). Вінця двох посудин мають насічки на бочку, що утворюють своєрідний декор. На одному з них залишилися рештки перегорілого вмісту (мука або зерно — невідомо). Ще одним цікавим виробом із кори є фрагмент ємності, прошитої стрічками, також із кори (рис. 3, 8; 8, 1). Розміри фрагменту становлять 650 × 250 мм, товщи-

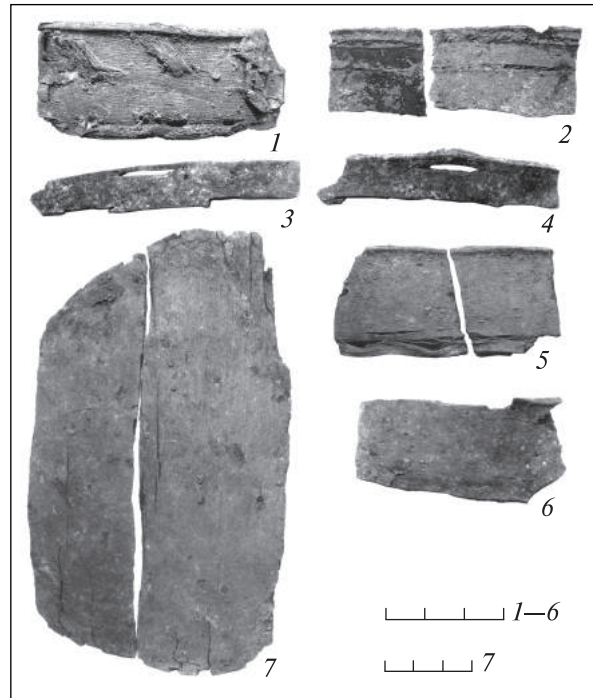


Рис. 8. Посуд із кори, фото

на стінки 0,3—0,4 см. Також наявні фрагменти кори з надрізами — можливо, деталі для іншого прошитого виробу (рис. 3, 7; 8, 3, 4).

Інші вироби. Серед дерев'яних фрагментів можна виокремити кілки, що, імовірно, належали до конструкції будівлі. Збереглося 4 екземпляри, які мають діаметр верхньої частини: 1,8 см, 3,1 см, 3,2 см і 5,4 см. Вони виготовлені з молодих стовбурів дубу. Предметом невизначеного призначення лишається фрагмент липової дощечки, розмірами 92 × 43 × 8,0—10 мм. Виріб оброблений з одного краю та має округлену грань.

Окрім того, виявлено фрагменти соснової деревини. Ураховуючи те, що сосна була найпоширенішим будівельним матеріалом на Русі, можна припустити, що зазначені фрагменти є залишками конструктивних деталей житла або інтер'єру.

Загалом набір дерев'яного начиння з розкопок на території Чернігівського дитинця в 2006 р. є доволі традиційним для слов'янського, зокрема давньоруського, побуту. Серед знахідок репрезентована продукція як домашнього ремесла (залишки верстата, видовбані тарні ємності), так і професійних ремісників (насамперед точений посуд, залишки бондарної тари). Матеріалом для виготовлення, судячи з усього, слугували місцеві породи дерева.

Чернігів розташований у зоні Полісся, для якої характерні як соснові, так і широколистяні ліси (Генсірук 1992, с. 93—103). Наяв-

ність лісових масивів у безпосередній близькості від поселення забезпечувала можливість отримання необхідної деревини як для будівництва, так і для виготовлення різноманітних виробів із дерева. Серед зразків, які було можливо визначити, виявлено сосну (*Pinus sylvestris*), дуб (*Quercus* sp.), клен (*Acer* sp.), липу (*Tilia* sp.), тополю/осику (*Populus* sp.), вербові різновиди (*Salicaceae*). Саме ці породи були поширеною сировиною для давньоруських майстрів по дереву.

Дуб має міцну в'язку деревину, стійку у вологому середовищі. Завдяки своїм властивостям він був найпоширенішим матеріалом для різних будівельних конструкцій у всій Русі. Дубові кілки, аналогічні чернігівським, разом із сосновими екземплярами, виявлені в Києві в нашаруваннях різних століть — від давньоруських до XVIII ст. (спостереження М.С. Сергєєвої). Іншим поширеним деревом для будівельної справи була сосна, яка також стійка до вологості. Серед згаданих матеріалів присутні фрагменти соснової деревини, які могли бути залишками конструктивних деталей житла. Також сосну використовували для виготовлення бондарного посуду.

Досить поширене на Русі хатнє начиння з клену. Деревина клену тверда, міцна й має красиву текстуру, що робить її основним матеріалом для виготовлення різноманітного хатнього начиння, серед іншого — для виробництва точеного та різьбленого столового посуду. За попередніми даними, точений столовий посуд із клену складає 67,3 % усіх знахідок на території Середнього Подніпров'я (Сергєєва 1998, с. 120). Слід відзначити, що з моменту опублікування цих даних, кількість знайденого точеного кленового посуду збільшилася. Судячи з

новгородських матеріалів, деревина клену також була основним матеріалом для виготовлення ложок (Колчин 1968, с. 44, табл. 1).

Досить традиційним лишається виготовлення великих товстостінних тарних ємностей із липи. Так, ця деревина була сировиною для різьбленого посуду з Воїнської Греблі (Сергєєва 2015, с. 12—13, 19—20) і посудин із гори Киселівки у Києві (Сергєєва 2010, с. 90—91, рис. 3, 1, 2, 4—7). Це пояснюється властивостями липи — вона м'яка й не розтріскується, легко піддається струганню й обробці різальними інструментами. Прості видовбані ємності з липи міг виготовити власноруч кожен господар. Тому липа для виробництва великих тарних ємностей використовувалася як у часи Русі, так і пізніше. Можна згадати термін «липівка» для визначення одного з пізніх різновидів видовбаного посуду (Богомазова 1999, с. 77). Однак недоліком липи є те, що вона добре вбирає воду. Тому липові ємності придатні лише для сипких речовин: збіжжя, муки та ін. Отже, визначення матеріалу в цьому випадку може надійно вказувати на функціональне призначення посуду. Таке призначення підтверджується наявним вмістом обох чернігівських ємностей.

Таким чином, використання певних порід деревини відповідає загальним традиціям давньоруської й пізнішої за часом деревообробки, яка спиралася на максимальне врахування властивостей різних порід деревини та її відповідність функціональному призначенню конкретних виробів. Для давньоруських деревообробників було характерним використання деревини з найбільшою доцільністю. Це наочно демонструють і чернігівські матеріали.

- Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX — начале XX вв. (Производство деревянной утвари). — СПб., 1999.
- Богусевич В.А. Розкопки на горі Киселівці // АП. — 1952. — Т. III. — С. 66—72.
- Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія. — 1954. — 9. — С. 42—53.
- Вихров В.Е., Колчин Б.А. Из истории торговли древнего Новгорода // СА. — 1955. — № 24. — С. 93—97.
- Вихров В.Е. Использование древесины в древнем Новгороде // Тр. Института леса. — 1958. — Т. 37. — С. 266—279.
- Вихров В.Е. Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР. — М., 1959.
- Вихров В.Е. Некоторые наблюдения над стойкостью древесины из археологических раскопок // СА. — 1959а. — № 2. — С. 135—142.
- Вихров В.Е., Колчин Б.А. Древесина в хозяйстве и быте древнего Новгорода // Строение и физические свойства древесины / Тр. Института леса и древесины. — М, 1962. — Т. 51. — С. 142—157.
- Генсірук С.А. Ліси України. — К, 1992.
- Гупало К.М., Толочко П.П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 40—79.
- Гупало К.Н. Обработка дерева, кости и камня // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 319—334.
- Давидан О.И. Деревянная посуда Старой Ладogi // АСГЭ. — 1991. — Вып. 31. — С 131—135.

- Довженко В.Й., Гончаров В.В., Юра Р.О. Древноруське місто Воїнь. — К., 1966.
- Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия. — М., 1968 (САИ. — Вып. Е1—55).
- Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево. — М., 1971 (САИ. — Вып. Е1—55).
- Колчин Б.А. Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 243—297.
- Крупа Т.Н. Исследования ткацкого комплекса древнерусского времени из раскопок в Чернигове в 2006 г. // Чернігівські старожитності. — Чернігів, 2008. — С. 57—65.
- Лысенко П.Ф. Берестье. — Минск, 1985.
- Момбекова А.А., Кобозева Е.В. Ткацкий станок XIV века из Твери // Новгород и Новгородская Земля. История и археология. — Новгород, 2000. — Вып. 14. — Электронный ресурс: <http://bibliotekar.ru/rusNovgorod/89.html>
- Моця О., Казаков А. Давноруський Чернігів. — К, 2011.
- Розенфельдт Р.Л. Ложки // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 41—42.
- Розенфельдт Р.Л. Бытовые изделия: деревянная тара и посуда // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997а. — С. 43—46.
- Розенфельдт Р.Л. Игры детей // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997б. — С. 114—119.
- Рыбина Е.А. Западноевропейская система знаков собственности // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1981. — Т. XII. — С. 282—296.
- Рыбина Е.А. Изделия из бересты // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 47—48.
- Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991.
- Свешников И.К. Дослідження давнього Звенигорода в 1982—1983 рр. // Археологія. — 1987. — 57. — С. 94—101.
- Свешников И.К. Звенигород: Краєзнавчий нарис. — Львів, 1987а.
- Свешников И.К. Исследование пригорода древнерусского Звенигорода // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 142—147.
- Сергеева М.С. Дерев'яний посуд з давноруських міст Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 118—128.
- Сергеева М.С. Давноруські дерев'яні вироби з гори Киселівка // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 89—94.
- Сергеева М.С. Дерев'яний столовий посуд з Воїнської Греблі // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — Вип. 27. — С. 27—32.
- Сергеева М.С. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина // Археологія. — 2011 а. — № 4. — С. 98—107.
- Сергеева М.С. Деревообробка у давноруському місті Воїнь // Древности 2013. — Харьков, 2013. — С. 237—250.
- Сергеева М.С. До вивчення техніки орнаментативної давноруських дерев'яних виробів // Археологія. — 2013а. — № 2. — С. 34—43.
- Сергеева М.С. Материалы к истории бондарного ремесла в Южной Руси // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2014. — Вып. 6. — С. 489—495.
- Сергеева М.С. Вироби з дерева, кістки та рогу // Пам'ятки України. — 2015. — № 5—6. — С. 42—49.
- Сергеева М.С. Майстри з обробки дерева та кістки давноруського міста Воїня. — К.; Харків, 2015.
- Федотов Г.Я. Секреты бондарного ремесла. — М., 1991.
- Хорошев А.С. Предметы жилого помещения // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 8—10.
- Черенько І. Давноруські колодязі Чернігова // Середньовічні старожитності Південної Русі—України. — Чернігів, 2003. — С. 107—110.
- Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2005 р. (вул. Горького 6-А, «Вал») // НА ІА НАНУ. — 2006/264. — Т. III.
- Черненко О.Є. Чернігів XIII—XIV ст. у світлі нових археологічних досліджень // Сумська старовина. — 2008. — № XXV. — С. 18—25.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давноруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
- Юра Р.О. Древній Колодяжін // АП. — 1962. — Т. 12. — С. 57—130.

Надійшла 29.12.2015

М.С. Сергеева, Е.Е. Черненко

ДЕРЕВЯННЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО ЧЕРНИГОВА (материалы раскопок 2006 г. на территории Черниговского детинца)

Статья посвящена анализу деревянных изделий, обнаруженных в одной из построек на территории Черниговского детинца в 2006 г. Данные стратиграфии позволяют интерпретировать сооружение как углубленную часть (подклеть) большой постройки. Ее можно датировать в рамках XIII вв. Обнаруженные в заполнении постройки деревянные предметы включали точеное блюдо, фрагменты других точеных и резных сосудов, две долбленные емкости, дно бондарного сосуда фрагментированные изделия из коры, ложку, остатки ткацкого станка. Также были обнаружены детали конструкции постройки.

Кроме обычного визуального исследования деревянные артефакты были изучены на предмет определения сырья для каждого вида изделия. Диагностика древесины проводилась по особенностям ее микроструктуры.

Исследованный набор деревянной утвари из Чернигова является традиционным для древнерусской материальной культуры. Среди находок представлена продукция домашнего ремесла (остатки ткацкого станка, долбленые тарные емкости) и профессиональных ремесленников (точеные, резные и бондарные изделия). Они были изготовлены из местных пород дерева: сосны (*Pinus sylvestris*), дуба (*Quercus* sp.), клена (*Acer* sp.), липы (*Tilia* sp.), тополя/осины (*Populus* sp.), ивовых (*Salicaceae*). При использовании разных пород дерева учитывались его свойства и их соответствие изделиям с разными функциями.

M.S. Sergeyeva, O.Ye. Chernenko

WOODWORK FROM ANCIENT RUS CHERNIHIV

(materials of excavations on the territory of Chernihiv dytynets in 2006)

The article deals with the analysis of woodwork found in one of the structures on the territory of Chernihiv dytynets in 2006. The stratigraphic data allow the authors to interpret the structure as a recessed part (basement) of a large building. It can be dated within the 13th century. Wooden objects found in the filling of the building included a chiseled dish, fragments of other chiseled and carved vessels, two hollowed containers, the bottom of the cooperage vessel, fragmented products made of bark, a spoon, and the remains of a loom. Some details of construction of the building were also found.

Besides the usual visual examination, wooden artifacts were studied to determine the feedstock for every kind of product. Diagnosis of timber was conducted based on the specifics of its microstructure.

The investigated set of wooden utensils from Chernihiv is traditional for Ancient Rus material culture. Among the findings are the products of home crafts (remains of loom and hollowed containers) and professional artisans (chiseled, carved and cooperage products) are both presented. They were made of local wood species, such as: pine (*Pinus sylvestris*), oak (*Quercus* sp.), maple (*Acer* sp.), lime (*Tilia* sp.), poplar/aspen (*Populus* sp.), and willow (*Salicaceae*). When using different species of wood, their properties and their conformity to products with different functions were taken into account.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ІЗ РОЗКОПОК МОГИЛЬНИКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ ЛУКА (КУЧАРИ)

Охарактеризовано антропологічний матеріал із могильника давньоруського часу Лука (Кучари) та подано результати зіставлення його з хронологічно близькими популяціями.

К л ю ч о в і с л о в а: Подніпров'я, Київська Русь, давньоруське село, антропологія, краніологія.

Зазвичай антропологічні колекції давньоруської доби поповнюються матеріалами, що належали міським жителям. Оскільки антропологічні рештки із сільських могильників представлені у незначній кількості, то жваве зацікавлення викликає залучення до наукового обігу серій, походження котрих можна пов'язати з мешканцями сіл. Особливо це стосується антропологів, які займаються етнічною (расовою) антропологією. В етнічній антропології уявлення про склад населення окремих регіонів ґрунтується саме на сіль-

ських мешканцях, адже вважається, що вони якнайкраще репрезентують автохтонні лінії розвитку. Інша справа, що села давньоруської доби були різними (родові, приватні, княжі). Історія формування та склад населення цих сіл могли суттєво відрізнятися.

У 1989—1991 рр. сектором охорони пам'яток археології Управління культури Київського обласного управління культури проводилися охоронні розкопки давньоруського ґрунтового могильника біля с. Лука Києво-Святошинського р-ну Київської обл. (Серов 1989; Серов, Левада, Максук 1990; Серов, Циндровская 1991). На думку дослідників, мо-

© Т.О. РУДИЧ, 2016

гильник належав літописному с. Кучари, що вперше згадується в 1150 р. (Серов 1991). Цей населений пункт, як вважають автори розкопок, був приміським селом давнього міста Білгорода. Поселення знаходилося на протилежному до Білгорода мисі лівого берега р. Ірпін, який сформований цією річкою та безіменним струмком і має назву «Урочище Кочур». Давньоруське кладовище площею 0,5—0,8 га розташовано зі сторони поля.

Під час розкопок могильника відкрито 41 поховання. Більшість похованих лежали в сонових домовинах і були обернуті головою на захід або на південний захід. Померлі мали різне положення рук: обидві руки на животі, одна рука на животі, а інша — на грудях, одна кисть на грудях, а інша — притиснута до плеча, обидві руки притиснуті до плечей. Загалом, положення рук покійних не мало чіткої стандартизації. За наявності поодиноких поховань, решта розташовувалися групами по 5—6 одиниць. Поховання розміщувалися в один або два ряди. До скупчень, поряд із дорослими, входили дитячі кістяки. На думку авторів розкопок, такі скупчення поховань, здійснені в різний час та зафіксовані на різній глибині, були сімейними ділянками.

Серед поховального інвентарю знайдено срібні та бронзові скроневі кільця в півтора оберту, намисто, ножі, бойову сокиру, кераміку. Археологічний матеріал дозволив авторам розкопок датувати могильник XI — початком XII ст.

Короткий опис антропологічного матеріалу, статеві-вікові визначення та попередню загальну характеристику матеріалу здійснено П.М. Покасом. Ці дані як додаток було включено до археологічного звіту (Покас 1991). За результатами дослідження матеріалів перших двох років розкопок, автором простежено краніологічні паралелі в матеріалах древлянської збірної серії, опублікованої Г.Ф. Дебецом (1949), що об'єднувала матеріали з території древлян і волинян. На жаль, передчасна смерть завадила П.М. Покасу здійснити аналіз серії за повною краніологічною програмою та опублікувати результати цих досліджень.

Частину матеріалів із могильника Лука (Кучари) за одонтологічною програмою опрацював С.П. Сегеда. Індивідуальні одонтологічні характеристики долучено до археологічного звіту, а середні одонтологічні характеристики серії Лука були опубліковані та використовувалися С.П. Сегедою як порівняльний матеріал (Сегеда 2003). Автор наголошував на на-

явності східного компонента у складі населення групи.

Матеріали із розкопок могильника зберігаються в антропологічних фондах Інституту археології НАН України. Кісткові рештки знаходяться у стані середньої та поганої збереженості, до того ж їх децю пошкодили під час кількарязового перевезення фондів. Автору даного тексту довелося в окремих випадках провести реставраційні роботи, зробити опис сучасного стану матеріалів, а також здійснити краніологічні та остеологічні виміри кісток колекції. Опис та виміри матеріалів проведено за методиками вітчизняної антропологічної школи в палеоантропологічній лабораторії Інституту археології НАН України (Алексеев, Дебеч 1964; Алексеев 1972; Buikstra, Ubelaker 1994; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980).

Опис матеріалу в сучасному стані, виміри індивідуальних розмірів черепів, виміри кісток посткраніального скелета підготовлено до друку, але їх публікація вимагає значного обсягу, тому планується видання окремої статті. У даній статті наведено інформацію про основні, найбільш таксономічно важливі, середні характеристики серії (табл. 1) та акцентовано увагу на міжгруповому аналізі.

Краніологічна характеристика серії. Чоловіча серія з могильника Лука характеризується довгою, вузькою, високою, доліхокранною за формою, черепною коробкою. Група має середньоширокий лоб, кут лоба наближений до прямого. Наявне середньошироке, низьке обличчя. За показником — мезен. Обличчя має горизонтальне профілювання, яке різко профільоване на середньому й на межі з помірним на верхньому рівні. Присутній великий кут обличчя. Орбіти — широкі, середньовисокі, низькі за показником. Середньовисокі, вузький ніс має середньоширокий показник. Кут виступу кісток носа знаходиться на межі середніх та великих значень. Наявне високе перенісся.

Серія належить до великої європеїдної раси. Виняток становить лише мезокранний широколиций череп з істотно сплюсненим обличчям на верхньому й середньому рівні, зі слабким виступом кісток носа (п. 40). У цьому випадку ми маємо справу з рисами, що склалися в монголоїдний комплекс, хоча це, скоріше за все, метисна форма.

Жіноча серія з могильника Лука характеризується доліхокранною за формою, довгою, вузькою, середньовисокою черепною коробкою. Лоб — середньоширокий, кут лоба наближений до прямого, обличчя має середні

розміри. Наявне різке горизонтальне профілювання обличчя. Орбіти — широкі, низькі за абсолютними розмірами та показником. Середніх розмірів ніс виступає добре, наявне високе перенісся.

У першу чергу відзначимо, що жіноча й чоловіча серії з Луки істотно відрізняються від мезокранних, мезоморфних серій сільських могильників із полянських територій, які мають тенденцію до вузьколицьості. Наймовірніше, населення з Луки мало інші генетичні витоки.

Міжгруповий краніологічний аналіз. У міжгруповому аналізі в краніології використовують як типологічний, так і статистичний методи, кожен з яких має свої недоліки та переваги. Для роботи з матеріалами давньоруської доби у Східній Європі використовується стара, але добре апробована типологія, яку створила Т.І. Алексеева (Алексеева 1973). Вона основа-

на на інформації про черепний показник, ширину обличчя, кут носа, носовий показник. У формуванні типології використовувалися чоловічі серії з міських могильників.

За цією типологією, серія з Луки за показниками не відповідає ідеально жодній із рубрик. Серію можна зарахувати до доліхокранного умовно широколицього типу, до якого дослідниця характеризує волинян та полоцьких кривичів. Однак чоловіча група з Луки має менш виступаючий, вужчий ніс, тобто за двома іншими типологічними ознаками не потрапляє до цієї рубрики.

Звернімося до статистичних методів. Для того щоб визначити місце, яке посідає поховане на давньоруському могильнику Лука (Кучари) населення серед більш ранніх та синхронних за часом популяцій, було проведено зіставлення середніх розмірів нашої серії з низкою краніологічних груп за допомогою методів ба-

Таблиця 1. Середніх вимірів чоловічих та жіночих черепів із розкопок могильника давньоруської доби біля села Лука (Кучари)

Ознаки за Мартіном	Чоловіки			Жінки		
	N	Min—Max	M	N	Min—Max	M
1. Поздовжній діаметр	10	173—196	188.1	10	171—192	180.2
8. Поперечний діаметр	11	128—148	137.7	7	129—139	132.4
17. Висотний діаметр b-br	10	131—147	138.4	5	126—132	126.6
9. Найменша ширина чола	8	92—104	98.8	10	89—102	94.6
45. Діаметр вилиць	7	128—144	134.3	7	120—126	124.7
48. Верхня висота обличчя	9	61—75	68	4	65—67	66.25
54. Ширина носа	11	22.5—26	24.14	8	22—26	24.13
55. Висота носа	10	46—56	51.2	8	47—51	49.1
51. Ширина орбіти	10	39—46	42.8	8	38—43	41.3
52. Висота орбіти	10	29—32.5	30.95	9	30—35	32.4
32. Кут лоба (nasion-met.)	7	81—88	84.14	2	87—92	89.5
77. Назомалярний кут	8	136—146	140.4	8	133—142	138.2
Zm. Зигомаксиллярний кут	7	112—141.2	123.6	4	117—124	120.8
72. Загальний кут обличчя	7	84—90	85.7	2	87—90	88
75.1. Кут кісток носа	7	12—39	28.4	3	20—37	26.33
FC. Глибина іклової ямки	6	2—5	4	4	2.5—6	4
Показники:						
Черепний	9	70.7—77.12	73.4	8	69.5—78.2	73.5
Верхньолицевий	7	46.7—58.5	51.7	4	51.2—52.38	51.7
Носовий	9	43.7—51.1	47.3	7	43.1—54.1	48.4
Орбітний	9	68.1—77.4	71.4	7	69.7—85	79
Симотичний	9	33.3—71.7	52.1	8	25—70	45.8
Максілофронтальний	8	25.5—60.6	47.37	7	30.4—52.9	42.1
Дакріальний	8	20—86.8	57.36	6	37.5—69.5	54.6

гатовимірної статистики (Дерябин 1982). Використано пакет програм *Systat*.

За допомогою різних статистичних методів (факторний, кластерний, Пенроуза) групу, що знаходиться на давньоруських, слов'янських землях, розглянуто серед кола хронологічно близьких східнослов'янських серій та в ширшому колі слов'янських серій.

За результатами факторного аналізу, до якого залучено збірні серії східних, західних та південних слов'ян із різних територій, група з могильника Лука зайняла крайню позицію (найближчою до неї виявилася серія волинян). Залучення саме збірних серій із різних слов'янських племенних територій дозволяє орієнтовно визначити загальний напрямок зв'язків та понизити статистичну похибку. Крайню позицію серед слов'янських популяцій група займає у результаті низького черепного показника, високого черепа та низьких орбіт. Крайнє положення груп у міжгруповому аналізі, як правило, вказує на те, що серія сформувалася на основі популяцій, які не були залучені до статистичного аналізу, або має істотну домішку вихідців з іншого етнічного середовища. Результати аналізу вимагали наступного кроку — розширення, залучених для порівняння, кола популяцій.

Відомо, що в антропології статистичні методи в етнокультурних побудовах використовуються для перевірки наукових гіпотез або їхньої ілюстрації. Опрацювавши матеріал із могильника Лука, перші його дослідники П.М. Покас (за матеріалами краніології) та С.П. Сегеда (за матеріалами одонтології) отримали розбіжні висновки. П.М. Покас бачив основу популяції в древлянських землях, а С.П. Сегеда ставив акцент на східних (тюркських) біологічних зв'язках. Такі розходження цілком допустимі, оскільки вважається, що саме зуби надають найдавнішу інформацію. До того ж існують розбіжності в принципах формування самих груп. Краніологи розглядають окремо чоловічі та жіночі вибірки черепів із могильника, причому донедавна пріоритет надавався вибіркам із чоловічих черепів. Однак чоловічі та жіночі частини популяції можуть мати різне походження та інколи демонструвати діаметрально протилежний напрямок зв'язків.

Одонтологи ж характеризують матеріал сумарно — за чоловічими, жіночими та дитячими показниками. Тут на середнє значення впливає та частина популяції, рештки якої збереглися краще. З огляду на те, що тривалість життя жінок у давнину була меншою, а інфор-

мацію краще отримувати із зубів молодих особин, характеристики окремих збірних одонтологічних серій базуються переважно на жіночих кістках. Саме на результатах аналізу зубів із жіночих та дитячих поховань С.П. Сегеда визначає східну складову серед решток із могильника Лука (Сегеда 1991).

У цій ситуації пріоритетним визначено дослідження краніологічного матеріалу щодо східного напрямку антропологічних зв'язків давнього населення. За краніологічною традицією окремо досліджувалися чоловічі та жіночі рештки.

Чоловіки. Перш за все, до аналізу було залучено збірні серії чоловічих черепів зі східнослов'янських територій. Ці серії сформовано виключно з матеріалів із сільських могильників. Збірні серії X—XIII ст. репрезентують території різних племен: полян київських (Алексеева 1973; Козак 2000), полян чернігівських (Алексеева 1973; Покас 1988), полян переяславських, дреговичів, кривичів (ярославських, костромських, смоленських, тверських і володимирських), в'ятичів, радимичів, словен новгородських (Алексеева 1973), древлян-волинян (Дебец 1949; Рудич 2003), тиверців (Великанова 1975).

Антропология салтівського кола представлена вибірками черепів із могильників Зливки (Наджимов 1955), Маяцький (Кондукторові 1984), Салтів (Алексеев 1962), Дмитрівський (Кондукторова, Сегеда 1990). До аналізу залучено матеріали з могильників Волзької Болгарії — Чотирьохугольника (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987), Великих Тарханів (Акімова 1964). Антропологию середньовічних аланів репрезентували черепи з Дуба-Юрта, Змійської, Мощової Балки (Алексеев, Гофман 1984; Герасимова 1996, с. 157—167). Населення південних районів України представлено могильниками осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зіневич 1960), Мамай-Сурка (Литвинова 2012), а також збірними групами печенігів, половців та кочовиків Півдня України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц 2003). Ще одну половецьку серію залучено з території Калмикії (Шевченко 1980).

Групи порівнювалися методом головних компонент за низкою таксономічно важливих ознак: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомальний та зигмаксиллярний кути, кут лоба, загальний кут обличчя, кут кісток носа, черепний, носовий та

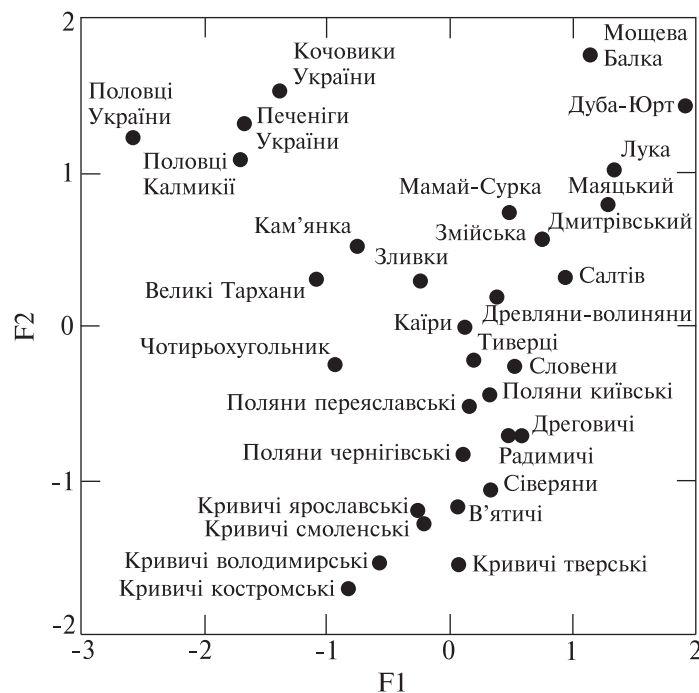


Рис. 1. Результати міжгрупового факторного аналізу чоловічих серій

орбітний показники, дакріальний і симотичний показники.

Після факторизації кореляційної матриці визначено два головні фактори з власною вагою понад 1,0.

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) має за фактором 1: висота черепа, кут кісток носа, кут лобної кістки, дакріальний показник, а найбільші від'ємні — назомальний і зігомасиллярний кути, черепний та орбітний показники. Вони складають 39,9 % сукупності. За фактором 2 найбільші додатні навантаження становлять ширина лоба, ширина та висота обличчя, загальний кут обличчя, симотичний показник, а від'ємні — носовий показник. Їхня сукупність — 21,4 %.

За результатами аналізу сукупність чоловічих серій було розподілено за навантаженнями двох факторів. Усі серії розміщені у межах двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 1).

Чоловіча група з могильника Лука значно відхилилася від східнослов'янського масиву, перш за все, за ознаками, які становлять навантаження на фактор 2.

Могильник Лука розташований у колі серій, що пов'язані з групами салтово-маяцької культури: Маяцьке, Дмитрівський могильник, Салтів. Ці групи ототожнюють переважно з аланами та окремими аланськими групами Північного Кавказу (Дуба-Юрт, Змійська).

Таким чином, за краніологічними матеріалами східну антропологічну підоснову (в її, як вважається, аланській моделі) було чітко зафіксовано в чоловічій частині популяції.

Жінки. Перш за все, до аналізу було залучено збірні серії жіночих черепів зі східнослов'янських територій. Ці серії сформовано виключно з матеріалів із сільських могильників. Збірні серії X—XIII ст. репрезентують території різних племен: полян київських (Алексеева 1973; Козак 2000), полян чернігівських (Алексеева 1973; Покас 1988), полян переяславських, дреговичів, кривичів (ярославських, костромських, смоленських, тверських і володимирських), в'ятичів, радимичів, словен новгородських (Алексеева 1973), древліан-волинці (Дебєц 1949; Рудич 2003), тиверців (Великанова 1975).

Антропологія салтівського кола була представлена вибірками черепів із могильників Зливки (Наджимов 1955), Маяцький (Кондукторові 1984), Салтів (Алексеев 1962), Дмитрівський (Кондукторова, Сеґеда 1990). До аналізу залучено матеріали з могильників Волзької Болгарії — Чотирьохугольника (Герасимова, Рудь, Яблонський 1987), Великих Тарханів (Акимова 1964). Антропологію середньовічних аланів репрезентували черепи з Дуба-Юрта, Змійської, Мошовой Балки, Гамівської ущелини, Черкесії (Алексеев, Гофман 1984; Герасимова 1996, с. 157—167). Населення південних районів України представлено могильниками

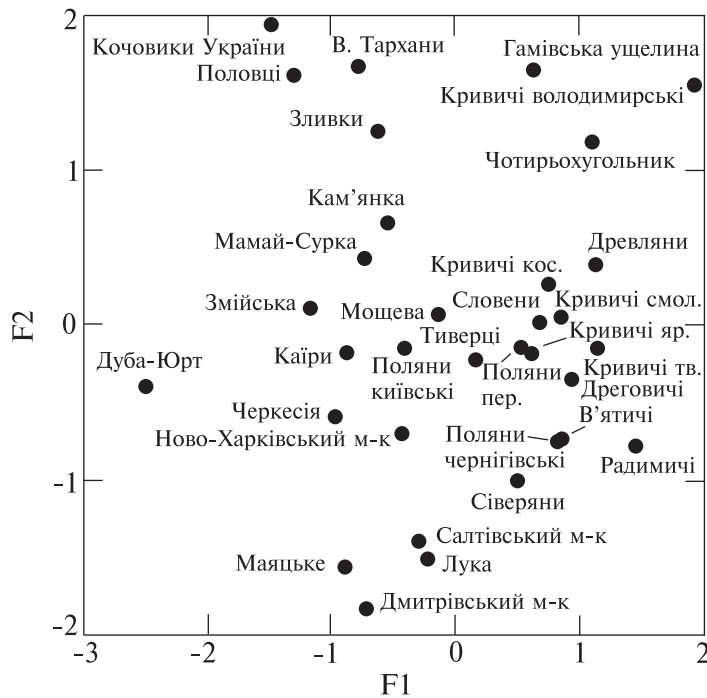


Рис. 2. Результати міжгрупового факторного аналізу жіночих серій

осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зіневич 1960), Мамай-Сурка (Литвинова 2012), а також збірними групами половців та кочовиків Півдня України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц 2003). Також залучено хронологічно близький Ново-Харківський могильник, населення якого вважається змішаним (Алексеева, Козловская 2002).

Групи порівнювалися за низкою таксономічно важливих ознак: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомальний та зигомаксиллярний кути, кут кісток носа, черепний, носовий та орбітний показники.

Після факторизації кореляційної матриці визначено два головні фактори з власною вагою понад 1,0.

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) наявні за фактором 1 — носовий показник, а найбільші від'ємні — має висота обличчя, назомальний кут та орбітний показник. Вони складають 26,4 % сукупності. За фактором 2 найбільші додатні навантаження мають черепний показник, ширина та зигомаксиллярний кут обличчя, а від'ємні — носовий показник. Вони складають 26,4 %.

За результатами аналізу сукупність жіночих серій було розподілено за навантаженнями двох факторів. Усі серії розміщено у межах двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 2).

Жіноча група з могильника Лука значно відхилилася від східнослов'янського масиву (найближчими є сіверянки та чернігівські полянки), перш за все, за ознаками, які складають навантаження на фактор 2.

Жіноча серія з Луки виявилася максимально наближеною до серії із Салтова. З одного боку вона близька до решток жінок із могильників салтівської культури Маяцький та Дмитрівський, а з іншого — до збірних жіночих груп сіверянок і чернігівських полянок.

Таким чином, жіночі матеріали демонструють зв'язки з Лівобережжям (салтово-маяцька культура та слов'янські серії цих земель).

Одونتологія. Міжгруповий аналіз. Незважаючи на численність краніологічних матеріалів у колекціях давньоруської доби, за одонтологічними програмами було опрацьовано лише декілька серій із території України. Одонтологічні дослідження, на відміну від краніологічних, не надають можливості для тонкої диференціації антропологічних масивів і грубіше відображають наявність давніх антропологічних зв'язків.

С.П. Сегеда відзначив як гетерогенність давньоруського населення Середнього Подніпров'я, так і його приналежність до різних одонтологічних типів. Збірні давньоруські серії з Києва, Любеча (за матеріалами Р. Гравере), правобережних сільських могильників Григорівки та Бучака автор ототожнив із середньо-

європейським одонтологічним типом, який найбільш розповсюджений і серед сучасного населення цих територій.

Російський антрополог О.О. Зубов припустив, що середньоєвропейський одонтологічний тип відображає ознаки єдиного субстрату, на базі якого сформувалися фізичні особливості балтських та слов'янських народів (Зубов 1987, с. 4).

Дещо інших поглядів дотримувалася відомий антрополог Р. Гравере, яка пов'язувала наявний серед балтів та слов'ян середньоєвропейський одонтологічний тип зі збереженням в їхньому складі давнього субстратного населення (Гравере 1999). На території Східної Європи тип фіксується ще на могильниках доби мезоліту-неоліту України та Прибалтики.

С.П. Сегеда дослідив матеріали з могильника Лука за одонтологічною програмою. Визначено погану збереженість зубів, зафіксовано значну зношеність, руйнацію унаслідок карієсу та інших хвороб (більше 50 % вибірки). Проте досліднику вдалося сформувати серію та простежити риси двох типів. Один із них визначено, як середньоєвропейський (середній рівень редукції першого нижнього моляра, середньовисокий відсоток горбика Карабеллі та варіанту II другої борозни метаконіда, відсутність лопатоподібних форм верхніх різців та невисока частота балів (4—6) затікання емалі). Другий одонтологічний тип був визначений дослідником, як південний грацильний (більший відсоток дистального гребня тригоніда, колінчатої складки метаконіди та шестибугоркових форм першого нижнього моляра).

Якщо середньоєвропейський одонтологічний тип найбільш поширений серед балтів та частково слов'янських груп населення доби середньовіччя, то південний грацильний тип у кінці I — початку II тис. побутовував серед популяцій салтово-маяцької культури, середньовічних кочовиків та окремих слов'янських груп.

Таблиця 2. Розподіл матеріалу з могильника Лука за статтю та віком

Вік	Діти	Чоловіки	Жінки
Infantilis 1	3		
Infantilis 2	3		
Juvenis	3		
Adultus		4	7
Maturus		11	6
Senilis		—	1

Для об'єктивізації результатів дослідження ми звернулися до статистичного аналізу. Для міжгрупового факторного аналізу було залучено одонтологічні матеріали давньоруської доби території України із сільських могильників Середнього Подніпров'я: Лука (Сегеда 2001), Липове (Гравере 1999), Григорівка-Бучак, Козаровичі, міст Києва та Любеча (Гравере 1999), давньоруського населення Галича (Сегеда 2001), двох середньовічних могильників території Польщі (Piontek, Ivanek, Segeda 2008), дві серії кривичів, три серії словен новгородських, сім серій балтів, групу лівів, групу весі, слов'яно-фінське населення Іжорського плато (Гравере 1999), серії салтово-маяцької культури із Салтова, Дмитрієвського могильника, могильника Маяки, Зливки, Великі Тархани, а також серії з Благовіщенки та Кам'янки (Сегеда 2001).

Серії порівнювалися за наступними ознаками: лопатоподібність, горбик Карабеллі, форма першого нижнього моляра, форма другого нижнього моляра, дистальний гребінь тригоніда, колінчата складка метаконіда, варіант 2 впадіння другої борозни метаконіда на першому нижньому молярі. Відбір ознак був, певною мірою, зумовлений відсутністю в окремих публікаціях інформації по деяким ознакам.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, які описують 60,3 %.

За фактором 1 (38,02 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки: відсоток лопатоподібності, дистального гребеня тригоніда, колінчатої складки метаконід, а від'ємні — горбик Карабеллі. За фактором 2 (22,3 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження представлені відсотком шестигорбкових форм на першому нижньому молярі та чотирьохгорбкових форм на другому нижньому молярі, а від'ємні — відсоток чотирьохгорбкових форм на першому нижньому молярі.

Найбільш чіткий розподіл на східну та західну антропологічну складову виявили ознаки, що мають навантаження на факторі 1.

За результатами аналізу, сукупність серій розподілено за навантаженнями двох факторів. Усі серії було вписано в простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 3).

Серія із могильника Лука потрапляє до блоку груп, що мають чіткий східний комплекс характеристик. Вона знаходиться в колі між Дмитрівським, Великим Тарханським та Маяцьким могильниками.

Також цей варіант аналізу добре демонструє неможливість вирішення всіх проблем форму-

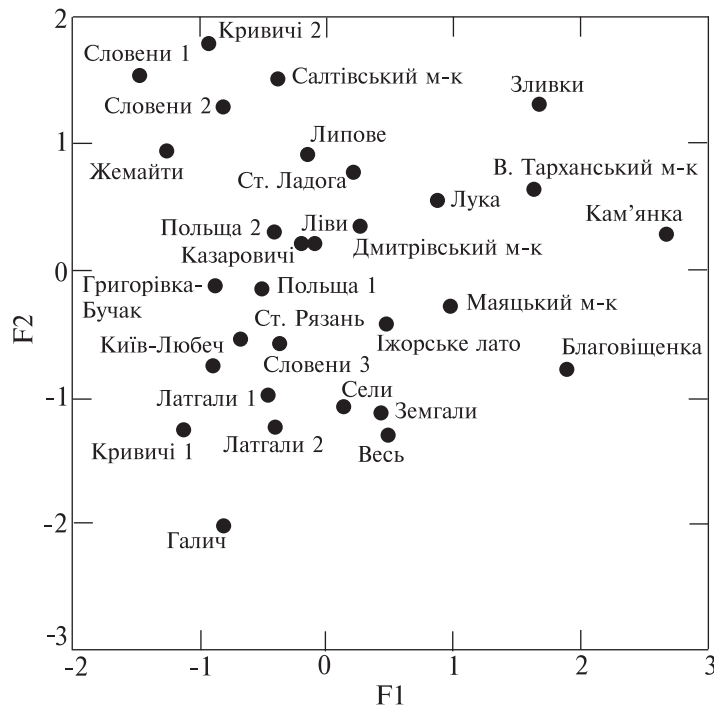


Рис. 3. Результати факторного аналізу одонтологічних серій давньоруської доби та хронологічно близьких груп сусідніх територій

вання населення Середнього Подніпров'я виключно в колі слов'янського масиву.

Підсумуємо результати статистичних аналізів краніологічного та одонтологічного матеріалів, які дають найбільшу інформацію для етнічної антропології.

Обробка незначного за кількістю матеріалу з могильника Лука (Кучар) дозволяє розширити уявлення про антропологічний склад населення Київської землі давньоруського часу. Нині в антропологічних матеріалах саме цього могильника найяскравіше виявляються зв'язки окремих популяцій регіону зі східними (або степовими) групами. Причому східний напрямок зв'язків, за матеріалами краніології, демонструє як чоловіча, так і жіноча частина популяції. Східний напрямок зв'язків популяції Лука (Кучар) яскраво репрезентують і матеріали одонтології. Саме у матеріалах одонтології він найбільше яскравий, а одонтологія, як вважається, відображає давнішу інформацію.

Важливим моментом є те, що краніологічна серія з могильника Лука (Кучар) виявляє значну статистичну подібність (при використанні різних методів та залученні різної кількості таксономічно важливих ознак) до окремих хронологічно віддалених серій салтово-маяцької культури лісостепової зони Лівобережжя. Маємо на увазі, у першу чергу, могильники Салтів, Дмитрівський, Маяцький

та Ново-Харківський. Ці групи розглядаються антропологами як такі, що мають аланську основу, хоча болгарська складова, наприклад у Салтові, добре помітна також.

Аланські серії доби середньовіччя з різних територій не характеризуються тенденцією до різкої доліхокранії, як у випадку з могильником Лука, та мають вужче обличчя. Яскраво виражена доліхокранія властива хіба що чоловічій серії з північнокавказького Дуба-Юрта (чоловіки) та з Маяцького (жінки). У той же час маємо широку смугу слов'янських територій (волинян, полоцьких кривичів, дреговичів, радимичів, сіверян), де доліхокранія характеризує чоловічі, а в трьох останніх — і жіночі збірні серії. В антропології побутує думка, що, наймовірніше, ми маємо справу з групами, що сформувалися на балтській антропологічній основі. Саме балти I — початку II тис. мали найменший в Європі черепний показник.

У середньому вираженні серія з Луки характеризується поєднанням високої черепної коробки та низьких (за показником) орбіт. Саме таке специфічне поєднання притаманне більшості балтських груп та не є характерним для південних та східних популяцій (хоча трапляються і винятки — аланська серія з Дуба-Юрта).

Взявши до уваги морфологію популяції, статистичний аналіз чоловічої та жіночої групи, а також дані одонтології, ми схилиємося

до думки, що предки населення з могильника Лука могли сформуватися в контактній зоні, де побутували носії салтово-маяцької культури та східнослов'янських груп, які мали балтську біологічну основу.

З огляду на зазначене, увагу привертає, передусім, територія Лівобережжя та зона розповсюдження волинцевської культури. У цій культурі археологами зафіксовано присутність, окрім слов'янських елементів, ще й балтських, іранських та тюркських складових. На жаль, волинцевська культура, як і культури, котрі її змінили на цій території, антропологічно не представлена.

Скоріше за все, населення салтово-маяцької культури також перебувало під впливом балтів і слов'ян. Маємо на увазі біологічний аспект, але тема, на жаль, не розроблена. Таким чином, предки людей, які поховані в могильнику Лука (Кучари), могли походити з північних районів розповсюдження салтово-маяцької культури або з контактної зони.

Можливо, саме вихідцям із цих територій с. Кучари (назва зафіксована в літописі під 1150 р.) й уроч. Кочур завдячують своєю назвою. Назва має витоки в східних мовах. «Кьочері» у кримськотатарській мові означає непосида, схильний кочувати. «Кьоч» — переїздити, кочувати. На території Криму існують топоніми Кучарі-Чокрак, Кучарі-Чешме (Бушаков 2003, с. 111; Тищенко 2010, с. 110). Нагадаємо, що Крим належав до зони розповсюдження салтово-маяцької культури.

Демографія. Антропологічна серія з могильника Кучари хоча й невелика, але ми можемо отримати певну демографічну інформацію (табл. 2).

Використано статеві-вікові визначення П.М. Покаса (Покас 1991). Дослідник працював у польових умовах і користувався більшою кількістю матеріалу, аніж та, що збереглася до цього часу, тобто він мав більше шансів, щоб отримати об'єктивні результати (Покас 1991).

Кількість чоловіків складає трохи більше половини від загальної кількості дорослих осіб, стать яких можна було визначити. Співвідношення кількості чоловічих та жіночих скелетів у вибірках значно варіюється. За матеріалами зі слов'янських могильників доби Київської Русі індекс маскулізації дорівнює: Григорівка — 1,33, Бучак — 3,27 (Козюба 2001), для матеріалів Подесення — 1,5 (Покас 1988). У могильниках салтово-маяцької культури співвідношення жіночих та чоловічих скелетів становить: Дмитрівське — 1,1, Маяцьке — 1,07 (Бужилова 1995, с. 106).

Показник дитячої смертності за матеріалами з могильника дорівнює 15,78 %. Показник для цього хронологічного зрізу — невеликий. За західноєвропейськими письмовими джерелами, які охоплюють період від кінця I тис. до середини II тис., рівень дитячої смертності становив близько 50 % (Бессмертний 1991, с. 48, 49).

Рівень дитячої смертності за матеріалами зі слов'янських могильників мав порівняно низький відсоток: Козаровичі — 21,9 %, Бучак — 13,1 %, Григорівка — 34,1 %, Київ — 15,8 % (Козюба 2001, с. 33). У могильниках салтово-маяцької культури він складав: Дмитрівський — 34,4 %, Маяцький — 20,5 % (Бужилова 1995, с. 106).

50 % дітей із могильника Лука померли у першому дитячому віці, а 50 % — у другому дитячому віці. Поховання новонароджених та дітей віком до трьох років відсутні.

Показником добробуту та економічного розвитку населення є середня тривалість життя або середній вік смерті. Середній вік смерті досить об'єктивно характеризує тривалість життя групи.

Середній вік смерті чоловіків за матеріалами з могильника Лука становить 40,16 років, жінок — 33,64 %, а сумарно — 37,1 %.

Тривалість життя жінок, порівняно з чоловіками, менша, що характерно для середньовіччя. Це пов'язано зі значною смертністю жінок у фертильному (дітородному) віці та поганими санітарними умовами життя.

Для порівняння слід зазначити, що середній вік смертності населення, яке залишило територіально близькі до Луки слов'янські могильники, становить: Козаровичі — 38,9 років (чоловіки), Григорівка — 31,6 років (чоловіки) і 30,2 років (жінки), Бучак — 35,6 років (чоловіки) і 39 років (жінки), Київ (Щекавиця) — 40 років (чоловіки) і 30,1 років (жінки) (Козюба 2001, с. 36).

Посткраніальний скелет та інші спостереження. Зафіксовано непоганий стан збереженості кісток посткраніальних скелетів. Деякі з них було можливо частково відреставрувати та зробити заміри.

Зріст людей із могильника Лука розраховано за допомогою декількох формул, що дають, як відомо, різні результати. За формулою Троттер-Глезер, що розроблена для високорослих груп, за середніми показниками зріст чоловіків із могильника становить 168,40 см, а жінок — 161,13 см. За рубрикаціями зросту Р. Мартіна (Martin 1928), що були розраховані з урахуванням усіх расових груп, чоловіки відзначаються середнім ростом, а жінки належать

до категорії високорослих. Різниця зросту між чоловіками та жінками дещо менша від норми, встановленої Р. Мартіном (10—12 см).

Для порівняння: зріст чоловіків із сільського могильника Григорівка за формулою Троттер-Глезер становив 166,9 см, а жінок — 157,2 см (Козак 2005). У різних могильниках Києва показник зросту вкладається в межі 168,9—174,0 см для чоловіків і 157,1—158,7 см для жінок (Козак 2010).

Добре розвинений рельєф у місцях кріплення м'язів до довгих кісток, особливо в чоловіків, відображає значні фізичні навантаження. На двох кістках, які, на жаль, представлені не повністю, виявлено «ознаки вершників», тобто людини, яка тривалий час перебувала в сідлі.

На кістках зафіксовано травми, але антропологи не завжди чітко можуть визначити, чи вони були побутові, а чи з'явилися унаслідок збройних конфліктів. Однак це тема для окремої роботи, яку бажано, щоб виконали спеціалісти в галузі палеопатологій.

Скоріше за все, популяція прожила в реаліях, які були далекими від пасторальних. У могильнику серед інвентарю виявлено бойову сокиру (п. 8), ножі (за інформацією дослідників, один з них був знайдений у кулаці людини з поховання 20).

Таким чином, публікація невеликого за кількістю матеріалу з могильника Лука (Кучари) дозволяє розширити наші уявлення про антропологічний склад населення Київської землі давньоруського часу. На сьогоднішній день у антропологічних матеріалах саме цього могильника найбільш яскраво виражені зв'язки окремих популяцій регіону зі східними (або степовими) групами. Причому східний напрямок зв'язків за матеріалами краніології демонструє як чоловіча, так і жіноча частина популяції. Східний напрямок зв'язків популяції Лука (Кучари) яскраво демонструють і матеріали одонтології. Насамперед це стосується серій салтово-маяцької культури лісостепової зони Лівобережжя (Салтів, Дмитрівський, Маяцький, Ново-Харківський), які мають аланську основу.

Зважаючи на морфологію, одонтологічні дані, статистичний аналіз чоловічої та жіночої груп, ми схилиємося до думки, що предки населення з могильника Лука могли походити з контактної зони, де були представлені носії салтово-маяцької культури та східнослов'янських груп, які мали балтську біологічну основу або були власне балтами (можливо, зони розповсюдження волинцевської культури).

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Бужилова А.П. Древнее население (палеопатологические аспекты исследования). — М., 1995.

Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. — М., 1991.

Бушаков В.А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. — К., 2003.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Гравере Р.У. Одонтология восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 80—94.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М.; Л., 1948. — Том 4. (ТИЭ: Новая серия. — 1948).

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.

Зубов А.А. Предисловие // Гравере Р.У. Этническая одонтология латышей. — Рига, 1987.

Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 243—260.

Козак А.Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005.

Козак О.Д. Кияни княжої доби. — К., 2010.

Козюба В.К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 29—41.

Покас П.М. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 118.

Покас П.М. Антропологическая характеристика погребенных // НА ІА НАНУ. — 1990/179. — С. 36—38.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antika. — 2003. — № 5—6. — С. 202—214.

- Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича) // Вестник антропологии. — 2011. — Вып. 19. — С. 182—200.
- Сегеда С.П. Антрополого-одонтологическая характеристика краниологической серии из древнерусского могильника у с. Лука // НА ІА НАНУ. — 1990/179. — С. 36—38.
- Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. — К., 2001.
- Серов О.В. Отчет об охранных археологических исследованиях археологической экспедиции Киевского областного управления культуры в Киевской области в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/207.
- Серов О.В. Летописное село Кучары // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тез. доп. першої наук.-практ. конференції. Білгородка. Жовтень 1991 р. — К., 1991.
- Серов О.В., Левада М.Е., Максьюк К. Археологические исследования на Киевщине экспедиции КОУК в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/179. — С. 36—38.
- Серов О.В., Циндровская Л.А. Отчет об охранных исследованиях на Киевщине экспедиции Облуправления культуры в 1991 г. // НА ІА НАНУ. — 1991/181.
- Тищенко К. Іншомовні топоніми України. — Тернопіль, 2010.
- Buikstra J.E., Ubelaker D.H. Standarts for Data Collection from Human Skeletal Remains // Arkansas Archeological Service, Research Series. — 1994. — № 44. — С. 18—19.
- Piontek J., Iwanek B., Segeda S. Antropologia o pochodzeniu Słowian. — Poznań, 2008.
- Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M. Recommendations for Age and Sex Diagnosis of Skeletons // Journal of Human Evolution. — 1980. — Vol. 9. — P. 517—549.
- Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928.

Надійшла 15.09.2015

Т.А. Рудич

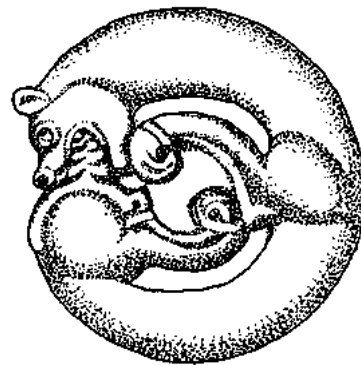
АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ИЗ РАСКОПОК МОГИЛЬНИКА ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ ЛУКА (КУЧАРЫ)

Охарактеризован антропологический материал из могильника эпохи Киевской Руси Лука (Кучары). Поданы результаты сопоставления его материалов с синхронными и хронологически близкими популяциями славян и их соседей. Мужская и женская группы из Луки демонстрируют сильный восточный характер связей с населением салтово-маяцкой культуры. Принимая во внимание морфологию, статистический анализ краниологического материала, а также данные одонтологии, мы склоняемся к мысли, что предки населения с. Кочары могли происходить из контактной зоны, где были представлены носители салтово-маяцкой культуры и восточнославянские популяции, которые имели балтскую биологическую основу или являлись собственно балтами.

Т.О. Rudych

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM EXCAVATIONS AT LUKA (KUCHARY), AN ANCIENT RUS BURIAL GROUND

Described is the anthropological material from the burial ground Luka (Kuchary) of Kyiv Rus period. Presented are the results of its comparison with the synchronous and chronologically close populations of the Slavs and their neighbours. Men's and women's groups from Luka show a strong eastern nature of its relation to the population of Saltovo-Mayak culture. Taking into account the morphology, a statistical analysis of craniological material, as well as odontological data, the author abandons herself to the idea that the Kuchary population's ancestors could have come from the contact zone where the carriers of Saltovo-Mayak culture and Eastern Slavonic population, having developed on the Baltic biological base, had been presented.



О.С. Дзнеладзе

НАМИСТО МОГИЛЬНИКА ЧЕРВОНИЙ МАЯК (РОЗКОПКИ 2011—2013 рр.)

Статтю присвячено аналізу намиста з пізньоскіфського некрополя Червоний Маяк на Нижньому Дніпрі, який досліджувався Пізньоскіфською археологічною експедицією ІА НАН України у 2011—2013 рр. за участю автора. Розглянуто можливість використання намиста як хроноіндикатора.

Ключові слова: намисто та підвіски, хроноіндикатор, пізньоскіфська археологічна культура.

Пізньоскіфський археологічний комплекс Червоний Маяк (городище та могильник) розташований на території однойменного села Бериславського р-ну Херсонської обл. Городище та могильник є пам'ятками історії та культури національного значення.

Перші поховання тут було відкрито в ХІХ ст. під час земляних робіт в монастирській садибі. На південь від неї, на високому схилі Дніпра, приблизно в кілометрі від городища виявлено великий некрополь. Ченці розкопали 136 ґрунтових могил пізньоскіфської та черняхівської культур (Гошкевич 1913, с. 21). 1975 р. О.В. Бодянський під час будівництва нової частини селища на північ та північний-схід від Пропасної Балки і городища виявив ще один могильник (Симоненко 2013, с. 73). Е.А. Симоновичем у 1976—1977 рр. тут було відкрито 41 могилу (Симонович 1976; 1977). Після десятирічної перерви роботи на могильнику поновила О.О. Гей. Протягом польових сезонів 1986—1988 рр. було розкопано ще 67 могил (Симоненко, Гей 2012). В останні роки могильник інтенсивно грабувався, було знищено, за нашими підрахунками, близько 200 поховань.

У 2011 р. дослідження могильника поновила Пізньоскіфська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом д. і. н. О.В. Симоненка (Симоненко та ін. 2011; 2012; 2013). Протягом 2011—2013 рр. експедиція дослідила 12 поховань.

Поховальні споруди представлено земляними склепами з багаторазовими похованнями, частина — індивідуальними похованнями у ямах з підбоями та простих ямах. Могильник

функціонував у І ст. до н. е. — першій половині ІІІ ст. н. е.

Більшість досліджених поховань, серед іншого начиння, містила намисто — скляне монохромне та поліхромне, з металевою прокладкою, кам'яне, металеве, бурштинове і ґешірове, а також намисто й бісер з єгипетського фаянсу.

Кореляція намистин з іншими елементами вбрання, зокрема з фібулами і пряжками, наведена в цій роботі, наочно доводить можливість використання таких виробів як хроноіндикаторів. Масові знахідки монохромних скляних намистин у могилах зрідка дозволяють отримати вузьку дату і зазвичай датують поховання у діапазоні одного—двох століть. Точніше визначити дату комплексу дозволяють поліхромне намисто зі складним орнаментом, єгипетський фаянс, вироби з напівкоштовного каміння та фігурні підвіски.

Нижче аналізується намисто з розкопок 2011—2013 рр. Типологія намистин подана за К.М. Алексеевою (Алексеева 1975; 1978; 1982).

Поховання 109 (катакомба). Поховання пограбоване та зруйноване. На дні ями та у заповненні знайдено розрізнені кістки семи людей (трьох дорослих: жінка до 25 років, дорослий та літній чоловіки; чотири дитини: до 1 року, два новонароджених і дитина 3—4 років¹) (Симоненко та ін. 2012/4). Серед кісток виявлено 18 намистин (рис. 1, 1):

1. Коротко-циліндричний рублений бісер блакитного кольору — 6 екз.

2. Сферична намистина блакитного фаянсу діаметром 10 мм, діаметр каналу 2 мм. Тип 3г, І—ІІ ст. н. е. (Алексеева 1975, с. 31).

¹ Визначення к. і. н. Л.В. Літвінової.

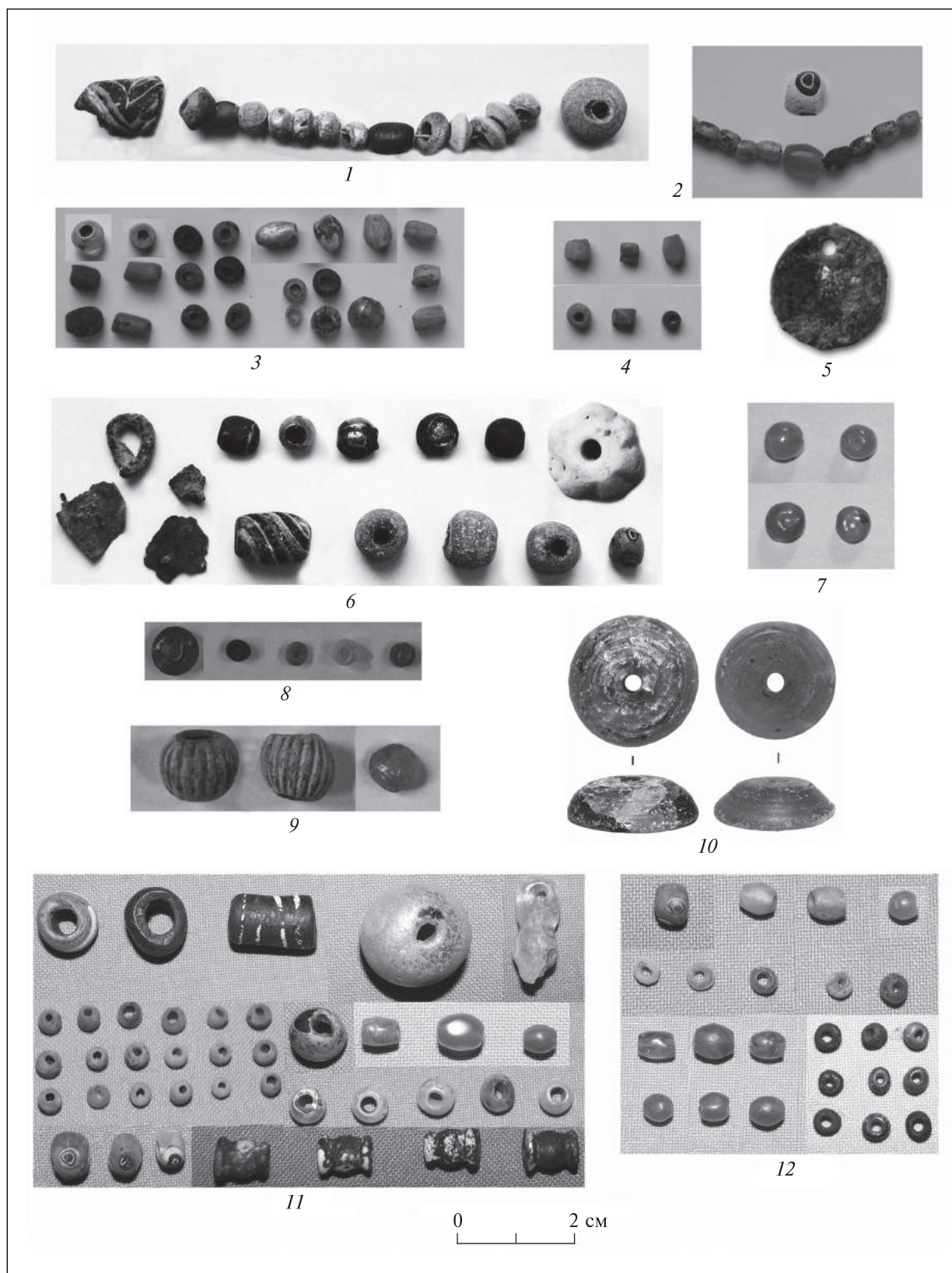


Рис. 1. Намисто із поховань 109—118, 120

3. Фрагмент великої циліндричної намистини із повздовжнім зигзагоподібним поліхромним орнаментом. Смуги: лілова, синя, зе-

лена, брунатна, жовта з прозорого скла, глуха жовта і чорна, розділено лініями з глухого білого скла. Ядро намистини з чорного глухого

скла. Найбільша ширина збереженої частини 9 мм, довжина фрагменту 15 мм, діаметр каналу 3 мм. Тип 289, перші століття н. е. (Алексеева 1978, с. 50).

4. Округла чотирьохсекційна намистина з прозорого скла з металевою прокладкою, розмірами 15×5 мм, діаметр каналу 2 мм. Тип 16, перші століття н. е. (Алексеева 1978, с. 29).

5. Біконічні поперечно-здавлені намистини з блакитного фаянсу, розмірами 3×7 мм, діаметр каналу 2 мм — 3 екз. Тип 11, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 33).

6. Біконічна поперечно-здавлена з бірюзового фаянсу, розмірами 3×7 мм, діаметр каналу 2 мм. Тип 11, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 33).

7. Біконічна поперечно-здавлена з глухого темно-брунатного (бурого) скла, розмірами 4×7 мм, діаметр каналу 1,5—2,0 мм. Тип 90, розповсюджені з VI ст. до н. е. до III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 68).

8. Бочкоподібна із золотистого прозорого скла зі сріблястою металевою прокладкою, розмірами 5×4 мм, діаметр каналу 1,0—1,5 мм. Тип 26, римський час (Алексеева 1978, с. 30).

9. Сферична намистина з прозорого безбарвного скла з металевою прокладкою, діаметром 5 мм, діаметр каналу 1,5 мм. Краї отворів не оброблені. Тип 16, перші століття н. е. (Алексеева 1978, с. 29).

10. Сферична намистина з глухого блакитного скла, діаметром 5×5 мм, діаметр каналу 1 мм. Тип 16, IV ст. до н. е. — II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 65).

11. Бочкоподібна намистина з глухого чорного скла, розмірами 7×5 мм, діаметр каналу 1 мм. Тип 19, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 65).

Таким чином, загальна дата комплексу за намистом I—II ст. н. е.

Поховання 110 (яма з підбоєм) належало жінці 30—40 років. В районі шиї було знайдено 34 намистини (рис. 1, 2):

1. Бочкоподібні з прозорого безбарвного скла із золотистою металевою прокладкою, розмірами $3,0\text{—}4,5 \times 3,5\text{—}4,5$ мм, діаметр каналу 1,5 мм у кількості 31 екз. Тип 2а, III ст. до н. е. — III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 29).

2. Сердолікова бочкоподібна, розмірами 6×5 мм, діаметр каналу 1 мм, свердління двобічне. Тип 36, елліністичного та римського часу (Алексеева 1982, с. 16).

3. Блакитний коротко-циліндричний рублений бісер — 1 екз.

4. Сферична намистина з глухого білого скла з двома листково-щитковими синьо-сірими

вічками. Можливо, третє вічко не збереглося. Розміри 6×8 мм, діаметр каналу 1,5—2,0 мм. Тип 266, I ст. до н. е. (Алексеева 1975, с. 59).

Найбільш імовірна дата комплексу — I ст. н. е.

Поховання 111 (яма з підбоєм). У могилі виявлено скелет підлітка 12—14 років, у районі шиї, навколо долонь та литок знайдено намисто, загалом 97 екз. (рис. 1, 3).

Намисто з шиї:

1. Дрібний бірюзовий коротко-циліндричний бісер — 5 екз.

2. Бочкоподібна намистина з прозорого безбарвного скла із золотистою металевою прокладкою, розмірами 5×3 мм, діаметр каналу 1—1,5 мм.

З правої руки:

1. Коротко-циліндричний рублений блакитний бісер — 6 екз. і один в уламку.

З лівої руки:

1. Коротко-циліндричний рублений блакитний бісер — 8 екз.

2. Бочкоподібна намистина з глухого червоного скла, розмірами 6×4 мм, діаметр каналу 2 мм.

3. Сферична намистина з прозорого безбарвного скла із золотистою металевою прокладкою, діаметром 5 мм, діаметр каналу 1 мм.

4. Бочкоподібна намистина з прозорого золотистого скла із золотистою металевою прокладкою, розмірами 4×3 мм, діаметр каналу 0,5—1,0 мм.

5. Округла поперечно-здавлена намистина з глухого червоного скла, розмірами 3×5 мм, діаметр каналу 1,5 мм.

З правої ноги:

1. Бочкоподібні намистини із прозорого золотистого скла із золотистою металевою прокладкою, розмірами 6×4 мм, діаметр каналу 1,0—1,5 мм у кількості 5 екз.

2. Циліндрична намистина з глухого червоного скла, розмірами 4×3 мм, діаметр каналу 1 мм.

3. Округлі поперечно-здавлені намистини з глухого чорного скла, розмірами 4×3 мм, діаметр каналу 1 мм, у кількості 3 екз.

4. Циліндрична намистина з глухого чорного скла, розмірами 4×4 мм, діаметр каналу 1 мм.

З лівої ноги:

1. Округлі поперечно-здавлені намистини з напівпрозорого темно-брунатного, майже чорного скла, розмірами $3 \times 4\text{—}5$ мм, діаметр каналу 1 мм, у кількості 6 екз.

2. Бочкоподібні із золотистого прозорого скла із золотистою металевою прокладкою,

розмірами 4×6 мм, діаметр каналу 1,0—1,5 мм та 1,5—2,0 мм, у кількості 4 екз.

3. Сферична намистина із прозорого золотистого скла із золотистою металевою прокладкою, розмірами 5×6 мм, діаметр каналу 1,5—2,0 мм.

Частину намистин було знайдено в заповненні ями:

1. Коротко-циліндричний рублений бісер блакитного кольору — 27 екз.

2. Округлі поперечно-здавлені намистини з напівпрозорого темно-брунатного, майже чорного скла, розмірами $2\text{—}4 \times 5$ мм, діаметр каналу 1 мм, у кількості 9 екз.

3. Бочкоподібні намистини з напівпрозорого синього скла, розмірами $5\text{—}6 \times 4\text{—}5$ мм, діаметр каналу 1,5—2,0 мм, всього 2 екз.

4. Циліндричні намистини з напівпрозорого синього скла, розмірами 6×4 мм, діаметр каналу 1,5—2,0 мм та 1,5 мм, всього 2 екз.

5. Бочкоподібні намистини з глухого червоного скла, розмірами $5\text{—}6 \times 4$ мм, діаметр каналу 1,0—1,5 мм — 4 екз.

6. Округла поперечно-здавлена намистина з глухого червоного скла, розмірами $5\text{—}6 \times 4$ мм, діаметр каналу 1,5—2,0 мм.

7. Округлі намистини з прозорого жовтуватого скла із золотистою металевою прокладкою, розмірами 6×7 мм, діаметр каналу 2 мм; 4×5 мм, діаметр каналу 1,5—2,0 мм (2 екз.); $2,5 \times 3,0$ мм, діаметр каналу 1,5 мм.

8. Округла поперечно-здавлена намистина з прозорого жовтуватого скла з металевою прокладкою, розмірами 2×4 мм, діаметр каналу 1,5 мм.

9. Бочкоподібна намистина з прозорого скла із золотистою металевою прокладкою, розмірами 6×5 мм, діаметр каналу 1,5 мм.

Намисто з металевою прокладкою належить до поширеного в елліністичний та римський час намиста типу 1 (Алексеева 1978, с. 29). Бочкоподібні намистини з глухого червоного скла тип 22 були у вжитку в I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 65). Циліндричні намистини з глухого червоного скла тип 57 притаманні I—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 67). Циліндричні намистини з напівпрозорого блакитного скла також мають широку дату I—IV ст. н. е. Бочкоподібні сині намистини, тип 29; I—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 65—66). Округлі поперечно-здавлені намистини з напівпрозорого темно-брунатного, майже чорного скла побутували з I до IV ст. н. е. та були найбільш популярні у II—III ст. н. е.

Таким чином, намистини з монохромного скла та намисто з металевою прокладкою різ-

номанітних форм дають широку дату поховання I—III ст. н. е.

Поховання 112 (яма з підбоєм) належало жінці 25—30 років. В районі грудей та в заповненні знайдено 6 намистин (рис. 1, 4):

1. Округлі поперечно-здавлені намистини з глухого червоного скла, розмірами 4×4 мм, діаметр каналу 1 мм, всього 2 екз. Тип 3, притаманні для I—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 63).

2. Коротко-циліндрична намистина з червоного глухого скла, розмірами $3,0 \times 3,5$ мм, діаметр каналу 1 мм.

3. Циліндрична намистина з глухого червоного скла, розмірами 4×3 мм, діаметр каналу 1 мм. Циліндричні намистини з глухого червоного скла, тип 57, характерні для I—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 67).

4. Бочкоподібна з глухого червоного скла, розмірами 5×4 мм, діаметр каналу 1 мм. Тип 22, були розповсюджені у I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 65).

5. Коротко-циліндрична намистина з геширу, розмірами 2×3 мм, діаметр каналу 1 мм. Тип 27, притаманні для I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 14).

Найбільш вірогідна дата поховання за намистинами — I—II ст. н. е.

Поховання 113 (яма із заплічками). У могилі знайдено розрізнені кістки чотирьох дітей: двох новонароджених, дитини до 2 років та немовляти 12—18 місяців. Ліворуч від скупчення кісток було знайдено монету-медальйон, серед кісток знайдено 15 намистин.

1. Медальйон із монети Сінопи часу Мітрідата VI Євпатора (84—64 рр. до н. е.²). Тетрахалк: вага 8,96 г, діаметр 20 мм (рис. 1, 5).

Намисто (рис. 1, 6):

1. Сферичні намистини з прозорого скла із золотистою металевою прокладкою, діаметром 6 мм, діаметр каналу 1,0—1,5 мм, всього 3 екз.

2. Бочкоподібні намистини з прозорого скла із золотистою металевою прокладкою, розмірами 5×6 мм, діаметр каналу 1,0—1,5 мм, всього 3 екз.

3. Сферичні, трохи здавлені намистини з глухого блакитного скла. Ядро — з прозорого зеленого скла. Розміри $8\text{—}10 \times 10\text{—}11$ мм, діаметр каналу 2,0—2,5 мм, всього 4 екз.

4. Дрібна бочкоподібна вічкова намистина з глухого червоного скла з чотирма вічками, розмірами 5×7 мм, діаметр каналу 1,5—2,0 мм. Тип 27е, друга половина I—II ст. н. е. (Алексеева 1975, с. 60).

² Визначення Д.М. Сікози.

5. Бочкоподібна поліхромна намістина з навскісним спіралеподібним орнаментом з прозорих зелених, блакитних, жовто-брунатних смуг, розділених білими лініями з глухого скла і золотими нитками. Ядро намістини з молочно-білого скла. Розміри 13×9 мм, діаметр каналу 2,5 мм. Тип 249, з'являються у I ст. до н. е., розповсюджені у I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 47).

6. Бронзова підвіска у вигляді петлі з круглої у перетині проволоки, розмірами 10×7 мм.

7. Фрагменти невеликої бронзової пронизки розмірами 10×5 мм із складеної навпіл пластинки.

8. Велика округло-біконічна реберчаста намістина з глухого білого скла, діаметром 21 мм. Тип 142, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 71).

Намісто датує поховання I—II ст. н. е.

Поховання 114 (катакомба). У вхідній ямі знайдено кістки ніг та зуби коня, фрагменти кісток рук та черепа людини. По всій камері в заповненні знайдено кістки чотирьох людей — двох дорослих (чоловік, жінка похилого віку), підлітка та новонародженої дитини.

Поховання пограбовано та зруйновано. На дні ями виявлено дрібні часточки золотої фольги, фрагмент кістяної піксиди з тамгами та 5 намістин (рис. 1, 7):

1. Сферичні зі світлого сердоліку, розмірами $5\text{--}6 \times 6,0\text{--}6,5$ мм, діаметр каналу 1 мм, всього 2 екз.

2. Дрібні поперечно-здавлені з темного сердоліку, розмірами $3\text{--}4 \times 5\text{--}7$ мм, діаметр каналу $0,5\text{--}1$ мм, всього 3 екз.

Обидва різновиди таких сердолікових намістин віднесені К.М. Алексеевою до типу 2в і датуються кінцем I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 15).

Знахідка кістяної піксиди з тамгою в похованні дозволяє звизити дату до середини I — початку II ст. н. е. Аналогічна піксида походить із Соколової Могили і віднесена О.В. Симоненком до другої типологічної групи піксид, знайдених в сарматських похованнях «східної хвилі» середини I — початку II ст. н. е. (Симоненко 2011, с. 110—111).

Поховання 115 (яма з підбосм). Налезало жінці 25—30 років. В районі ший знайдено 6 намістин (рис. 1, 8):

1. Дископодібна з прозорого жовтого скла, діаметр 8 мм. Тип 6, I ст. до н. е. — II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 63—64).

2. Бочкоподібна з прозорого безбарвного скла, з металевою прокладкою, розміри $4 \times$

3 мм. Тип 1а, римський час (поширений тип намістин).

3. Коротко-циліндрична з напівпрозорого синього скла, діаметр 3 мм. Тип 15, перші століття н. е. (Алексеева 1978, с. 64—65).

4. Коротко-циліндричні з напівпрозорого охристого скла, діаметр 4 мм, всього 2 екз. Тип 6, I ст. до н. е. — II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 63—64).

5. Коротко-циліндричний блакитний бісер — 1 екз.

За намістом поховання датується I—II ст. н. е. Поховання 115 перерізає вхідну яму поховання 116. Таким чином, поховання 115 було здійснено не раніше другої половини I — початку II ст. н. е., коли склеп поховання 116 вже перестав використовуватися.

Поховання 116 (катакомба). У катакомбі виявлено скелети чоловіка та жінки похилого віку. У жінки на ший була половинка округлої сердолікової намістини діаметром 8 мм (рис. 1, 9). Тип 2а, I—II ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 15). В районі ший чоловічого кістяка лежало дві ребристі округлі намістини з блакитного фаянсу з добре промодельованими дольками (рис. 1, 9). Діаметр 18 мм. Тип 16г, I—II ст. н. е. (Алексеева 1975, с. 34).

Фаянсові намістини, у поєднанні зі знайденими в похованні бронзовою підв'язною фібулою «лебяжинської» серії (серія IV за В.В. Кропотовим) та сильно профільованою фібулою західного типу (група 10, варіант 1 за В.В. Кропотовим) датують його другою половиною I — початком II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 161, 226).

Поховання 117 (катакомба) було пограбовано та зруйновано. У похованні знайдено фрагмент великої залізної пряжки з хоботоподібним язичком та дві намістини з блакитного прозорого скла (рис. 1, 10):

1. Дископодібна напівсферична, діаметром 25 мм.

2. Така сама, усічено-конічної форми.

Подібні намістини віднесено М. Темпельман-Мончінською до групи XIX, типи 184, 185 (Tempelman-Mączyńska 1985, Taf. 3, s. 47).

За намістинами і пряжкою поховання датується V ст. н. е.

Поховання 118 (катакомба) було пограбовано та зруйновано. На дні ями знайдено кістки двох дорослих людей та розсип намістин 84 екз. (рис. 1, 11):

1. Сердолікові бочкоподібні намістини. Довжина 5, 6, 7 мм, ширина 4, 6, 7 мм, діаметр каналу 1,5 мм, двобічне свердління з насічками на торці каналу, всього 3 екз. Тип 3б, елліністичний та римський час (Алексеева 1982, с. 16).

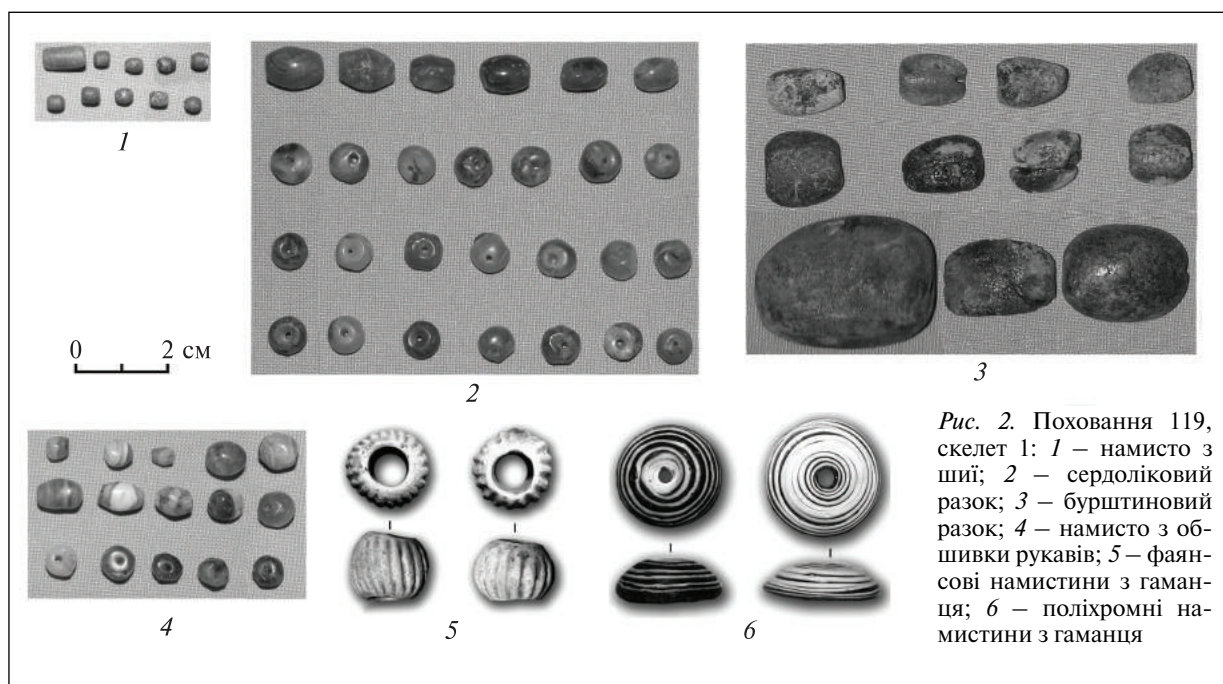


Рис. 2. Поховання 119, скелет 1: 1 — намисто з шії; 2 — сердоліковий разок; 3 — бурштиновий разок; 4 — намисто з обшивки рукавів; 5 — фаянсові намистини з гаманця; 6 — поліхромні намистини з гаманця

2. Рублений фаянсовий бісер бірюзового кольору. Довжина 1 мм, діаметр 3 мм, діаметр каналу 0,5 мм, всього 22 екз.

3. 59 намистин зі скла:

Сферична з прозорого скла жовтого кольору, довжина 16 мм, діаметр 17 мм, діаметр каналу 4 мм, всього 1 екз. Тип 6, I ст. до н. е. — II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 63—64).

Циліндрична з глухого скла чорного кольору, прикрашена спіральним орнаментом — білою смугою поперек корпусу. Довжина 17 мм, ширина 9 мм, діаметр каналу 4 мм, всього 1 екз. Тип 215а, межа та перші століття н. е. (Алексеева 1978, с. 45).

Округла поперечно-здавлена з глухого скла чорного кольору, довжина 8 мм, діаметр 12 мм, діаметр каналу 8 мм, всього 1 екз. Тип 1, II—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 62—63).

Округла поперечно-здавлена з глухого скла зеленого кольору з білою смугою поперек корпусу. Довжина 8 мм, діаметр 12 мм. Канал конічної форми, діаметр каналу 5 мм, всього 1 екз. Подібна до типу 202, I ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 44).

Сферична з глухого синього скла з білою смугою поперек корпусу. Довжина 8 мм, діаметр 10 мм, канал конічний 3 мм — 1 екз. Тип 202, I ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 44).

Округлі поперечно-здавлені вічкові намистини з жовто-зеленого глухого скла з трьома наліпленими біло-синіми вічками. Довжина 5—7 мм, діаметр 6—8 мм, діаметр каналу 2,0—2,5 мм, всього 3 екз. Тип 28в, I—II ст. н. е. (Алексеева 1975, с. 60).

Котушкоподібні намистини із золотистою металевою прокладкою. Довжина 8 мм, ширина 7 мм, діаметр каналу 3 мм, всього 4 екз. Тип 22, I—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 32).

Округлі поперечно-здавлені намистини із золотистою металевою прокладкою. Довжина 4 мм, діаметр 7 мм, діаметр каналу 2 мм, всього 9 екз. Тип 1а, еллінізм і римський час (Алексеева 1978, с. 29).

Сферичні дрібні намистини з прозорого скла із золотистою металевою прокладкою. Довжина 3 мм, діаметр 4 мм, діаметр каналу 2 мм, всього 6 екз. Тип 1а, еллінізм та римський час (Алексеева 1978, с. 29).

Сферична дрібна намистина з глухого червоного скла. Довжина 3 мм, ширина 3 мм, діаметр каналу 1 мм, всього 1 екз. Тип 3, I—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 63).

Сферичні дрібні намистини з глухого зеленого скла. Довжина 4 мм, діаметр 5 мм, діаметр каналу 1,5 мм, всього 15 екз. Тип 9, I—IV ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 64).

Бочкоподібні, зі скла з золотистою металевою прокладкою. Довжина 3—8 мм, ширина 2—5 мм, діаметр каналу 1—2 мм, всього 10 екз. Тип 2а, I—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 32).

Бочкоподібні, з глухого червоного скла. Довжина 5 мм, ширина 3 мм, діаметр каналу 1 мм, всього 2 екз. Тип 22, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 65).

Бочкоподібні, з глухого зеленого скла. Довжина 5 мм, ширина 3 мм, діаметр каналу 1 мм, всього 2 екз. Тип 25, I—IV ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 65).

Бочкоподібна, з глухого чорного скла. Довжина 5 мм, діаметр 3 мм, діаметр каналу 1 мм, всього 1 екз. Тип 19, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 65).

4. Амфороподібна підвіска з прозорого зеленкуватого скла. Довжина 20 мм, ширина 9 мм, діаметр отвору вушка 2 мм, всього 1 екз. Тип 193г, II—I ст. до н. е. (Алексеева 1978, с. 74).

Найпоказовішими для датування є вічкові намистини. Амфороподібна підвіска з прозорого скла має найбільш ранню дату з комплексу намистин, одна її поверхня вкрита відколами, що може свідчити про її тривале використання. Поховання можна датувати I—II ст. н. е.

Поховання 119 (катакомба). Парне поховання двох дорослих жінок, кожну з яких супроводжував великий набір поховального інвентарю. Намисто, загальна кількість 573 екз., прикрашало рукави одягу, низ шаровар(?), входило до складу декількох разків намиста, можливо, прикрашало кінець поясу; крім того було покладене до шкіряного поясного гаманця, тлін якого зафіксований *in situ* під час розчистки скелета 1.

В районі ший скелета 1 було знайдено 16 намистин (рис. 2, 1):

1. Бочкоподібні, зі скла із золотистою металевою прокладкою. Довжина 5 мм, ширина 4 мм, діаметр каналу 1 мм, всього 15 екз. Тип 2а, I—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 30).

2. Циліндрична з глухого червоного скла. Довжина 10 мм, ширина 6 мм, діаметр каналу 2 мм, всього 1 екз. Тип 57, I—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 67).

В області грудної клітки було знайдено 2 разки намиста. Перше намисто з 38 сердолікових намистин, які було розміщено за розміром — великі у центрі, дрібні з країв (рис. 2, 2).

1. Бочкоподібні дрібні. Довжина 3—5 мм, ширина 3—4 мм, діаметр каналу 1 мм, канал конічної форми, всього 2 екз. Тип 3а, I—II ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 16).

2. Дископодібні біконічні. Довжина 4, діаметр 6—8 мм, діаметр каналу 1,5 мм, канал конічний, всього 2 екз. Тип 8, елліністичний і римський час (Алексеева 1982, с. 17).

3. Округлі поперечно-здавлені. Довжина 4—7 мм, ширина 7—9 мм, діаметр каналу 1,5 мм, канал конічний, всього 28 екз. Тип 2а, I—II ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 15).

4. Бочкоподібні. Довжина 10—13 мм, ширина 6—9 мм, діаметр каналу 1,5 мм, канал конічний, всього 6 екз. Тип 3а, I—II ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 16).

Таким чином, сердолікове намисто з цього поховання має дату I—II ст. н. е.

Другий разок складався з 52 бурштинових намистин, які також розміщувалися за розміром (рис. 2, 3). Усі намистини поганої збереженості, овально-сплющеної форми. Довжина 9—42 мм, ширина 9—30 мм, діаметр каналу 2 мм. Всі намистини з цього разка належать типу 44 і датовані межею I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 25).

Також в області грудної клітки знайдено 14 геширових намистин, можливо від обшивки коміря:

1. Циліндричні намистини. Довжина 4—6 мм, діаметр 5—7 мм, діаметр каналу 1 мм, всього 10 екз.

2. Коротко-циліндричний бісер. Довжина 2 мм, діаметр 2 мм, діаметр каналу — 1 мм, всього 4 екз.

Всі геширові намистини належать до типу 27а, та датовані I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 14).

Оздоблення правого рукава (рис. 2, 4):

1. Циліндричні намистини зі скла з золотистою металевою прокладкою. Довжина 7 мм, ширина 7 мм, діаметр каналу 2 мм, канал прямий, всього 7 екз. Тип 32, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 33).

2. Циліндричні геширові. Довжина 4 мм, ширина 5 мм, діаметр каналу 1 мм, всього 3 екз. Тип 27а, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 14).

3. Намистини із сердоліку та сердолікового агату (сардонікс) — 24 екз.:

Сферичні та округлі поперечно-здавлені. Довжина 3—8 мм, ширина 6—8 мм, діаметр каналу 1,0—1,5 мм, свердління однобічне, всього 10 екз. Тип 1, I—II ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 10).

Бочкоподібні — довжина 5—11 мм, ширина 4—8 мм, діаметр каналу 1 мм, свердління однобічне, всього 14 екз. Тип 2а, I—II ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 20).

Оздоблення лівого рукава:

1. Циліндричні намистини зі скла із золотистою металевою прокладкою. Довжина 6 мм, ширина 7 мм, діаметр каналу 2 мм, канал прямий, всього 3 екз.

2. Краплеподібна намистина зі скла із металевою прокладкою. Довжина 10 мм, ширина 6 мм, діаметр каналу 2 мм, канал конічний, всього 1 екз.

3. Намистини із сердоліку та сердолікового агату — 24 екз.

Сферичні й округлі поперечно-здавлені — довжина 3—7 мм, ширина 6—9 мм, діаметр каналу 1,0—1,5 мм, свердління однобічне, всього 17 екз.

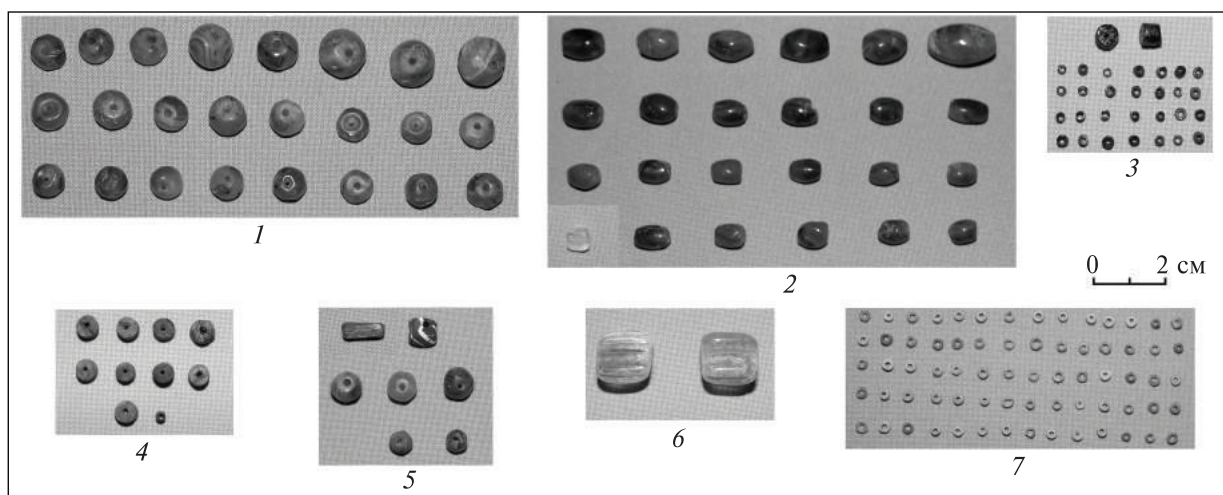


Рис. 3. Поховання 119, скелет 2: 1 – сферичні намистини сердоликового разка; 2 – діжкоподібні намистини сердоликового разка; 3 – геширові намистини і бісер разка з шиї; 4 – геширові намистини і бісер обшиття правого рукава; 5 – намисто обшиття лівого рукава; 6 – намистини з правого стегна; 7 – намисто, знайдене в ногах скелету

Бочкоподібні — довжина 4—9 мм, ширина 4—8 мм, діаметр каналу 1 мм, свердління однобічне, всього 7 екз.

4. Циліндричні геширові. Довжина 4 мм, ширина 5 мм, діаметр каналу 1 мм, всього 5 екз.

Кількість намистин обшивки правого та лівого рукавів майже повністю співпадає. Намистини представлено тими самими типами й датовано I—II ст. н. е.

Біля ніг знайдено циліндричний рублений фаянсовий блакитний бісер — 32 екз.

Намисто зі шкіряного гаманця:

1. Фаянсові сферичні реберчасті намистини бірюзового кольору (рис. 2, 5). Довжина 16 і 17 мм, діаметр 17 і 18 мм, діаметр каналу 8 мм, всього 2 екз. Тип 16г, I—II ст. н. е. (Алексеева 1975, с. 34).

2. Поліхромні дископодібні напівсферичні намистини із спіральним орнаментом, який утворено внаслідок навивання двох скляних смуг синього й білого кольорів на стрижень (рис. 2, 6). Довжина 7 і 9 мм, діаметр 24 й 27 мм. Діаметр каналу 3 та 4 мм, у кількості 2 екз. У добірці К.М. Алексеевої таких намистин немає. Подібні вироби знайдені у могильниках Криму й датуються I—II ст. н. е. (Стоянова 2004, с. 313, табл. III, 40).

В області грудної клітки скелета 2 знайдено схоже намисто із 102 сердоликових намистин:

1. Сферичні й округлі поперечно-здавлені (рис. 3, 1). Довжина 4—12 мм, діаметр 8—13 мм, діаметр каналу 1—2 мм, свердління однобічне, у кількості 67 екз.

2. Бочкоподібні (рис. 3, 2). Довжина 7—20 мм, ширина 5—11 мм, діаметр каналу 1—2 мм, свердління однобічне, 35 екз.

Намисто датовано I—II ст. н. е.

В області живота було знайдено:

1. Чотирьохгранна намистина з гірського кристалю (рис. 3, 2). Довжина 6 мм, ширина 6 × 4 мм. Свердління каналу однобічне, діаметр 1,5 мм, у кількості 1 екз. Тип 13, II ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 9).

2. Геширові циліндричні намистини (рис. 3, 3). Довжина 4—6 мм, діаметр 5—7 мм, діаметр каналу 1 мм, у кількості 2 екз. Тип 27а, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 14).

3. Циліндричний гешировий бісер (рис. 3, 3). Довжина 2 мм, діаметр 2 мм, діаметр каналу 1 мм, у кількості 53 екз.

4. Вушко ажурної золотої підвіски, відламане у давнину. Довжина частини, що збереглася — 6 мм, ширина вушка 2 мм, діаметр 2 мм.

Оздоблення правого рукава:

1. Сферичні та поперечно-здавлені сердоликові намистини. Довжина 3—7 мм, ширина 5—10 мм, діаметр каналу 1 мм, свердління однобічне, у кількості 19 екз.

2. Видовжена чотирьохгранна намистина з глухого брунатного скла. Довжина 10 мм, ширина 3 × 3 мм. Діаметр каналу 1 мм, канал прямий. Подібна до типів 108 і 137. Поширені у II—III ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 69, 70—71).

3. Геширові циліндричні намистини (рис. 3, 4). Довжина 4—6 мм, діаметр 5—7 мм, діаметр каналу 1 мм, у кількості 9 екз.

4. Циліндричний гешировий бісер (рис. 3, 4). Довжина 2 мм, діаметр 2 мм, діаметр каналу 1 мм, 1 екз.

Оздоблення лівого рукава (рис. 3, 5):

1. Сферичні й поперечно-здавлені сердоликові намистини. Довжина 3—8 мм, шири-

на 6—9 мм, діаметр каналу 1 мм, свердління однобічне, 11 екз.

2. Біконічна поперечно-здавлена сердо-лікова намистина. Довжина 4 мм, діаметр 9 мм, діаметр каналу 1 мм, свердління однобічне, 1 екз.

3. Видовжена чотирьохгранна намистина з глухого брунатного скла. Довжина 10 мм, ширина 3 × 3 мм. Діаметр каналу 1 мм, канал прямий, 1 екз.

4. Геширові циліндричні намистини. Довжина 4—6 мм, діаметр 5—7 мм, діаметр каналу 1 мм, у кількості 3 екз.

5. Циліндричний гешировий бісер. Довжина 2 мм, діаметр 2 мм, діаметр каналу 1 мм, 3 екз.

Гешир та сердолік з рукавів аналогічний намистинам скелета 1 датується I—II ст. н. е.

Намистини під крижами:

1. Сферичні сердолікові. Довжин 4—7 мм, ширина 6—9 мм. Діаметр каналу 1 мм, свердління однобічне, у кількості 6 екз.

2. Глобoidна намистина глухого скла з чорно-білим смугастим орнаментом (рис. 3, 5). Довжина 6 мм, ширина 6 мм, діаметр каналу 1 мм, канал конічний, у кількості 1 екз. Тип 1906, I—II ст. н. е. (Алексеева 1978, с. 43).

Намистини в області правого стегна, імовірно, від пояса:

1. Циліндричні реберчасті намистини з прозорого блакитно-зеленого скла (рис. 3, 6). Довжина 15 мм, ширина 12 мм, діаметр каналу 5 мм, у кількості 2 екз. Тип 147, 152, перші століття н. е. (Алексеева 1978, с. 71).

2. Бронзова пронизка краплеподібної форми з вигином у верхній частині. Довжина 5 мм, ширина 10 мм, діаметр отвору 8 мм.

У ногах знайдено циліндричний рублений фаянсовий бісер (рис. 3, 7) — 83 екз.

Поховання 119 датовано за намистинами I—II ст. н. е. Уточнюють його дату фібули. На скелеті 1 знайдено 6 фібул: фібулу-брошку останньої чверті I — початку II ст. н. е. (Пузровський 2007, с. 470, рис. 1—2), три нижньодніпровські дуже профільовані фібули з нижньою тятивою першої половини — середини II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 248—249), поздовжньо профільовану шарнірну дугоподібну фібулу першої половини — середини II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 268, 273—274) і дунайську дуже профільовану фібулу першої половини — середини II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 226—227).

На скелеті 2 знайдено фібулу-брошку останньої чверті I — початку II ст. н. е. (Пузровський 2007, с. 470, рис. 1—2), срібну мініатюрну фібулу з опуклою спинкою другої по-

ловини I — початку II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 166—168), пружинну фібулу з кнопкою на кінці приймача першої половини — середини II ст. (Кропотов 2010, с. 212—213) і нижньодніпровську дуже профільовану фібулу з нижньою тятивою першої половини — середини II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 248—249).

Знахідки чотирьохгранних брунатних намистин зі скла, намистини з гірського кришталю, в поєднанні зі знайденими у похованні фібулами, дозволяють звизити дату до першої половини II ст. н. е.

Поховання 120 (катакомба). Поховання пограбовано та зруйновано у давнину. На дні ями було знайдено частини скелетів чоловіка і жінки, а також розсипані намистини (138 екз.) (рис. 1, 12):

1. Сердолікові бочкоподібні намистини. Довжина 4—7 мм, ширина 5 мм, діаметр каналу 1,5 мм. Свердління двобічне, у кількості 7 екз. Тип 36, елліністичний та римський час (Алексеева 1982, с. 16).

2. Дрібні округлі поперечно-здавлені намистини з прозорого синього скла. Довжина 2—4 мм, діаметр 2—4 мм. Діаметр каналу 1—2 мм, у кількості 49 екз.

3. Такі самі темно-брунатного та чорного кольорів, у кількості 73 екз.

4. Такі самі, прозорі жовті — 6 екз.

5. Сферична вічкова намистина з глухого червоного скла, з трьома синьо-білими вічками. Довжина 5 мм, діаметр 7 мм, діаметр каналу 1,5—2,0 мм. Канал конічної форми, 1 екз.

6. Бочкоподібні, із золотистою металевою прокладкою. Довжина 5—6 мм, ширина 5 мм, діаметр каналу 1,5 мм. Канал прямий, 2 екз.

Вічкова намистина датує поховання другою половиною I ст. до н. е. — I ст. н. е. У похованні була присутня велика залізна воїнська фібула групи 3 (Кропотов 2010, с. 62), що уточнює дату поховання до кінця I ст. до н. е. — першої половини I ст. н. е.

Подібні намистини знайдено в декількох могилах Червоного Маяка Е.О. Симоновичем і О.О. Гей (не опубліковані)³. Аналогія дископодібній намистині зі спіралеподібним орнаментом із поховання 119, яка відсутня у добірці К.М. Алексеевої, походить з могили 96 разом із фібулою-брошкою другої—третьої чверті I ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 304) і фігурною пряжкою кінця I — першої половини II ст. н. е.

³ На жаль, доступні тільки малюнки намистин (не завжди якісні), тому тут наведені лише ті аналогії, в яких авторка впевнена.

Така сама намистина супроводжує парне дитяче поховання 70, а також є в наборі з фаянсовими реберчастими намистинами в могилі 35. У могилі 73 виявлено великий набір фаянсових намистин I—II ст. н. е., аналогічний намистинам з поховань 116 і 119.

У могилі 73 знайдено набір витягнутих чотирьохгранних намистин з глухого брунатного скла (подібні до типів Алексєєва 108 і 137), браслет з орнаментованими широкими закінченнями, фаянсові реберчасті намистини і шарнірну дугоподібну фібулу другої половини I — першої половини II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 264—265), що дозволяє звизначити дату аналогічних знахідок у похованні 119.

Набори бурштинових намистин знайдено в могилі 30, у супроводі гібридної фібули II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 251) і фібул форм 59 і 63, II ст. н. е. та другої половини II ст. н. е. відповідно (Кропотов 2010, с. 312).

Монохромні намистини різних кольорів і намистини із золотистою металевою прокладкою поширених типів знайдено в багатьох похованнях Червоного Маяка і Золотої Балки⁴. Поховання могильника Золота Балка також містять намистини від ручних і ножних браслетів, від обшивки бісером подолу і рукавів одягу (Вязьмитина 1972, с. 139). У могилі 8 Золотобалківського могильника знайдено поліхромну намистину з

витим орнаментом з різнокольорових смужок типу Алексєєва 249, аналогічну намистині з поховання 113 Червоного Маяка. Могила 8 датована I — початком II ст. н. е. (Вязьмитина 1972, с. 19—20). Гешировий циліндричний бісер з могили 65, аналогічний бісеру обшивки рукавів поховання 119, датовано I ст. н. е. (Вязьмитина 1972, с. 66).

Розглянуті в публікації поховання були залишені населенням Червономаяцького городища в період з середини I ст. до н. е. до II ст. н. е. Винятком є поховання 117 з дископодібними намистинами блакитного скла, зробленими значно пізніше. Подібні намистини знайдено на пам'ятках черняхівської культури (Тип XIII/11 за О.В. Гопкало). Вони з'являються у другій половині I—II ст. н. е. і побутують до доби Великого переселення народів (Гопкало 2008, с. 33). Поодинокі поховання V ст. відомі за матеріалами раніших розкопок могильника Червоного Маяка.

Незважаючи на те, що намистини не дають вузьких хронологічних визначень, вони можуть бути використані для датування за відсутності іншого матеріалу. Часто лише намистини дають можливість датувати комплекс зруйнованого поховання.

Аналіз намиста з розкопок могильника Червоний Маяк дозволив уточнити час побутування намистин деяких типів та використовувати їх у подальшому для датування пізньоскіфських і сарматських комплексів.

⁴ Матеріали третього дослідженого могильника цього регіону — Миколаївки (Козацького) — втрачені.

Алексєєва Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975 (САИ. — Вып. Г1-12).

Алексєєва Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978 (САИ. — Вып. Г1-12).

Алексєєва Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1982 (САИ. — Вып. Г1-12).

Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — К., 1972.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.

Гошкевич В. Древние городища по берегам низового Днепра // ИАК. — Вып. 17. — СПб., 1913.

Кропотов В.В. Фибулы сарматской эпохи. — К., 2010.

Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.

Симоненко А.В., Гей О.А., Дзюладзе Е.С., Сікоза Д.Н., Якубенко А.Н. Отчет Позднескифской экспедиции о раскопках могильника Красный Маяк в 2011 г. // НА ІА НАН України. — 2011/22.

Симоненко А.В., Гей О.А. Новые исследования могильника Красный Маяк // Археологічні дослідження в Україні. — К., 2012. — С. 450—451.

Симоненко О.В., Дзюладзе О.С., Сікоза Д.М., Якубенко А.М. Звіт Пізньоскіфської археологічної експедиції про розкопки могильника Червоний Маяк у 2012 р. // НА ІА НАН України. — 2012/4.

Симоненко А.В. Позднескифский могильник Красный Маяк: история исследования // Аркасівські читання. Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (26—27 квітня 2013 р.). — Миколаїв, 2013. — С. 73—75.

Симоненко А.В. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. — СПб, 2011.

Симоненко О.В., Сікоза Д.М., Дзюладзе О.С. Звіт Пізньоскіфської археологічної експедиції про розкопки могильника Червоний Маяк 2013 р. // НА ІА НАН України. — 2013/2.

Стоянова А.А. Бусы и подвески из могильника Нейзац // Боспорские исследования. — Вып. V. — Симферополь; Керчь, 2004. — С. 263—319.

Сымонович Э.А. Отчет о работах Черняховской экспедиции ИА АН УССР в 1976 г. // НА ИА НАНУ. — 1976/44.

Сымонович Э.А. Отчет о раскопках Черняховской экспедиции ИА АН СССР на Украине в 1977 г. // НА ИА НАНУ. — 1977/114.

Tempelman-Maczyńska M. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. — Mainz am Rhein, 1985.

Надійшла 15.09.2015

Е.С. Дзюладзе

БУСЫ МОГИЛЬНИКА КРАСНЫЙ МАЯК (Раскопки 2011—2013 гг.)

Исследования могильника Красный Маяк были возобновлены в 2011 г. Позднескифской археологической экспедицией ИА НАН Украины под руководством А.В. Симоненко и при участии автора. За 2011—2013 гг. экспедиция исследовала 12 погребений. В большинстве исследованных погребений найдены бусы — стеклянные монохромные и полихромные, с металлической прокладкой, из полудрагоценного камня, металлические, янтарные и гагатные, а также бусины и бисер из египетского фаянса. Корреляция бус с другими элементами убора, в особенности с фибулами и пряжками, доказывает возможность использования бусин различных типов в качестве хроноиндикатора. Массовые находки монохромных стеклянных бус в могилах редко позволяют получить узкую дату, и чаще всего датируют погребение в диапазоне одного-двух веков. Точнее определить дату комплекса можно благодаря полихромным бусинам со сложным орнаментом, египетскому фаянсу, изделиям из полудрагоценных камней и фигурным подвескам.

Типология бус дана по Е.М. Алексеевой. Большинство типов проанализированных бус бытовали в I — первой половине II в. н. э., что позволяет отнести погребения, из которых они происходят, к этому времени.

Аналогичные бусы были найдены в нескольких могилах Красного Маяка при раскопках Э.А. Сымоновича и О.А. Гей, а также в Золотобалковском могильнике.

Несмотря на то, что бусы не дают дробной хронологии, их использование возможно для датирования погребений при отсутствии других хроноиндикаторов. Часто лишь благодаря бусам возможно получить дату разрушенной могилы.

O.S. Dżneladze

BEADS FROM CHERVONYI MAYAK CEMETERY (2011—2013 Excavations)

The research at Chervonyi Mayak cemetery was restarted in 2011 by the Late Scythian Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, led by O.V. Symonenko and with participation of the author. In 2011—2013, the expedition studied twelve graves. Most of the burials studied contained beads: monochrome and polychrome glass beads, beads with metal lining, and beads made of semiprecious stones, metal, amber, jet, as well as of Egyptian faience. The correlation of beads with other elements of clothing, especially fibulae and buckles, demonstrates that the beads of various types could be used as chronological marker. Mass findings of monochrome glass beads in graves rarely allow obtaining a narrow date and more often date a burial within the period of one or two centuries. The date of an assemblage can be specified owing to polychrome beads with compound decoration, the Egyptian faience beads, and items of semiprecious stones and figured pendants.

The author used the typological scheme of Ye.M. Alekseyeva. Most types of the beads under study were in use from the 1st century to the first half of the 2nd century AD and permit to date the graves where they have been found to this time.

The beads of similar types were found in several graves at Chervonyi Mayak cemetery excavated by E.O. Symonovych and O.A. Gei, as well as at Zolota Balka cemetery.

Despite the fact that the beads couldn't be dated exactly, it is possible to use them for dating when there are no other chronology markers. Beads are often the only objects for the dating of a destructed grave.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ МОНЕТНИЙ СКАРБ ІЗ РОЗКОПОК ЛЮБЕЧА

До наукового обігу вводиться скарб чеських і литовських монет із розкопок Любеча.

Ключові слова: м. Любеч, скарб, празькі гроші, литовські напівгроші і денарії.

Любецькою археологічною експедицією Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка протягом 2010—2012 рр. продовжені дослідження Замкової (Мазепиної) Гори в Любечі. Вони були зосереджені в основному на північно-східній ділянці городища, яка не була розкопана в результаті робіт експедиції Б.О. Рибаківа 1957—1960 рр. (Веремейчик 2014, с. 212—213). Саме на північному краю городища на невеликій ділянці в плані та в стратиграфії вдалось зафіксувати три будівельних періоди середньовічних укріплень, які прорізали та перекривали один одного.

Найбільш пізні оборонні споруди Замкової Гори відносяться до XVII ст. Це були зрубні конструкції, які загинули в результаті пожежі. Під ними знаходилися оборонні споруди, які представлені розташованими в два ряди по краю городища стовпами, вздовж яких лежали колоди, а простір поміж ними був засипаний культурним шаром із городища (стовпово-перекладна конструкція). Саме у верхній частині заповнення оборонних споруд цього періоду і був знайдений у 2011 р. скарб монет початку XVI ст. Споруди другого періоду прорізали ще одну оборонну лінію, яка погано збереглася та схожа за конструкцією з попередньою. Перший та другий будівельні періоди за матеріалом, який міститься в них, хронологічно важко розрізнити, що свідчить про їх часову близькість. Лише тільки завдяки стратиграфічним даним з'явилась можливість їх розділити. Укріплення першого та третього періодів загинули в пожежі, а другого — існували тривалий час та прийшли до занепаду природним шляхом.

Монетний скарб складався з 3 празьких грошів Вацлава IV (1378—1419), 8 литовських напівгрошів та 43 литовських денаріїв Олександра Ягеллончика (1492—1506). Вони знайдені сильно окисленими і частково зліпленими між собою (рис. 1), серед залишків шкіри, на ді-

лянці 6,0 × 8,0 см. Монети, імовірно, містились у шкіряному мішечку, гаманці чи поясі. Після реставрації виявилось, що в трьох монетах (4, 8, 19) є отвори. Скарб зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (колекція № Вр-3486/1—54).

Найдавнішою монетою скарбу є дуже стертий празький гріш вагою 2,31 г, діаметром 27 мм, (рис. 2, 32). На монеті читаються кілька літер внутрішньої легенди аверсу, висотою 2,5—3,0 мм. Перлина центрального променя корони не досягає до обвідного кола. На реверсі зображення лева з невеликими лапами і маленькими пазурами, що не заходять на обвідне коло. За хронологією карбування празьких грошів Вацлава IV, розроблених чеськими дослідниками такі монети відносяться до першої половини володарювання цього короля, ймовірно датуються XIV ст. (Vesely 1963/64, s. 32—38; Michl 2003; Hána 2003, s. 39—41, 108—111). Два празькі гроші вагою 2,76 і 2,40 г, діаметром 27 і 26 мм, (рис. 2, 1, 24), очевидно, карбовані в останні роки правління Вацлава IV. Літери внутрішньої легенди аверсу мають висоту до 4,0 мм, N і S перевернуті, на реверсі у лева великі лапи з гострими довгими пазурами, що заходять за обвідне коло. Чеськими дослідниками такі монети датуються після 1407 чи після 1408 р. (Vesely 1963/64, s. 10, var. III.5; Michl 2003, s. 11; Hána 2003, s. 111).

Незважаючи на численність знахідок, хронологія литовського карбування Олександра Ягеллончика вважається маловивченою. В останній час білоруськими дослідниками запропоновано нові типологічні та хронологічні схеми карбування денаріїв та напівгрошів (Какареко 2008; Грамыка 2008; Gromyko, Hulecki 2008, s. 45—51).

Напівгроші Олександра Ягеллончика — нові литовські монети європейського зразка й гатунку містять на аверсі, в центрі герб «Погоню», навкруги легенду: «MON ◦ ALEXANDRI ◦». На реверсі, в центрі польський Орел, навкруги: «+ MAGNI ◦ DVC ◦ LITVANIE». Виділяють

значну кількість варіантів за формою голови, кінчика хвоста і передніх ніг у коня «Погоні»; форми лицарського шолома та шпор, наявності піхов від меча; форми голови, тулуба, шиї, ніг, пазурів і дзьоба у орла та ін. Але, традиційно, ще з XIX ст. більшість дослідників, типовизначальним приймає розподіл карбування Олександра Ягеллончика за написанням окремих літер у легендах на монетах. Так, за найбільш показовими літерами «М», «N», «С», «D» виділяються монети з готичним, готично-ренесансовим, ренесансово-готичним та ренесансовим написанням літер (Hutten-Czapski 1871, s. 19; Kopicki 1995, s. 143; Ivanauskas, Douchis 1999, s. 37–40; Gromyko, Hulecki 2008, s. 45–51; Какареко 2008; Грамыка 2008).

У Любецькому скарбі з 8 напівгрошів, 7 — вагою 1,19; 1,17; 1,24; 1,25; 1,28; 1,15; 1,16 г, діаметром 19–21 мм, (рис. 3, 4–6, 11, 13, 16, 33), можна віднести до ренесансного типу. Монету вагою 1,27 г та діаметром 20 мм (рис. 3, 21) — до готичного.

Серед значної кількості варіантів у зображеннях окремих деталей «Погоні» і «Орла» на литовських денаріях (пенязях) Олександра Ягеллончика, типовизначальними для більшості дослідників визнаються монети з різним написанням літери «А» під мечем «Погоні». Виділяють I тип із ренесансною літерою «А», та 4 варіанти типу II з готичною літерою «А» (Громько 2008, с. 118). Серед останніх праць привертає увагу розподіл денаріїв за зображенням тулуба. Важливим видається зв'язок між основними зображеннями аверсу і реверсу: ренесансові написання літери «А» зустрічаються тільки з одним варіантом тулуба, а готичне — з усіма трьома (Какареко 2008, с. 65, рис. 2). Не з'ясованим залишається питання про денарії без літери «А» під мечем «Погоні». Більшість авторів зараховували такі монети до окремого типу (Коріські 1995, s. 168, № 3119; Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 78). Серед останніх публікацій наголошується на сумнівності карбування таких монет, їх вважають фальсифікатами чи монетами з частково прокарбованими зображеннями (Какареко 2008, с. 64; Грамыка 2008, с. 117), або відносять до карбування Сигізмунда I від 1506 р. (Ivanauskas, Douchis 1999, s. 37–47, № 44:28).

З 43 денаріїв Олександра Ягеллончика Любецького скарбу (рис. 4), вагою 0,20–0,46 г, діаметром 11–14 мм, на 12 денаріях «читається» ренесансова літера «А», на 31 — готична. Слід зазначити, що серед монет із готичним «А» абсолютно переважають денарії з тонкою горизон-

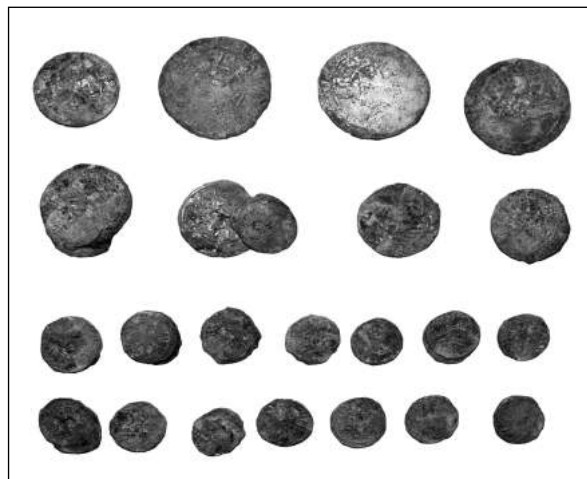


Рис. 1. Скарб 2011 р. з Любеча до реставрації



Рис. 2. Працькі гроші скарбу

тальною лінією на завершенні літери «А» (24 монети), варіант 4, за класифікацією А. Грамика (Грамыка 2008, с. 118). На 4 монетах фіксується ще один варіант написання готичної літери «А» (варіант 3, за класифікацією А. Грамика) (Грамыка 2008, с. 118). На 3-х денаріях варіант написання літери чітко не визначається.

Про діяльність литовського монетного двору за володарювання Олександра Ягеллончика свідчать два документи, що збереглися. Один — датований 09.06.1499 р., звіт про діяльність минци за 1495–1499 рр., під управлінням маршалка Літавра Хрептовича. Тоді за 4 звітні роки було випущено 4 604 666 литовських грошів у напівгрошах і денаріях. Другий — квит, виставлений наступником Олександра, Сигізмундом I 8 грудня 1506 р. у Гродно князю Михайлу Львовичу, який управляв минцею і восківней з 6 грудня 1501 р. З цього документу не зрозуміло скільки і яких монет було вироблено литовським монетним двором у зазначений період. На жаль документи не повідомляють про діяльність монетного двору до 1495 р. і в період від 09.06.1499 р. до 09.12.1501 р. (Какареко 2008, с. 62). Усе це,

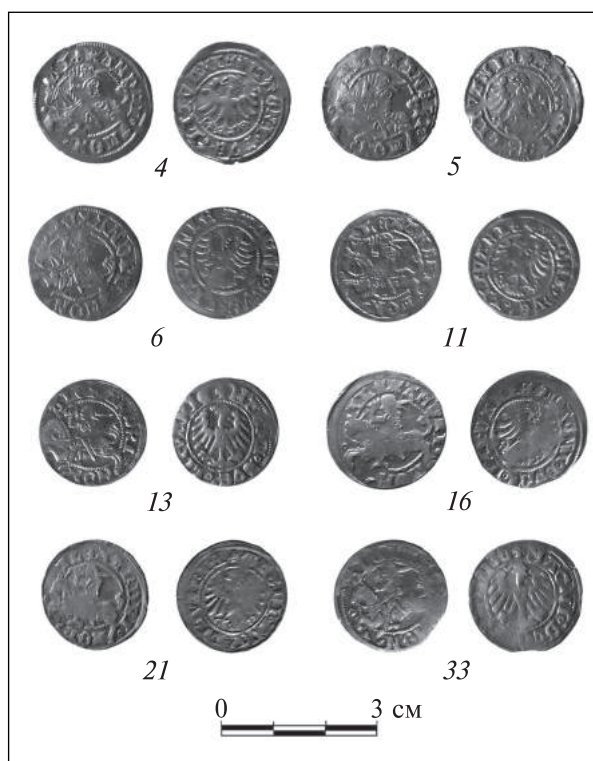


Рис. 3. Литовські напівгроші скарбу

а також відсутність дат на монетах дають широкі можливості в реконструкції діяльності й хронології монетних випусків для сучасних дослідників. Різні автори пропонують протилежні погляди на появу та зміну тих чи інших номіналів і типів. Наприклад, що денарії розпочали карбувати пізніше напівгрошів, після 1495 р. (Грамыка 2008, с. 123), або навпаки, що денарії не карбувалися в останні роки правління Олександра (Какареко 2008, с. 68). 1495 р. датується проведення грошової реформи у Великому князівстві Литовському і Руському (Ivanauskas, Douchis 1999, s. 37).

Не внесли ясності й останні роботи щодо денаріїв без літери «А»: карбування 1490—1492 рр., 1506 р., фальшиві, чи монети з не прокарбованими зображеннями (Koricki 1995, s. 168, № 3119; Ivanauskas, Douchis 1999, s. 37—47, № 44:28; Гулецькі, Грамыка, Криваручка 2007, с. 78; Грамыка 2008, с. 117; Какареко 2008, с. 64).

Любецький скарб зібраний з монет, що перебували в обігу на межі XV—XVI ст. Три празькі гроші кінця XIV — початку XV ст., єдині великі срібні монети скарбу. Такі монети з'явилися в Чехії 1300 р., упродовж XIV — початку XV ст. розповсюдилися в багатьох європейських країнах, зберігалися в обігу українських земель протягом усього XV ст. З межі XIV—XV ст. були прийняті як основний елемент грошової системи Великого князівства Литовського й Русь-

кого. В 90-х рр. XIV ст. литовський рубль дорівнював 80 грошам, потім до 1407 р. — 96, з 1407—1413 рр. — 100. Сформована за Вітовта (1392—1430) грошово-вагова система Великого князівства Литовського й Руського: рубль = 100 грошам = 1000 пенязям (денаріям) (Бекцінеев 1992, с. 69—70) передбачала широке використання грошів у дрібній повсякденній торгівлі та у великих торговельних операціях. Празький (широкий) гріш та копа (60 грошів) — найбільш уживані платіжні засоби, які згадувались у писемних джерелах XV ст. (Котляр 1981, с. 24—30).

Незважаючи на випадання з обігу шляхом стирання та осідання в скарбах, празькі гроші Вацлава IV (1378—1419) залишалися головною рахунковою одиницею протягом XV ст. В 1468—1487 рр. празький гріш дорівнював 1,5 рахунковим литовським (Ivanauskas 1994, s. 77—78).

Окремі празькі гроші Вацлава IV зустрічаються в скарбових комплексах XVI—XVII ст. Виплати значних сум у празьких грошах згадуються в документах кінця XV ст. А окремі давні податки (ловецьке, бобровщина, куничне, медова данина) майже до кінця XVI ст. фіксуються у (широких) празьких грошах (Котляр 1981, с. 28, 31, 72; Рябцевич 1977, с. 105).

Разом із тим, якщо в скарбах першої половини — середини XV ст. празькі гроші становлять абсолютну більшість, то у знахідках середини другої половини XV ст. уже відчувається нестача таких монет. Наприклад, у скарбі із с. Райківці на Поділлі, датованому за гірейськими монетами 1488—1489 рр., на 1004 монети було тільки 63 празьких грошів. У скарбі із с. Івот на Сумщині, з джучидською монетою Сеїд-Ахмета 1447 р., на 517 монет було 57 празьких грошів (Soboleva 1970, s. 221, № 127, 129; Kotlar 1975, s. 45, № 127; s. 36, № 71). У знахідках початку XVI ст. абсолютно домінують литовські монети Олександра Ягеллончика та Сигізмунда I (1506—1548), празькі гроші трапляються у поодиноких екземплярах (Soboleva 1970, s. 229, № 157, s. 230, № 159; Kotlar 1975, s. 62, № 211, 214; Берг 1975, с. 104—105, 108). Абсолютна більшість празьких грошів у знахідках другої половини XV — початку XVI ст., дуже стерті як і монети Любецького скарбу.

Про реальний стан грошового обігу Великого князівства Литовського і Руського в цей час свідчить документ 1498 р., де обумовлювалась можливість сплати за оренду корчем: «... мають нам на год давати по чотыри ста коп

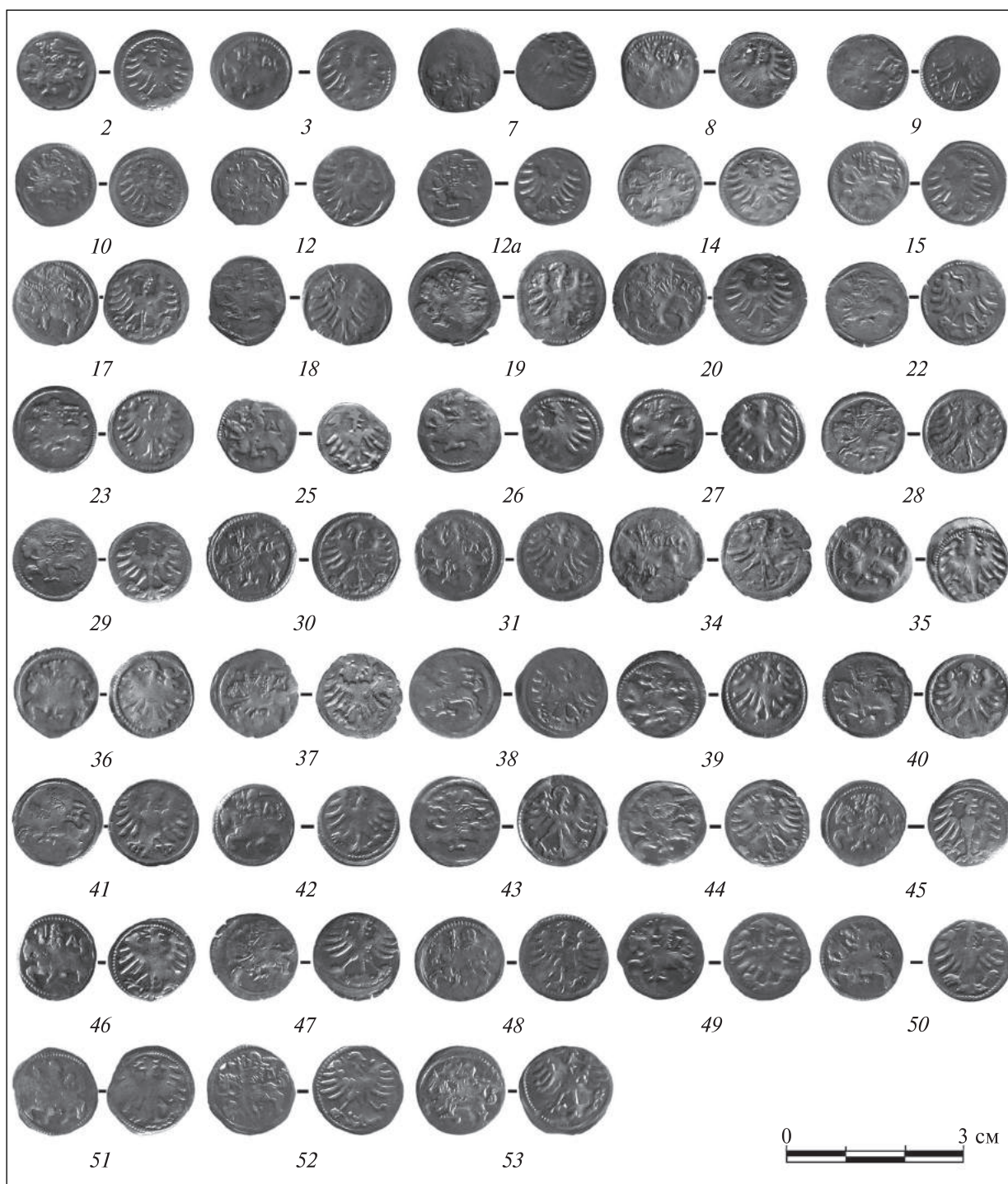


Рис. 4. Литовські денарії скарбу

грошей полугрошками, а любо пенязми дробными, а за грош по десяти пенязи; а и широкими грошми теж мають нам платити, коли будут их мети, а нам грошей не браковати, нижли бы толко не железо, а ни медь, а не фальшь, штобы было серебро, как слушит на грош ходячий» (Акты Литовской Метрики 1896, с. 149). Усі згадані грошові одиниці добре корелюються з усіма монетними номіналами Любецького скарбу. Припущення «коли будут их мети» свідчить про реалізацію

нестачу празьких (широких) грошів на кінець XV — початок XVI ст.

У конституції 1501 р., у спеціальному розділі присвяченому фінансам наголошувалось, що литовські й польські монети повинні бути «однаковими й рівної ваги». Але, реально, до 80-х рр. XVI ст. ця вимога не виконувалась і вартість польського (коронного) гроша (і відповідно усіх номіналів) становила 4/5 литовського. Ринковий курс празьких грошів, як

звичної «конвертованої валюти», був ще більшим, у різних місцях Великого князівства Литовського й Руського коливався в межах 12—14 денаріїв за гріш (Рябцевич 1977, с. 101, 109; Котляр 1981, с. 74—75).

Тобто на початку XVI ст. 43 литовських денарія і 8 напівгрошів дорівнювали 6—7 празьким грошам і разом з 3 празькими грошами були звичайними кишеньковими грошима, із заробітної плати, жалування, тощо (?).

Цікаво, що ще один празький гріш Вацлава IV було знайдено при розкопках верхнього шару Любецького городища в 1957 р. (Рыбаков 1960, с. 30; Soboleva 1970, s. 214, № 86).

У середині — другій половині XV ст. грошовий обіг Центральної України та Поділля поповнився джучидськими та гірейськими монетами, але і їх не вистачало в обігу. Тож поява масово карбованих дрібних денаріїв і напівгрошів стала закономірним і очікуваним заходом литовського уряду.

Досить рідкісними є знахідки датовані часами Олександра Ягеллончика, зазвичай, такі монети знаходять разом з карбуванням Сигізмун-

да I та Сигізмунда II Августа (1544/1548—1572), що, очевидно, пов'язано з поганою збереженістю шарів кінця XV — початку XVI ст., а також тривалим використанням монет Олександра.

Скарб демонструє присутність кількох варіантів із готичним і ренесансовим «А» на денаріях. Це передбачає значний період у карбуванні, незалежно від послідовності випусків тих чи інших варіантів. У скарбі присутні і напівгроші з ренесансовим і з готичним написанням літер, що також може вказувати на більш пізній період володарювання Олександра Ягеллончика. Відсутність литовських монет наступника Олександра — Сигізмунда I, карбованих з 1508 чи 1509 р. (Białkowski, Szweycer 1975, s. 60—61, 150—151; Ivanauskas, Douchis 1999, s. 47, 83), обмежує можливу дату тезаврації першим десятиліттям XVI ст.

Було б привабливим пов'язати любецький скарб із якоюсь конкретною політичною подією початку XVI ст. Але відсутність дат на монетах та надійних археологічних реперів не дозволяє датувати скарб точніше, ніж перше десятиліття XVI ст.

Акты Литовской метрики / собр. Ф.И. Леонтовичем). — Т. 1. — Вып. 1. (1413—1498). — Варшава, 1896.

Беціннеў Ш.І. Грашовыя сістэмы Вялікага княства Літоўскага ў XIII—XV стст. // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі. — Мінск, 1992. — С. 63—73.

Берг Д.Я. Некоторые клады монет XVI—XVII вв. найденные на территории УССР // Нумизматика и сфрагистика. — 1974. — Вып. 5. — С. 104—109.

Веремейчик Е.М. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча // Места Давньої Русі. Збірка наук. праць пам'яті А.В. Кузи. — К., 2014. — С. 208—216.

Грамыка А. Літоўскія манеты Аляксандра Казіміравіча: класіфікацыя і перыядызацыя // Гулецькі Дз., Галоўчанка Р., Грамыка А., інш. Калекцыйная спадчына Вялікага Княства. — Мінск, 2008. — С. 117—132.

Гулецькі Д., Грамыка А., Крываручка А. Манеты Беларусі (да 1707 г). — Мінск, 2007.

Какареко В. Монетное дело Александра Казимировича (1492—1506) // Банкаўскі веснік. — 2008. — Сакавік. — С. 61—68.

Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — К., 1981.

Рыбаков Б.А. Раскопки в Любече в 1957 г. // КСИИМК. — 1960. — Вып. 79. — С. 27—34.

Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. — Минск, 1977.

Białkowski A., Szweycer T. Monety ostatnich Jagiellonów. — Warszawa, 1975.

Hána J. Pražské groše Václava IV z let 1378 — 1419. — Plzen, 2003.

Hutten-Czapski E. Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. — Petersbourg; Cracovie, 1871. — Vol. 1.

Gromyko A., Hulecki D. Datowanie monet litewskich Aleksandra Jagiełłończyka // Pieniądz — kapitał — praca — wspólne dziedzictwo Europy — Białoruś — Litwa — Łotwa — Polska — Rosja — Słowacja — Ukraina. — Białystok—Augustów 18—21 września 2008. — Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. — Warszawa, 2008. — S. 45—51.

Ivanauskas E., Balčius M. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų. — Vilnius, 1994.

Ivanauskas E., Douchis R.J. Coins of Lithuania 1386—1707. — Vilnius; Columbia, 1999.

Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. — Cz. 1. — Warszawa, 1995.

Kotlar M. Znaleźiska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.

Michl J. Úvaha o chronologii pražských grošů Václava IV // Numismatické listy. — 2003. — R. VLVIII. — 1. — P. 1—13.

Soboleva N.A. Nález pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního muzea v Praze. Ser.A. — XXIV — 1970. — № 3/4. — S. 189—243.

Veselý S. Nález v Jarošově nad Nežárkou (Příspěvek k chronologii grošů Václava IV) // NSb. — 1964. — VIII. — S. 19—46.

Надійшло 16.06.2015

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МОНЕТНЫЙ КЛАД ИЗ ЛЮБЕЧА

Во время археологических раскопок в Любечском замке был найден клад из 54 монет. В кладе присутствовали 3 пражских гроша Вацлава IV (1378—1419) и 51 литовская монета Александра Ягеллончика (1492—1506). Литовские монеты представлены 8 полугрошами и 43 денариями (пенязями) виленского монетного двора. Кладовый комплекс отражает реалии денежного обращения региона в начале XVI ст. и помогает датировать археологический материал.

O.M. Veremeychuk, G.A. Kozubowski

THE MEDIAEVAL COINS HOARD FROM LIUBECH

The hoard of 54 coins was found during the archaeological excavation at Liubech castle. There are 3 Prague groschen of Wenceslaus IV (1378—1419) and 51 Lithuanian coins of Aleksander Jagiellon (1492—1506) in the hoard. Lithuanian coins are represented by the 8 half-groschen and 43 denarii (peniazes) produced by Vilnius mint. The hoard's composition reflects the reality of currency in the beginning of the 16th century in the region and helps dating the archaeological material.

Н.В. Хамайко

ГРАЛЬНІ НАБОРИ З РОЗКОПОК П.І. СМОЛІЧЕВА ІЗ ЗАПЛАВНОГО МОГИЛЬНИКА ШЕСТОВИЦІ

У статті на підставі архівних матеріалів здійснюється републікація втрачених нині скляних гральних наборів, знайдених під час досліджень П.І. Смолічевим Шестовицького заплавного могильника влітку 1926 р.

К л ю ч о в і с л о в а: гра, hnefatafl, млин, гральні фігурки, гральний набір, пішак, король, імпорт, скло.

П.І. Смолічев досліджував поховальні пам'ятки Шестовицького заплавного могильника протягом трьох польових сезонів (1925—1927 рр.). Завдяки його розкопкам було досягнуто першого системного уявлення про Шестовицький археологічний комплекс і, передусім, підкурғанні поховання X ст., матеріали з яких поповнили археологічну колекцію Чернігівського історичного музею та стали відомими у світовій науці завдяки публікації Т.Й. Арне (Arne 1931).

Численний поховальний інвентар з могильника відображав усі сфери життя тогочасного населення, зокрема дозволяв. Так, у липні 1926 р.¹ П.І. Смолічевим було досліджено три-

надцять курганів, у складі двох з яких виявлено набори для настільних ігор.

Перший досліджений комплекс отримав польову назву *могила* (або *курған*) XIX (за нумерацією Д.І. Бліфельда — *курған 24*). Він розміщувався у курганній групі I заплавного могильника Шестовицького археологічного комплексу, поблизу русла р. Жердови, з північного боку дороги на с. Слабин (див.: Ситий 2006, рис. 2, 24). Матеріали розкопок були стисло опубліковані Д.І. Бліфельдом (Бліфельд 1977, с. 123—124), ширші ж відомості про поховання містяться лише у польовій документації П.І. Смолічева: щоденнику розкопок, систематизованому описі речей та реєстрі знахідок (Смолічев 1926, ф. 6, № 26; 31; 36), однак інформація у деяких випадках неточна та має розбіжності у окремих документах.

Поховання кургану XIX виявилось підкурғанною кремацією на місці (рис. 1, 1—3). Час-

¹ У публікації Д.І. Бліфельда (1977 р.) результатів розкопок П.І. Смолічева кургану XIX (за Д.І. Бліфельдом — курған 24) помилково зазначено рік досліджень як 1925.

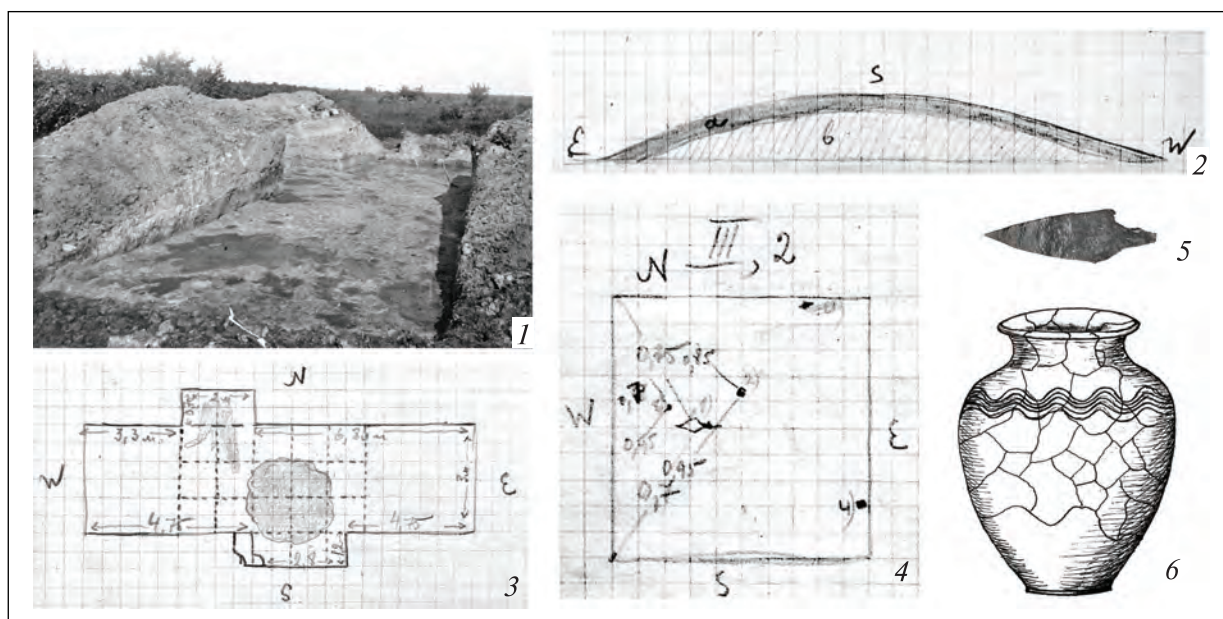


Рис. 1. Шестовиця, курган XIX (24): 1 — загальний вигляд кургану в процесі робіт; 2 — стратиграфічна схема насипу; 3 — план кургану на рівні давнього горизонту; 4 — схема розміщення знахідок у квадраті III, 2 (1 — список; 2—3 — фрагменти кераміки; 4 — рештки скляних зруйнованих предметів); 5 — залізне вістря стріли; 6 — керамічний горщик (урна?). 1 — фото 1926 р., автор невідомий (ІА НАНУ, ф-6, № 41, фото 44); 2—4, 6 — малюнки П.І. Смолічева, 1926 р. (2, 3, 6 — ф-6, № 30, арк. 20, 23 зв., 24 зв.; 4 — ф-6, № 38); 5 — фото з облікових карток Д.І. Бліфельда (ф-36, № 10, картка № 24, арк. 87)

тину речей разом з кальцинованими кістками було зібрано в урну, товстостінний горщик (рис. 1, 6), і розміщено в центрі великого вогнища. Інвентар поховання складався з деталей костюму, предметів особистого вжитку й озброєння: три фрагменти бронзового бубонця, два бронзові литі гудзики з вушками, один з них прикрашений орнаментом із прямих ліній, намистина², пряжка³ (6,5 × 2,0 см) з прикипелою обпаленою кісткою, залізне вістря стріли (7,0 × 1,8 см) (рис. 1, 4, 5), вістря списа⁴, «оздоблення від піхов кинджала» (оковка піхов скрамасакса?), залізний ніж, «шиферний» точильний чотиригранний брусок з отвором на кінці (11,5 × 1,3 см), «довга і гостра кістка коня (?) / шило» (довжиною 11 см), «конусоподібний,

злегка вигнутий кістяний предмет із рогу кози (?)» — кочедик (?) (довжиною 6,5 см), маленький залізний цвяшок із шлямпою (довжиною 2,0 см), фрагмент залізного предмета (на думку автора розкопок, від стремені, довжиною 2,0 см), фрагменти жовтуватої керамічної посудини з клеймом у вигляді кола на денці (Смолічев 1926, ф-6, № 30, арк. 18, 18зв., 20, 23зв.; № 31, арк. 1зв.-2; № 36, арк. 1, 9, 12, 16—20).

На місці вогнища вдалося виявити також кілька речей, віднесених П.І. Смолічевим до категорії ігрового приладдя (Смолічев 1926, ф-6, № 30, арк. 18, 20, 23зв., 24; № 31, арк. 1зв.-2; № 36, арк. 16). Це декілька скляних фігурок, з яких ідентифікувати вдалося сім: п'ять округлих плоских з темного скла, одна діаметром 2,0 см, три — по 3,0 см та ще одна 3,5 см; одна округла блакитна⁵ у 16 фрагментах і одна овальна невелика чорного кольору — дві останні без зазначених розмірів. Серед виявлених предметів було ще кілька уламків скла темного і зеленувато-блакитного кольору (Смолічев 1926, ф-6, № 31, арк. 1зв.-2), які, за відсутності самих предметів, точніше атрибутувати немає можливості. Всього, за реєстром П.І. Смолічева, у похованні зафіксовано 11 скляних предметів, з яких дев'ять були темного кольору, один — блакитного і один — зеленувато-блакитного.

² Значиться лише у польовому щоденнику (Смолічев 1926, ф-6, № 30, арк. 18зв.), але відсутня у реєстрі знахідок із розкопок 1926 р. та у систематизованому описі речей. Можливо, один із гудзиків спочатку було сприйнято за намистину.

³ У реєстрі знахідок із розкопок 1926 р. зазначено, що пряжка залізна, а в систематизованому описі речей, що вона бронзова (Смолічев 1926, ф-6, № 31, арк. 1зв.; № 36, арк. 1).

⁴ На схемі розміщення знахідок у кв. III, 2 під № 1 значиться «спис» (Смолічев 1926, ф-6, № 30, арк. 23зв.), однак у реєстрі речей із могили XIX та в систематизованому описі його немає, крім того, відсутність знахідок із поховання у колекції ЧОІМ не дозволяє перевірити цю інформацію.

⁵ За Д.І. Бліфельдом — синя (Бліфельд 1977, с. 124).

Варто зазначити, що у польовому щоденнику П.І. Смолічев дає опис ще двох знайдених тут скляних предметів (рис. 1, 4), які, очевидно, не увійшли до реєстру, складеного ним уже після закінчення польових робіт у серпні 1926 р. Дослідник зазначає, що ці предмети являли собою спечену скляну масу світло-зеленого кольору. Обидва зливки мали пласку овальноподібну у перетині форму. Їх розміри становили: «ширина за розрізом а) 0,05 м, б) 0,03 м; товщина за розрізом а) 0,05 м, б) 0,15 м; довжина 0,15 м». Однак, П.І. Смолічев припускав більші початкові розміри злиwkів, зазначивши, що вказав лише розміри збереженої частини. Зафіксувати обидва зливки вдалося лише у розкопці, оскільки вони були надто крихкі і складали цілісну субстанцію тільки в ґрунті, а під час спроби зняття розсипалися на численні дрібні крихти скла. П.І. Смолічев пише в щоденнику про один з них: «зняти його, навіть очистити, не було можливості. Перегоріле скло являло білий порошок» (Смолічев 1926, ф. 6, № 26, арк. 23 зв.).

У липні того ж 1926 р. П.І. Смолічев дослідив і курган XXI (за нумерацією Д.І. Бліфельда — курган 33). Насип розміщувався у I курганній групі заплавного могильника, безпосередньо над старицею р. Жердови, південніше від дороги на с. Слабин (див.: Ситий 2006, рис. 2, № 33). Залишків поховання чи вогнища не виявлено. Під час розкопок П.І. Смолічев використовував метод «кесону» (рис. 2, 1, 3, 5), що, звичайно ж, могло вплинути на результати досліджень, однак, на стратиграфічному розрізі видно, що траншея була поглиблена і розширена в пошуках могильної ями (рис. 2, 2, 5), які, все ж, не дали результату. Інформація про матеріали з поховання міститься у польовій документації П.І. Смолічева та частково опублікована Т.Й. Арне (Arne 1931) та Д.І. Бліфельдом (Бліфельд 1977, с. 127).

Т.Й. Арне в описі речей з могили XXI дав їх неповний перелік, зазначивши, що з поховання походять одна гральна кістка та вісім скляних гральних фігурок (рис. 3), серед яких: дві фігурки-короля (один — зі світло-блакитного скла з темно-синіми кільцями, шоломоподібним виступом на голові, носом і очима; інший — світло-зелений з шоломоподібним виступом на голівці), два пішаки з чорно-синього скла та чотири фасетовані пішаки зі світло-зеленого з блакитнуватим відтінком прозорого скла (Arne 1931, S. 293).

Д.І. Бліфельд у публікації використав описи П.І. Смолічева, у польовому щоденнику розкопок якого зазначено, що у кургані на рівні

давнього горизонту було зафіксовано прошарок чорного кольору максимальною потужністю 17 см (рис. 2, 2). У ньому, поряд із залізною клепкою з пласкими шляпками, двома цвяхами, залишками перепаленої шкіри і мушлями беззубки, розміщувались і скляні предмети (рис. 2, 4, 5) (Смолічев, ф. 6, № 26, арк. 28). За описом можна реконструювати набір з дев'яти впевнено атрибутованих і трьох імовірних скляних гральних фігурок, що в сумі складає 12. Це — дві високі (4,5 см), за словами П.І. Смолічева, циліндричні фігурки, що були «схожі на дзвіночки» (рис. 2, 4): одна із зеленого скла, інша з такого ж скла з чорною смужкою, що спірально оперізувала її тулуб (рис. 5, 9, 10). Остання була виявлена фрагментованою у чотирьох частинах, при цьому деякі фрагменти виявити не вдалося, так що форма її була неповною. Там же виявлено три кулясті фігурки із чорного непрозорого скла (рис. 5, 1—3) і чотири округлих блакитного кольору (рис. 5, 1—3), а також рештки двох дуже фрагментованих предметів із блакитного скла та рештки круглого предмету зі скла коричневого кольору. У кургані виявлено і гральну кістку, що мала вигляд видовженого паралелепіпеда з вічками на довгих площинах (рис. 5, 5); розміри її становили 4,5 × 2,0 см (Смолічев 1926, ф-6, № 31, арк. 2).

Цей опис відповідає інформації на негативі (НА ІА НАНУ, негатив № 6287), де серед інших речей з могили XXI присутні гральна кістка, два умовно-антропоморфні «королі», а також округлі пішаки (рис. 4): три темні та чотири світлі, які, очевидно, і є блакитними. Т.Й. Арне на малюнку зобразив останні «фасетованими», з виділеним гострим ребром посередині бокової частини і пласкими верхньою та нижньою основами, що зробило їх надзвичайно схожими на біконічні прясельця (рис. 3, 4) (Arne 1931, Abb. 60). На фото ж добре помітно, що світлі фігурки значно сильніше деформовані іризацією та розшаруванням поверхні, внаслідок чого втратили початковий об'єм, що спонукає більше довіряти опису автора розкопок. З обох боків від прикріплених на планшет фігурок видно вицвілі плями від предметів, що, очевидно, розміщувались там раніше. За зовнішніми обрисами і розмірами вони нагадують обриси скляних пішаків з грального набору і можуть бути гіпотетично співвіднесені з відсутніми на фото, але зазначеними у польовій документації фігурками.

Речі з обох розглянутих шестовицьких поховань, як і решту знахідок із розкопок П.І. Смо-

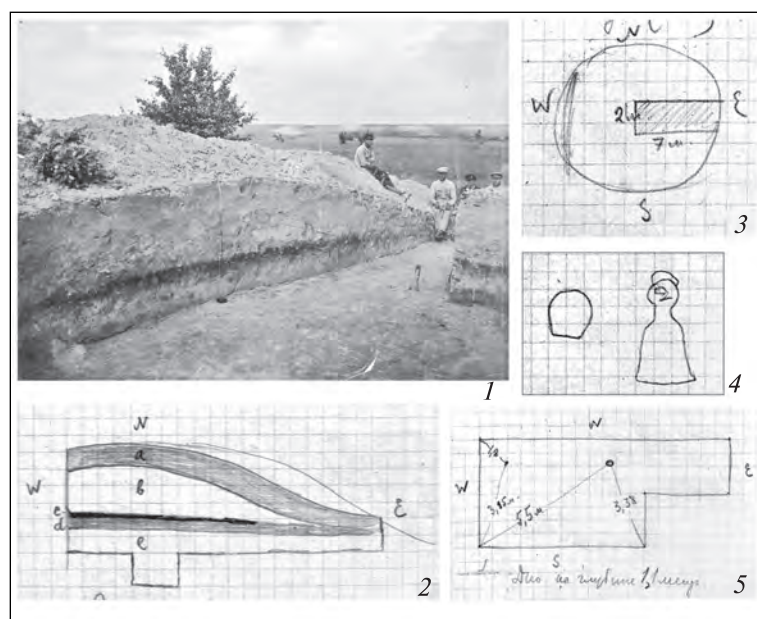


Рис. 2. Шестовиця, курган XXI (33): 1 — загальний вигляд кургану в процесі робіт; 2 — стратиграфічна схема насипу; 3 — план розміщення траншеї-«кесона»; 4 — скляні гральні фігурки; 5 — схема розміщення знахідок у розширеній траншеї-«кесоні». 1 — фото 1926 р., автор невідомий (ІА НАНУ, ф-6, № 41, фото 32); 2—5 — малюнки П.І. Смолічева, 1926 р. (ф-6, № 30, арк. 25, 27 зв., 28 зв.)

лічева, було передано на зберігання до Чернігівського історичного музею, але, на жаль, втрачено в роки війни, що утруднює поточення їх морфологічних ознак.

Індивідуальною особливістю набору з кургану XIX (24) є те, що за описом усі визначені фігурки з поховання — пласкі. Серед синхронних пам'яток пласкі скляні фігурки невідомі. Втім, варто враховувати роль вогню для деформації предметів, яка присутня у переважній більшості випадків у похованнях, здійснених за типом кремації. Опис П.І. Смолічевим сильно спечених скляних зливок, які вдалося зафіксувати тільки в розкопі, наочно демонструє руйнівну дію високих температур.

Випадки такої сильної деформації скла відомі й у інших давньоруських кремаційних похованнях X ст. М.Ю. Бранденбург у одному з курганів Седнева виявив скляні зливки кольору морської хвилі, які асоціативно ототожнив з рештками посудини. Однак у тому ж похованні було виявлено і одну фігурку з округлим верхом з чорного каменю (Бранденбург 1908, с. 197—198, № 310), що спонукає зробити припущення про присутність у похованні грального набору, скляні фігурки з якого розплавлялися у вогні. Д.І. Самоквасов також неодноразово виявляв масивні зливки скла у великих курганах Чернігова, Седнева та інших поховальних пам'ятках X ст. (Самоквасов

1908, с. 197, 201, 202—204). Гіпотетично частину з них можна було б ототожнити з розплавленими скляними намистинами або посудинами, оскільки у деяких випадках дійсно було зафіксовано такі. Однак розмір останніх сильно контрастує з розміром гральних фігурок, а тим паче з розмірами зазначених масивних сплавлених зливок, що могли утворитися з кількох предметів. Очевидно, саме розміри спонукали Г.Ф. Корзухіну пов'язати скляні зливки з давньоруських поховань і набори скляних гральних фігурок (Корзухіна 1963, с. 85—88). Пізніше це припущення підтвердилося розкопками С.С. Ширінського у Седневі, де у кургані 2 (за нумерацією розкопок 1965 р.) з парним трупопаленням другої половини X ст. було виявлено чотири оплавлені скляні гральні фігурки з блакитного та коричневого скла (Ширінський 1968, с. 240).

Більш детальний опис гньоздівських знахідок О.А. Спіцина дозволяє уточнити це припущення. Дослідник зазначав, що у кургані 23 Гньоздова (розкопками І.С. Абрамова у 1905 р.) було зафіксовано уламки масивного скляного виробу смарагдового кольору із приміткою — «не від намиста» (Спицын 1906, с. 190). Схожі знахідки вдалося виявити і розкопками С.І. Сергєєва 1899—1901 рр.: у кургані 36 знайдено п'ять уламків масивного виробу зі скла зеленуватого кольору у вигляді кулі чи плес-

качика завтовшки не менше 3,0 см, а у кургані 48 — масивний зливкок скла, колір якого О.А. Спіциним визначено як зеленуватий, чи як блакитнуватий (Спицын 1905, с. 15, 38, 40).

Ще більшої схожості скляних злиwkів з гральними фігурками містять матеріали із низки гньоздівських курганів, де містилися зливки різних кольорів. У кургані 12 — вишневого, темно-зеленого і чорного⁶ кольору, у кургані 65 — «значні» зливки синього і кольору морської хвилі, у кургані 74 — три «значні» зливки чорного та смарагдового кольору. У кургані 86 було виявлено також гральну кістку-паралелепіпед з вічками, а у кургані 12 та кургані 82 — рештки залізних окуть бортів гральних дощок (Спицын 1905, с. 15, 36, 45, 47, 49, 50, рис. 76, табл. IX), які додатково аргументують наявність у похованнях грального приладдя.

Подібна ситуація простежується і у двох похованнях Бірки (Швеція), здійснених за обрядом кремації. Це поховання 112 — кремація з не менш ніж п'ятьма скляними фігурками з темно-зеленого скла, одна з яких непогано збереглася і має розмір 2,2 см, і одним фрагментом фігурки зі світло-блакитного з темно-синіми накладними смужками скла; та поховання 1035 — кремація, з уцілілою скляною фігуркою з блакитнувато-зеленого скла (2,5 см) (Arbman 1943, S. 51—52, 432—433).

Деформуюча дія вогню у шестовицькому похованні з кургану XIX/24 беззаперечна. До того ж, колір скла обох видів фігурок — зеленуватий та темний — є найпоширенішим варіантом для давньоруських наборів X ст., де, зазвичай, присутні фігурки двох контрастних кольорів: світлий (блакитний у різних варіантах комбінації із зеленим відтінком або зелений) і темний (чорний, темно-синій, коричневий). Тож можна припустити, що скляні гральні фігурки з кургану XIX/24 спочатку мали зрізано-сферичну форму і були деформовані під час здійснення кремації.

Фігурки з шестовицького кургану XXI/33 атрибутовати значно легше, ніж попередній набір. Їх опис, схематичні зображення та фото дають чітке уявлення про тип. За формою і набором представлених у похованні фігурок — зрізано-кулястими пішаками, антропоморфними королями та гральною кісткою — вони належать до типу, аналогії якому зустрічаємо переважно

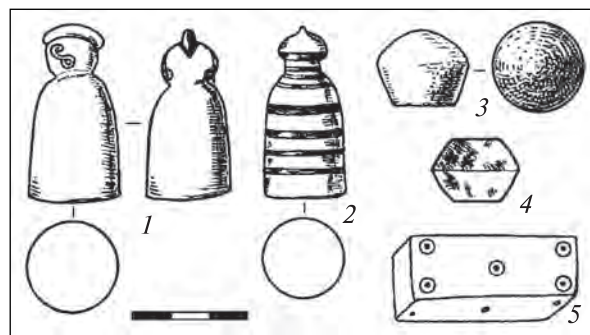


Рис. 3. Скляні фігурки з кургану XXI (33) Шестовиці за Т. Арне (Arne 1931, S. 293): 1, 2 — королі; 3, 4 — пішаки; 5 — гральна кістка

у скандинавських комплексах та у східноєвропейських з виразними ознаками скандинавського впливу. Огляд їх здійснювали Г.Ф. Корзухіна (Корзухина 1963), Х. Віттекер (Whittaker 2006) та М. Рундквіст і Г. Вільямс (Rundkvist, Williams 2008); частково проблема також розглядалася автором цієї статті (Хамайко 2012).

У 1946 р. набір гральних скляних фігурок виявлений Я.В. Станкевичем на території того ж заплавного могильника Шестовиці під час розкопок кургану VI⁷ (Станкевич 1947; Станкевич 1949, с. 5—54; Станкевич 1962; Корзухина 1963, рис. 2: 1; Хамайко 2012), у загальному реєстрі Д.І. Бліфельда він зазначений під номером 98 (Бліфельд 1977, с. 170). Набір також містив скляні зрізано-кулясті пішаки (з 24 або 26? фігурок збереглося 20: сім коричневих і 13 блакитних) та два антропоморфні королі, щоправда, гральну кістку тут виявлено не було.

Вибірка аналогій скляних гральних наборів цього типу показує, що такі знахідки відомі у Києві (Ханенко Б., Ханенко В. 1902, табл. XX, № 1273—1276, 1202; Каргер 1958, с. 171, табл. XIV); Гньоздові (Пушкіна 1996, с. 26, кат. № 490); Тимерьові (Фехнер, Недошивина 1987, с. 85). Всі комплекси належать до багатих чоловічих поховань і датуються X ст.

Серед старожитностей Північної Європи подібні знахідки поширені у скандинавських похованнях доби вікінгів (Petersen 1914). Син-хронні скляні набори відомі у цілій низці поховань зі Швеції: Бірка (Arbman 1943, S. 157—158, 221—226, 244—245, 267—272; Arbman 1940, Taf. 148: 1, 2; 147: 1, 2), Вальстерде (Graham-Campbell 1980, № 95), Лонгторі (Arbman 1936, S. 95—96; Rundkvist, Williams 2008, tabl. 2), Туні (Arne 1934, S. 21, № 15; S. 25—26), та в одному похованні Ульстейні в Норвегії (Whittaker 2006, tabl.). Усі згадані

⁶ Г.Ф. Корзухіна уточнила кількість скляних фрагментів з кургану 12, як 10 крупних і 26 дрібних, а чорний колір, як темно-синій (Корзухина 1963, с. 87—88).

⁷ У каталозі Д.І. Бліфельда (1977 р.) помилково зазначено номер кургану як 26.

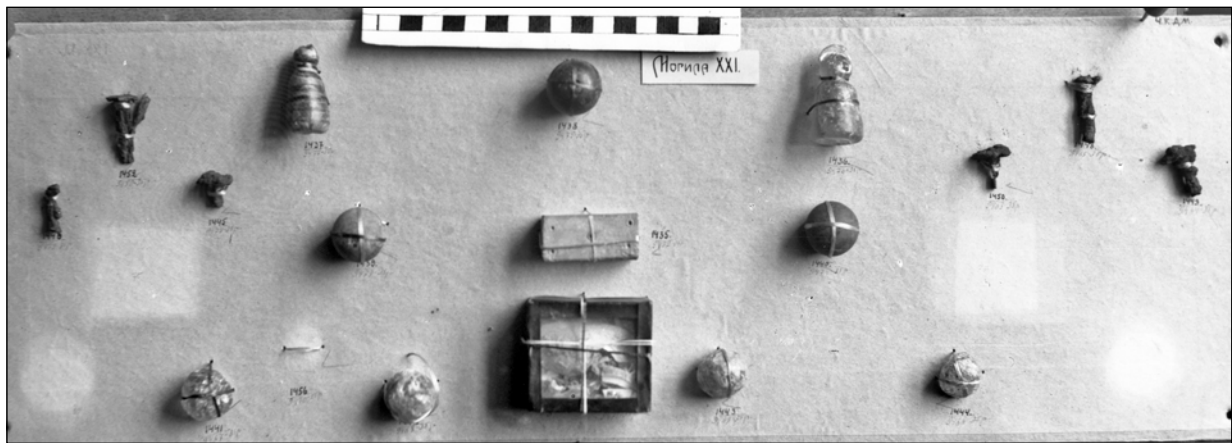


Рис. 4. Фото планшету зі знахідками з кургану XXI (33) Шестовиці. Фото 1941 р. НА ІА НАНУ, негатив № 6287

набори містять зрізано-кулясті пішаки одного або двох видів, один чи два королі та інколи гральні кістки. Такі поховання часто містять також інвентар військового і інколи торгового характеру (детальніше див.: Хамайко 2012, с. 122—124).

На території Давньої Русі скляні гральні фігурки трапляються і як поодинокі археологічні знахідки. Зрізано-кулясту фігурку із зеленого прозорого скла було виявлено у Києві під час рятівних археологічних робіт на Червоній (Контрактівій) площі на місці будівництва метрополітену 1972 р. Фігурка була заввишки 2,3 см з діаметром основи 1,7 см та максимальним діаметром тулуба 2,6 см. Знахідку виявлено у заповненні зрубу 7, датованого першою половиною X ст. (Сагайдак 1991, с. 90, рис. 42, 31). Серед київських знахідок також зрізано-сферична фігурка із фіолетового скла, яку було виявлено у верхньому шарі заповнення господарської ями на території Верхнього міста. Розміри знахідки становили: висота 2,1 см, максимальний діаметр — 2,3—2,4 см, діаметр основи — 1,7 см (Боровський, Калюк 1993, с. 23, рис. 15, 8). Формування шару датують другою половиною XIII ст., однак наявність поряд могильника із похованнями X ст. свідчить, скоріше, про те, що фігурка потрапила у заповнення ями у перевідкладеному стані.

Поодинокі знахідки скляних гральних фігурок відомі і у Гньоздові. Одна з них, скляна оббита фігурка з зеленуватого скла, присутня у скарбі, виявленому поблизу Гньоздова у 1909 р. (ОАК за 1909—1910, с. 203). Основну частину предметів скарбу склали куфічні монети 884/5—953/4 рр., за якими Г.Ф. Корзухіна датувала його другою половиною X ст. (Корзухіна 1954, с. 89). Стаціонарними розкопками 1987 р. Т.А. Пушкіної на поселенні Гньоздова було також виявлено гральну фігурку з зелено-

го скла розмірами 1,5 × 2,0 см, датовану X ст. (Пушкіна 1996, кат. № 489). Ще одна зрізано-сферична фігурка з темного, майже чорного скла виявлена на заплавної частині Гньоздівського комплексу і датована другою половиною X ст. (Мурашева, Довгалюк, Фетисов 2010, с. 517, рис. 1, 5).

Тип фігурок, знайдених П.І. Смолічевим у шестовицьких похованнях, особливо у кургані XXI/33, визначається доволі чітко. Це скляні гральні набори, що складаються з однотипних пішаків, інколи королів та гральних кісток. Крім Русі, вони відомі також у Швеції, Норвегії. Гра, для якої вони призначалися, атрибується як *hnefatafl* (Helmfrid 2005; Хамайко 2012, с. 127). Вона відома за письмовими джерелами та була реконструйована на основі етнографічної розвідки К. Ліннея до лопарів Швеції у 1732 р. (Linné, Smith 2007, р. 55).

Деяку неясність вносить та обставина, що фігурки в похованнях не мають сталого видового набору. Для описаної К. Ліннеєм гри необхідно мати два види пішаків (при цьому один вид кількісно перевищує інший вдвічі, а кратність обох видів дорівнює 4), короля та гральну дошку з відцентровою розміткою. Загальна ж кількість фігурок може варіюватися в залежності від розмітки поля для гри. За археологічними, письмовими та етнографічними матеріалами відомі варіанти полів від 7 × 7 до 19 × 19 рядів (O'Neill Hencken 1941, fig. 2; Les Vikings 1992, № 572; Murray 1951, fig. 22, 23, 25, 26; Coxe 1852, р. 122). Використання кісток у грі є питанням дискусійним, причиною якого може бути варіативність локальних способів ведення гри (Helmfrid 2005, р. 5, 11; Murray 1951, р. 55—56). У більшості випадків участь гральних кісток не була потрібною, однак інколи і вони використовувалися для надання гри більш азартного від-

тінку. При цьому показники очок могли визначати або дальність ходів, або ж їх черговість.

Фігурки, які відомі у похованнях доби вікінгів, виготовлялися не лише зі скла, але і з кістки, бурштину, каменю, кераміки. Інколи у наборах присутні фігурки для різних гравців із двох різних матеріалів. За нашими підрахунками, існує більше 100 поховальних комплексів з таким гральним приладдям, втім, лише кілька випадків чітко відповідають описаному вище правилу — набори з кургану 98 у Шестовиці, поховання 750 Бірки та Вальсгерде 3 (див.: Хамайко 2012, с. 127). Ще у декількох випадках можна говорити про приблизну відповідність через символічну особливість поховальних комплексів, як наприклад, в камерному похованні з Лонгтори (Швеція), де було шість темно-зелених і 13 світло-зелених скляних пішаків (Arne 1934, S. 65; Arbman 1936, Abb. 9). Ще в декількох — про набір для одного гравця, як у похованнях 523, 644, 710 Бірки (Arbman 1937, S. 64; 1943, S. 157—158, 221—226, 244—245). Решта ж показує значну кількісну варіативність, що може ставити питання про існування цілої низки давніх ігор. Цілком логічно припустити, що за необхідності одні і ті ж гральні фігурки могли використовуватися для різних ігор, якщо це відповідало правилам гри.

Ісландська сага «Про Рева Хитрого» містить опис піднесення дарунків королю Харальду Данському, відправлених йому гренландцями. Серед інших дорогоцінних речей згадується і гральна дошка для двох ігор: hnefatafl і шахів (The Saga 2000, p. 610).

Дошки з двосторонньою розміткою полів для різних ігор існують і в археологічних матеріалах кінця IX ст. з Гокстада (Murray 1951, fig. 22) та X ст. з Тофтанеса (Фарерські острови) (Les Vikings 1992, № 321), а також першої половини XII ст. з Трондхейма (Норвегія) (Les Vikings 1992, № 572). Усі вони з одного боку розграфлені клітинками (причому дошки з Трондхейма та Гокстада мають відцентрове позиціонування, притаманне гри hnefatafl), а на звороті — вписаними один в інший трьома великими квадратами, з'єднаними по центру сторін прямими лініями.

Описані вище розмітки широко відомі і на території Давньої Русі, хоча частіше їх називають «вавілонами». Ця атрибуція закріпилася за знахідками внаслідок ототожнення їх з архітектурними розрахунками, доказову базу чого детально розробив Б.О. Рыбаков (Рыбаков 1957). Ще Г.Ф. Корзухіна звернула увагу на сумнівність такої атрибуції, натомість доводячи, що

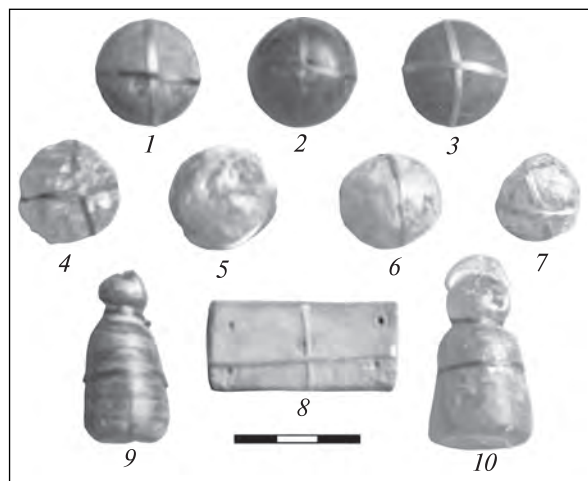


Рис. 5. Видовий склад грального набору з поховання ХХІ (33) Шестовиці за негативом № 6287 НА ІА НАНУ. 1—3 — скляні пішаки темного кольору; 4—7 — скляні пішаки світлого кольору; 8 — гральна кістка; 9 — скляний король, орнаментований кольоровою спіральною навивкою; 10 — скляний король з гребенем на голівці

саме ця розмітка поля притаманна гри «млин», яка подекуди доживає до сучасності (Корзухіна 1963, с. 98). До того ж «Книга ігор» (1240 р.) іспанського короля Альфонса X містить ілюстрації із зображенням саме таких гральних дощок, як описано вище (Alfonso 1987, l. 37, F92V, F93V, F93R). У той же час про гру типу hnefatafl «Книга ігор» не згадує зовсім. Розмітки полів для цієї гри містять лише скандинавські та англо-саксонські середньовічні матеріали, а також записаний К. Ліннеєм у 1732 р. фінський варіант гри під назвою tablut, що зрештою відбиває й ареал її побутування (Murray 1951, p. 58—60, 61—64).

Скляні гральні набори доби вікінгів відомі лише у північній Європі та Давній Русі. Г.Ф. Корзухіна дійшла висновку про наявність виразного скандинавського імпульсу в розповсюдженні настільних ігор на давньоруських землях у X ст. Дослідниця стверджувала, що «усі шашки та дошки репрезентують вироби скандинавських майстерень», при цьому «частина шашок (але не скляних) могла бути виготовлена і на місці» (Корзухіна 1963, с. 100). Цей висновок підтримала О.О. Рыбіна (Рыбина 1997, с. 110), однак його піддав критиці П.П. Толочко на основі висновків хіміко-технологічних досліджень Х. Арбмана та Ю.Л. Шапової, перший з яких висловлювався на користь прирейнського походження скляних гральних фігурок, а друга — середземноморсько-візантійського (Толочко 1990, с. 118).

Матеріал виготовлення — скло — для X ст. виключає виробництво фігурок на місцях як

для Давньої Русі, так і для Скандинавії (Шапова 2004, с. 73). Н.П. Довгалюк та В.В. Мурашова, провівши комплексне дослідження скляних знахідок з Гньоздова, серед яких були і гральні фігурки X ст., підтвердили їх візантійське походження (Dovgaluk, Murasheva 2009, p. 51). Зазвичай, такі імпорتنі знахідки присутні у чоловічих похованнях з багатим інвентарем і навіть, як у випадку з курганом 98 Шестовиці, конкретно з торговим. Високий статус похованих у могилах з гральними фігурками підкреслювала свого часу Г.Ф. Корзухіна (Корзухина 1963, с. 93). Х. Віттекер же дійшла висновку, що опосередковано елітність підкреслює і взагалі сама можливість проведення вільного часу у розвагах (Whittaker 2006, p. 104).

Фігурки ж з бурштину, кістки, каменю чи глини, як правило, імітують форму скляних. Очевидно, вони виготовлялися безпосередньо на місці. У Скандинавії скляні фігурки ледве сягають половини від загальної кількості кістяних, а з урахуванням кам'яних і бурштинових, і взагалі складають лише третину всіх знахідок (Whittaker 2006, tabl.; Rundkvist, Williams 2008, tabl. 1, 2). У той же час, серед давньоруських знахідок найбільший процент припадає саме на скляні, які сумарно перевищують решту відомих на сьогодні фігурок, виготовлених з інших матеріалів. При цьому кількість комплексів зі скляними фігурками з Давньої Русі і Скандинавії приблизно тотожна, хоча загальна вибірка скандинавських гральних фігурок сумарно більше, ніж у два рази перевищує кількість давньоруських. При цьому давньоруські скляні фігурки концентруються у першу чергу в місцях, що були безпосередньо включені до тогочасних основних торгових шляхів (Київ, Шестовиця, Чернігів, Гньоздово, Тимерьово та ін.).

Надзвичайно велику концентрацію скляних наборів виявляє й протилежний кінець великого торгового шляху — Бірка, широко відома як шведська факторія, тісно пов'язана з південно-східним напрямком. Натомість, на території Візантії скляні гральні фігурки описаного виду досі не відомі, як не відомі вони і на західно-середземноморських землях. Найпоширенішою грою візантійського часу були давні нарди, для яких не потрібні були фігурки «королів». Останнє могло б опосередковано свідчити і про раннє знайомство скандинавів з обробкою скла, хоча в такому випадку кількість знахідок скляних гральних фігурок на скандинавських територіях була б значно біль-

шою. Більший же процент саме скляних фігурок на території Давньої Русі свідчить якраз про «осідання» таких знахідок на великому торговому шляху.

Ні Ф.О. Андрощук та В.М. Зоценко (Андрощук, Зоценко 2012), ні Ю.М. Лесман (Лесман 2014), не віднесли приладдя для цієї гри до розряду скандинавських старожитностей Давньої Русі чи бодай свідоцтв скандинавського впливу на формування давньоруської матеріальної культури, хоча Г.Ф. Корзухіна спеціально підкреслювала виразний скандинавський імпульс у розповсюдженні цієї гри на землях Давньої Русі (Корзухіна 1963, с. 100). Г.Дж. Мюррей вважав, що саме hnefatafl — це та гра, яку скандинави принесли до Ісландії, Британії, Ірландії та розповсюдили Уельсом (Murray 1951, p. 56). Незалежно від того, де виготовлялися самі гральні фігурки, гра, для якої вони використовувалися у Європі, безперечно, була популярною саме серед скандинавського населення. Про це свідчать і письмові джерела, і археологічні знахідки, які випадають безпосередньо на скандинавських землях, а також на територіях, де фіксується присутність скандинавів.

Що ж до знахідок із двох шестовицьких поховань, досліджених П.І. Смолічевим, навіряд чи ми можемо говорити про явну скандинавську приналежність цих комплексів. Курган ХХІ (33), очевидно, був кенотафом, оскільки ніяких решток поховання у ньому не виявлено. Єдина знахідка, що окрім грального набору може пов'язувати його зі скандинавським контекстом, це залізна клепка, оскільки наявність клепок у похованні атрибується, як символічна заміна човна його частинами і пов'язується зі скандинавським звичаєм поховань у човнах. Що ж до кургану ХІХ, то він, хоча і містив скляний гральний набір і ще ряд знахідок: точильний брусок з отвором для підвішування, роговий кочедик та «оковку від кинджала» (скрамасакса?), які Ф.О. Андрощук та В.М. Зоценко віднесли до категорії скандинавських (Андрощук, Зоценко 2012, № 19, 67, 125 та ін.), мав поховання, здійснене за типом кремації на місці з наступним вміщенням кальцинованих решток у горщик-урну, що співвідноситься, навпаки, зі слов'янським поховальним обрядом. Тож у даному випадку мова може йти, скоріше, про «осідання» таких знахідок на Русі, у місцях, пов'язаних з торговим шляхом з варяг у греки, та переймання скандинавської традиції настільних ігор місцевим руським населенням.

- Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі взаємокультурної взаємодії доби раннього середньовіччя). — К., 1999.
- Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавські старожитності Південної Русі: каталог. — Paris, 2012.
- Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977.
- Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 3—42.
- Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. — СПб., 1908.
- Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. I.
- Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М., 1954.
- Корзухина Г.Ф. Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.
- Лесман Ю.М. Скандинавский компонент древнерусской культуры // Stratum plus. — 2014. — № 5. — С. 43—87.
- Мурашева В.В., Довгалюк Н.П., Фетисов А.А. Византийские импорты с территории пойменной части Гнёздовского поселения // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. В 2 т. — М., 2010. — Т. 1. — С. 512—536.
- ОАК за 1909—1910 гг. — СПб., 1913.
- Пушкина Т.А. Гнёздово — на пути из варяг в греки // Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки ГИМ. — М., 1996. — С. 20—27.
- Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // СА. — 1957. — № 1. — С. 83—112.
- Рыбина Е.А. Шашки, «мельница», шахматы // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 110—114.
- Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. — К., 1991.
- Самоковасов Д.Я. Могила русской земли. — М., 1908.
- Ситий Ю.М. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця // Русь на перехресті світів. — Чернігів, 2006. — С. 173—186.
- Смолічев П.І. Полевой дневник раскопок северянских могил возле с. Шестовицы на Черниговщине 1926 р. // НА ІА НАНУ. — Ф-6. — № 26.
- Смолічев П.І. Реестр вещей, найденных при раскопках северянских могил возле с. Шестовицы в июле—августе 1926 г. // НА ІА НАНУ. — Ф-6. — № 31.
- Смолічев П.І. Систематизований опис речей, знайдених під час розкопок у с. Шестовиці на Чернігівщині // НА ІА НАНУ. — Ф-6. — № 36.
- Спицын А.А. Гнездовские курганы в раскопках С.И. Сергеева // ИАК. — СПб., 1905. — Вып. 15. — С. 6—70.
- Спицын А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 г. И.С. Абрамовым в Смоленской губернии // ЗОРСА РАО. — СПб., 1906. — Т. VIII. — Вып. 1. — С. 185—211.
- Станкевич Я.В. Шестовицкие курганы // КСИИМК. — 1947. — Вып. XXI. — С. 100.
- Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // АП УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 50—57.
- Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. — 1962. — Вып. 87. — С. 6—30.
- Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К., 1990. — С. 99—121.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. — К., 1902. — Вып. V. Эпоха славянская (VI—XIII в.).
- Хамайко Н.В. Гральний набір з заплавного кургану Шестовиці // Археологія і давня історія України. Вип. 8. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 121—128.
- Ширинский С.С. Курганы полян у с. Седнев // АО за 1967 г. — М., 1968. — С. 239—240.
- Щапова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. Изд. 2-е. — М., 2004.
- Alfonso: Libros del ajedrez, dados y tablas. Facsimile edition. — Valencia, 1987. — Vol. 1—2.
- Arbman H. En kammergrav från Vikingatiden vid Långtora, Uppland // Fornvännen. — 1936. — Årgång 31. — S. 89—98.
- Arbman H. Birka I. Die Gräber. Tafeln. — Uppsala, 1940.
- Arbman H. Birka I. Die Gräber. — Uppsala, 1943.
- Arne T.J. Skandinavische Holzkammergraber aus der Wikingerzeit in der Ukraine // AAKbh. — 1931. — II. — 3.
- Arne T. J. Das Bootgraberfeld von Tuna in Alsike, Uppland. — Stockholm, 1934.
- Dovgaluk N., Murasheva V. Glass Finds from Gnezdovo as a Result of Russian-Byzantine Trade in the 10th Century // 18th Congress of the International Association for the History of Glass: Programme and Abstracts. — Thessaloniki, 2009. — P. 51.
- Helmfrid S. Hnefatafl — the Strategic Board Game of the Vikings. — Version 2b. — 2005. — April, 23. — Режим доступу: http://hem.bredband.net/b512479/Hnefatafl_by_Sten_Helmfrid.pdf

- Graham-Campbell J.* Viking Artefacts. — London, 1980.
- Les Vikings...* Les Scandinaves et l'Europe 800—1200. — Paris, 1992.
- Linné C., Smith J.E.* Lachesis Laponica, or a Tour in Lapland, Now First Published from the Original Manuscript Journal of the Celebrated Linnæus. — London, 1811 (reprint 2007).
- Murray H.J.R.* A History of Board-games Other Than Chess. — Oxford, 1951.
- O'Neill Hencken H.* The Harvard Archaeological Expedition in Ireland // *American Journal of Archaeology*. — 1941. — Vol. 45. — №. 1. — P. 1—6.
- Petersen J.* Bretspil i forhistorisk tid // *Tidsskrift for norsk forhistorie*. — Oldtiden, 1914. — S. 75—95.
- Rundkvist M., Williams H.* A Viking Boat Grave with Amber Gaming Pieces Excavated at Skamby, Östergötland, Sweden // *Medieval Archaeology*. — 2008. — № 52. — P. 69—102.
- The Saga of Ref the Sly* / trans. G. Clark // *The Sagas of Icelanders: a selection*. — London, 2000. — P. 595—625.
- Whittaker H.* Game-Boards and Gaming-Pieces in the Northern European Iron Age // *Nordlit*. — 2006. — № 20. — P. 103—112.

Надійшла 30.09.2015

Н.В. Хамайко

ИГРАЛЬНЫЕ НАБОРЫ С РАСКОПОК П.И. СМОЛИЧЕВА ИЗ НАДПОЙМЕННОГО МОГИЛЬНИКА ШЕСТОВИЦЫ

В статье на основании архивных источников осуществляется републикация утраченных в настоящее время игровых фигурок, найденных при исследованиях Шестовицкого пойменного могильника П.И. Смоличевым в 1926 г. Систематизированы данные об аналогиях, хронологии комплексов и видовом составе фигурок, которые обнаруживаются в погребениях X в., а также в качестве единичных находок в синхронных культурных слоях поселений Древней Руси и Скандинавии. Стекланные игральные фигурки концентрируются в так называемых «дружинных» центрах, в комплексах, связанных со скандинавским влиянием, и являются импортами для Руси. Независимо от места производства последних (на сегодня до конца не выясненного), аналогии выявляют их принадлежность к североевропейскому культурному кругу. Обнаружение подобных находок в шестовицких курганах, погребение одного из которых совершено по типу кремации на месте с помещением останков в урну, характерному для славян древнерусского ареала в X в., говорит о заимствовании игры местным населением, хотя и с оговоркой на локализацию подобных находок на больших торговых путях.

N.V. Khamaiko

PLAYING SETS FROM EXCAVATIONS BY P.I. SMOLYCHEV FROM FLOODPLAIN BURIAL GROUND AT SHESTOVYTSIA

Based on the archival sources, the republication of lost today gaming pieces found during the research at the floodplain burial ground by P.I. Smolychev in 1926 is conducted in the article. Systematized is the data on the analogies, on the chronology of assemblages and the typological structure of the pieces, which are found in the 10th century burials, and also as single findings in synchronous cultural layers at the settlements in Kyiv Rus and Scandinavia. Gaming pieces made of glass are concentrated in so called «retinue» centres related with the Scandinavian influence and were the imports for Kyiv Rus. Analogies of glass pieces reveal their belonging to North European cultural circle, irrespectively of their place of production, which is not finally determined today. Discoveries of such findings in barrows at Shestovytsia, with a cremated at the place burial among them containing the remains in urn peculiar for the 10th century Slavs in Ancient Rus milieu, testify that the game was adopted by the local population, though with reservation on localization of such findings at the main trade routs.

АНТРОПОМОРФНА ФІГУРКА ІЗ ЗАСУЛЛЯ-МГАРУ*

Описано знахідку антропоморфної фігурки із петлею на зворотному боці із Засулля-Мгару, що в Дніпровському Лівобережжі. Визначено її типологічну належність та хронологію побутування, наведено аналогії.

Ключові слова: Полтавська область, раннє середньовіччя, V—VIII ст., антропоморфна фігурка, Передкавказзя, Крим.

Антропоморфні зображення та фігурки є досить непересічним явищем у матеріальній культурі. Саме тому подібні вироби завжди привертали увагу дослідників — археологів, мистецтвознавців, культурологів (Афанасьєв 1976, с. 130; Аксенов, Хоружая 2008; Чаусидис 2010; 2013; Брилева 2012).

Серед низки речей епохи раннього середньовіччя, які були виявлені на теренах Полтавської області за останній час (Володарець-Урбанович 2015, рис. 11), була антропоморфна фігурка, що знаходить аналогії серед виробів із території Криму та Передкавказзя. Дана стаття присвячена саме аналізу цієї знахідки.

Навесні та влітку 2011 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України за участю співробітників ЦОДПА провела археологічні обстеження на ділянці із реконструкції автомобільної дороги Київ—Харків—Довжанський (197—213 км) напроти с. Засулля, на території Лубенського району, загальною площею 20 га.

У процесі роботи було обстежено поселення та ґрунтовий могильник в уроч. Дубина I, відкриті ще в кінці 1980-х рр. Пам'ятки займають піщане дюноподібне підвищення в заплаві, що має округлу форму і здіймається на 2,2—2,8 м над літнім рівнем води в навколишніх старицях р. Сула на її лівому березі. Виявлено металеві прикраси та кілька фрагментів ліпної кераміки пенківської культури. Знахідки передані до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя

Кричевського (Сидоренко, Супруненко 2012, с. 400—402; Супруненко 2012, с. 131).

Бронзовий амулет являє собою стилізовану фігурку людини з облямою нижньою частиною. Він має овальний виступ голови людини із зображенням волосся, підпрямокутний виступ плечей із позначеними руками. На зворотному боці голови є виступ петлі з отвором, куди продіте кільце бронзового дроту. Довжина збереженої частини 2,7 см, ширина 1,9 см, максимальна товщина 0,3 см, діаметр дроту кільця 0,2 см (рис. 1). Інвентарний номер — ПКМ 86913, А 13073.

Фігурка належить до чорноморсько-кавказьких виробів¹ VI—VII ст. (Гавритухин 2004, с. 210) — Ковалевська/тип 1 — невеликі бронзові чи срібні односторонні фігурки із середньою висотою 4,50 + 0,19 см, шириною 1,8 + 0,1 см. Зображення чоловіче оголене, фалічне. Голова округла чи в конічному головному уборі. Риси обличчя відсутні або схематичні. Плечі прямі, тулуб витягнутий, прямокутний. Лінія ніг повторює лінію рук. Ноги частіше із виділеними ступнями. Вушко для підвішування розміщене зі зворотного боку (Ковалевская 1983, с. 44—45, рис. 1, 1—4). Всі знахідки доволі індивідуальні.

Подібні знахідки виявлені на пам'ятках Передкавказзя та Криму. Різні каталоги таких виробів опубліковано І.Т. Кругловою, В.Б. Ковалевською, Д.Б. Шеловим та Г.В. Мاستиковою.

Низка фігурок походить із території Передкавказзя: могильники Лермонтовська Скеля 2, поховання 13 (рис. 2, 1; Мاستыкова 2009, с. 82—83, рис. 87, 1, табл. 145, 6), Пашковський 1, поховання 20.8 1927 р. та поховання 3 1936 р. (рис. 2, 2, 4а, 4б; Покровский 1936, с. 159—169;

* Висловлюю щире вдячність співробітникам Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Л.М. Луговій та І.С. Мельниковій за можливість ознайомитися із фондowymi та експозиційними матеріалами, а також І.О. Гавритухіну, М.С. Гаджієву, В.І. Баранову, О.С. Яшній, О.С. Дзюладзе та О.А. Красноперову за надані матеріали, консультації та зауваження.

¹ Крім власне металевих виробів є досить схожі зображення на посудинах із Херсонесу (V AC в Тифлісе... 1882, табл. VIII) та із катакомби 11 могильника Мокра Балка (Ковалевская 1983, рис. 2, 14).

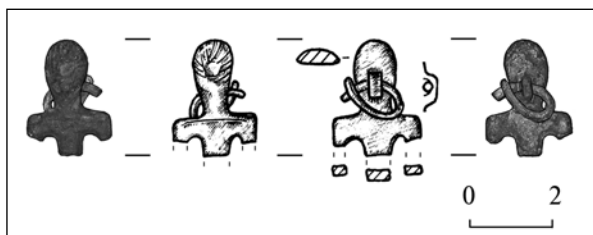


Рис. 1. Знахідка антропоморфної фігурки із Засуля-Мгрю

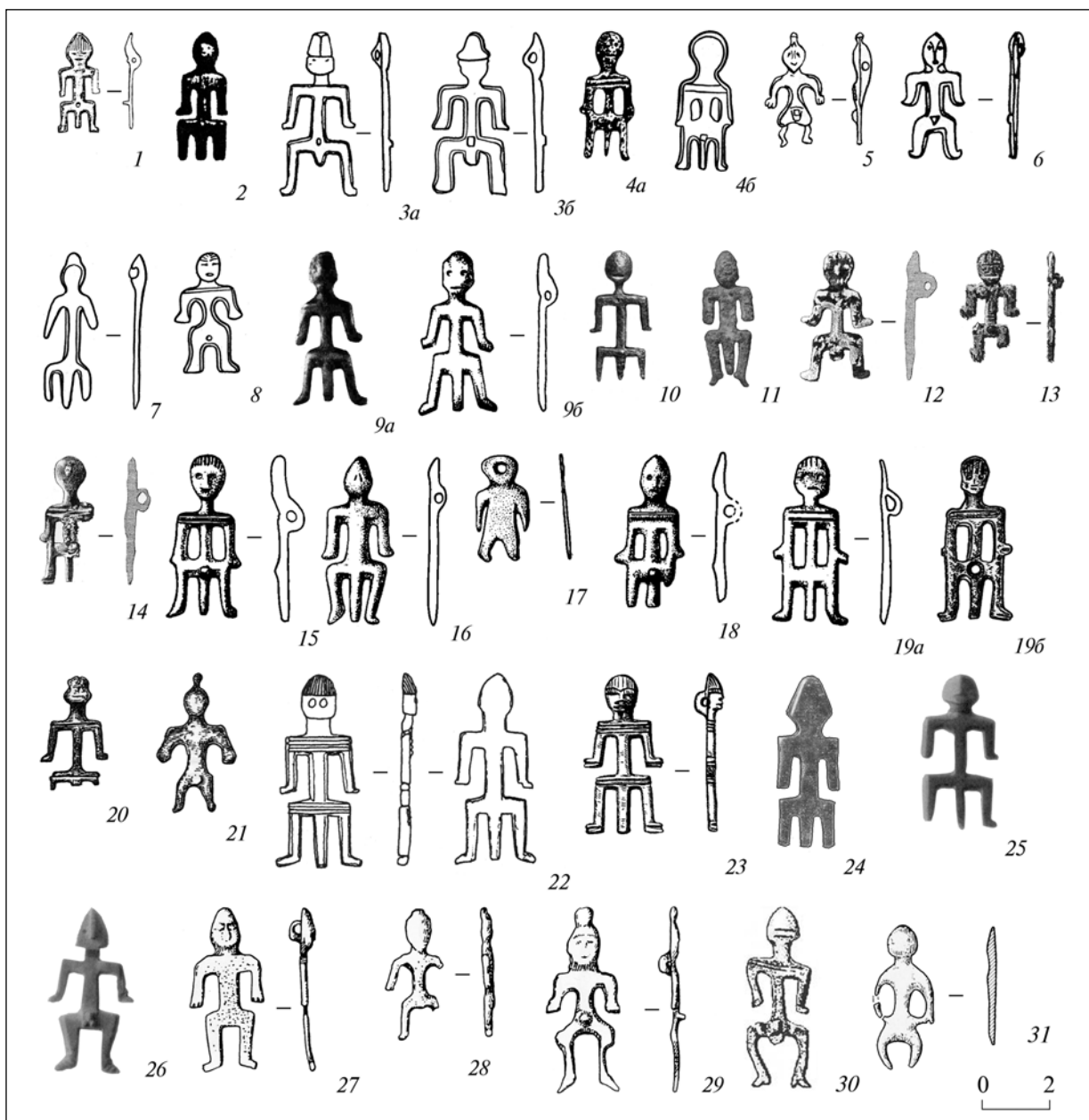


Рис. 2. Знахідки антропоморфних фігурок: 1 — Лермонтовська Скеля 2, поховання 13; 2 — Пашковський 1, поховання 3 1936 р.; 3а — Мокра Балка, поховання 4-К (за Ковалевская 2005); 3б — Мокра Балка, поховання 4-К (за Ковалевская 1983); 4а — Пашковський 1, поховання 20.8 1927 р. (за Покровский 1936); 4б — Пашковський 1, поховання 20.8 1927 р. (за Ковалевская 1983); 5 — Чмі 1, поховання 4; 6 — Владикавказ (Орджонікідзе); 7 — околиці Кисловодська, р. Подсумок; 8 — околиці Кисловодська; 9а, 9б — Айвазовське; 10 — Чуфут-Кале, склеп 118; 11 — Тірітака; 12—14 — Херсонес; 15—19 — Боспор (15 — склеп 87 (34) 1909 р.; 16, 17 — зруйноване дитяче поховання; 18 — придбання К.Е. Думберга; 19а — склеп 52 (за Кругликова 1957); 19б — склеп 52 (за Засецкая 2003); 20, 21 — склеп 78; 22 — Карши-Баїр I, склеп 5, поховання 2; 23 — коса Білосарайська, Ялта; 24 — Танаїс; 25 — Філіпповська; 26 — Цімілянська; 27 — розвіяне поховання могильника Косасар 2; 28 — околиці городища Кескен-Куюк-кала; 29 — поховання 2 кургану 422 могильника Алтинасар 4а, 30 — Олексіївка, 31 — Танаїс, поховання 138. 10—14, 20, 21, 25, 26, 30 — без масштабу

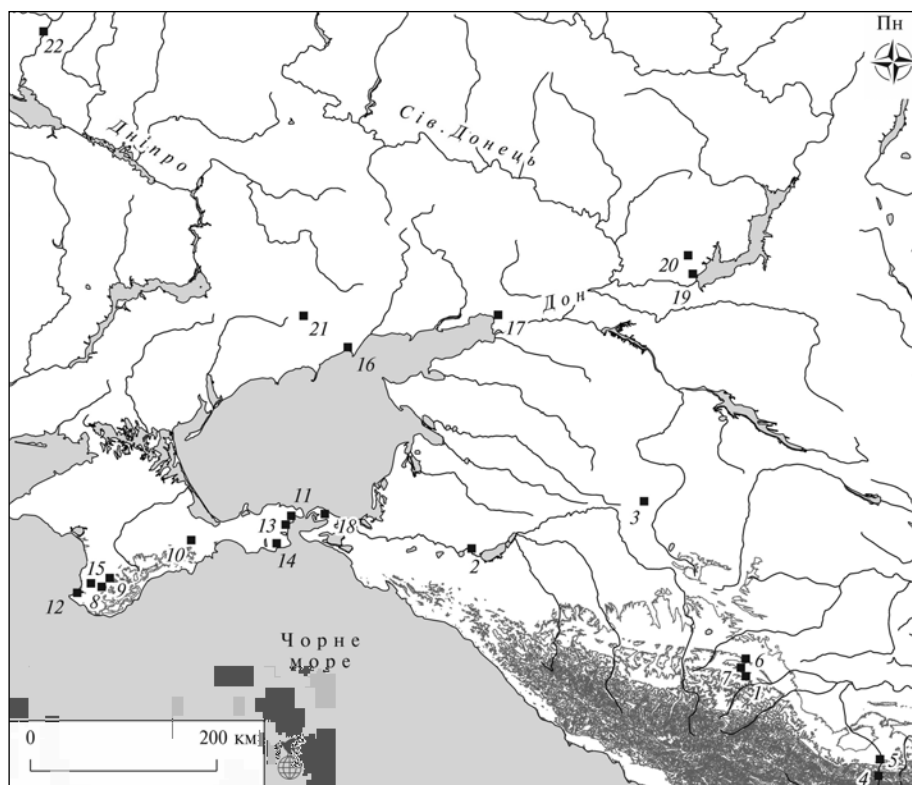


Рис. 3. Карта знахідок антропоморфних фігурок із петлею на звороті на теренах Передкавказзя, Криму та Нижнього Дону: 1 — Лермонтовська Скеля 2; 2 — Пашковський 1; 3 — Мокра Балка; 4 — Чмі 1; 5 — Владикавказ (Орджонікідзе); 6 — околиці Кисловодська, р. Подсумок; 7 — околиці Кисловодська; 8 — Сююр-Таше; 9 — Чуфут-Кале; 10 — Айвазовське; 11 — Боспор; 12 — Херсонес; 13 — Тірітака; 14 — Киз-аул; 15 — Карши-Баїр I; 16 — коса Білосарайська; 17 — Танаїс; 18 — Іллічівське городище; 19 — станція Цімлянська; 20 — станція Філіпповська; 21 — Олексіївка, 22 — Засулля-Мгар

Ковалевская 1984, с. 103—107)², Мокра Балка, катакомба 4 1969 р. (рис. 2, 3а, 3б; Ковалевская 2005, рис. 91) та Чмі 1, поховання 4 (рис. 2, 5; Абрамова 1997, рис. 4, 14), на річці Подсумок, зруйнована катакомба 1937 р. (рис. 2, 7), що неподалік Кисловодська (Ковалевская, 1983, с. 44—45, рис. 1), околиці Кисловодська (рис. 2, 8) та городище Орджонікідзе (рис. 2, 6). У Передкавказзі відома ще одна антропоморфна фігурка епохи раннього середньовіччя, що походить із скарбу, виявленого на городищі Урцекі (Гаджиев 2002, с. 102, рис. 44, 5), розташованого поблизу міста Ізбербаш. Однак вона досить відрізняється від інших знахідок — двонога.

Такі знахідки відомі на теренах Криму — Айвазовське (рис. 2, 9а, 9б; Кругликова 1957, с. 254—257, рис. 1, 3; Баранов 1990, с. 18—19),

² Знахідки із могильників Пашковський 1 та Мокра Балка в різних публікаціях прорисовані по-різному. Не маючи змоги перевірити правильність рисунку та самої знахідки у таблиці аналогій наведено обидва зображення. Хоча за фотографією знахідки із Мокрої Балки (Ковалевская 1983, рис. 2, 1) можна припустити, що прорисовка із першої публікації (Ковалевская 1983, рис. 1, 3) неправильна.

Чуфут-Кале, склеп 118 (рис. 2, 10; Крopotкин 1965, с. 108—115, рис. 44, 6), Тірітака (рис. 2, 11; Гайдукевич 1958, с. 172, рис. 27), дві втрачені знахідки із Киз-аульського некрополя (Гайдукевич 1958, с. 203—204), із Сююр-Таші, дитячого склепу 1897 р. (Шкорпил 1898, с. 10—11) та 3 екземпляри із Херсонесу (рис. 2, 12—14; V AC в Тифлісе... 1882, табл. VIII), із могильника Карши-Баїр I, склеп 5, поховання (рис. 2, 22; Ушаков 2010, с. 96, рис. 74, 7), на Боспорі³ (загалом

³ Усі матеріали із Боспору походять із дореволюційних розкопок та придбань колекціонерів. Більшість знахідок були опубліковані В.В. Шкорпилом на початку XX ст., однак описані виключно словесно, без зображень. Публікація прорисовок належить І.Т. Кругликовій та І.П. Засецькій. Причому досить часто одна знахідка прорисована по-різному у різних авторів. Так І.Т. Кругликова подає одну знахідку із склепу 52 (Кругликова 1957, рис. 2, 6). І.П. Засецька із цього ж комплексу публікує знахідку, у якій чітко видно отвір «внизу живота» (Засецкая 2003, табл. 17, 5), що відсутній на зображенні, яке подає І.Т. Кругликова (Кругликова 1957, рис. 2, 6). Натомість отвір проглядається на знахідці, що виявлений у склепі 87 (Кругликова 1957, рис. 2, 1). Обидві знахідки за іншими ознаками (риси обличчя, зачіска, лінії на плечах) досить подібні.

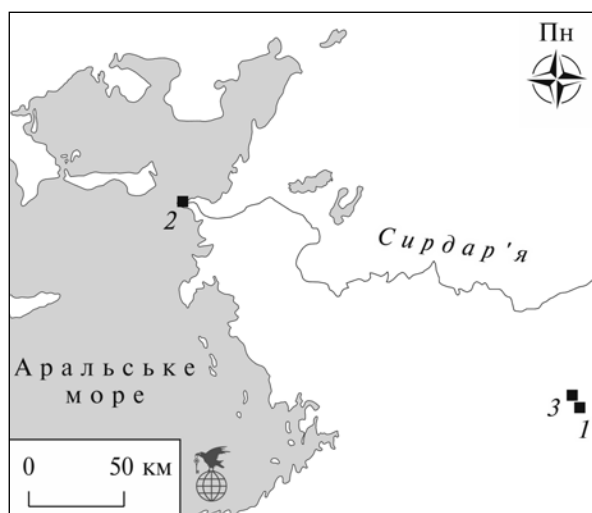


Рис. 4. Карта знахідок антропоморфних фігурок із петлею на звороті на теренах Приаралля: 1 — Косасар 2; 2 — Кескен-Куюк-кала; 3 — могильник Алтинасар 40

8 екземплярів): дві знахідки зі склепу 78 1907 р. (Шкорпил 1910, с. 32—33), по одній знахідці із катакомби 52 (3) 1909 р. (Шкорпил 1913, с. 19), із склепу 87 (34) 1909 р. (Шкорпил 1913, с. 31) та дві із зруйнованого дитячого поховання (Шкорпил 1913, с. 31, прим. 1) із могильника Глиніще, одна із придбання К.Е. Думбергом (рис. 2, 15—21; Засецкая 1998, с. 394—478, табл. XV, 6; XVI, 1; 2003, с. 37—38, табл. 17, 5—7)⁴.

Відомі такі вироби і на берегах Азовського моря — коса Білосарайська, неподалік селища Ялта Донецької області (рис. 2, 23; Міхін 1972, с. 95—96)⁵, Олексіївки (Тарасенко, гл. 4, рис. 4.2., 1), Танаїс (рис. 2, 24) та поховання 138, Танаїського некрополю (Арсеньєва 1977, табл. XXXI, 12) та три знахідки із Іллічівського городища на Фонталовському півострові (Шелов 1984, с. 241—246; Гавритухин, Паромов, 2003).

Виявлені подібні амулети в Нижньому Подонні — із околиць станиці Філіпповська (рис. 2, 25; Попов, с. 151, № 1931, табл. 12, 3) та із балки Простільної біля хутора Типохина в околицях станиці Цімлянська (рис. 2, 26; Попов, с. 114—115, № 1586, с. 151, № 1930), хоча остання «двонога».

Низка подібних знахідок походить із Східного Приаралля, на джетиасарських пам'ятках

⁴ Більшість знахідок зберігаються у Державному історичному музеї у м. Москва. Слід лише сподіватися на найскорішу появу повного видання каталогу таких знахідок із прорисовками та фотографіями.

⁵ Імовірно, походить із зруйнованого дитячого поховання, що належало аланському населенню Північного Приазов'я (Тарасенко, гл. 4).

(рис. 2, 27—29) — поховання 2 кургану 422 могильника Алтинасар 40, із розвіяного поховання могильника Косасар 2 та із околиць городища Кескен-Куюк-кала (Левина, Чижова 1995; Левина 1996, с. 246—247, рис. 169, 4, 6, 10; Вайнберг 1999, с. 186), хоча ці знахідки «двоногі», але з широко розставленими ногами. Слід зазначити, що серед старожитностей цієї культури є антропоморфні пряжки, що за стилістикою дуже подібні до досліджуваної групи фігурок, та фігурки із схрещеними на грудях руками. Присутні різні антропоморфні зображення наліплені на посуд.

Загалом картографування знахідок вказує на поширення подібних виробів в Передкавказзі, в Криму та на узбережжі Азовського моря. Багато таких прикрас знайдено в Кисловодській улоговині та на околицях Владикавказу (Орджонікідзе та Чмі). Значна колекція схожих знахідок (8 екземплярів) походить із Боспору (рис. 3).

Хронологія цих виробів залишається дискусійною. Не зважаючи на те, що за цими виробами утвердилася назва «гунський амулет», більшість знахідок із Передкавказзя відомі у комплексах постгунського часу (Ковалевская 1983, с. 45; 1981, с. 87, рис. 64, 1, 10, 11, 12, 30, 46, 56; Мاستыкова 2009, с. 83), зокрема, у дитячих чи жіночих похованнях. Визначення хронології комплексів із Криму досить проблематична через відсутність належної польової документації та публікацій за комплексами. І.Т. Круглікова датувала знахідки із Криму IV—V ст.⁶ і вважала, що амулети належать племені боранів (Круглікова 1957). А.К. Амброз визначав хронологію знахідок із Керчі та Кавказу в межах середини — другої половини VII ст. (Амброз 1989). С.В. Ушаков вважає, що подібні вироби побутують у сармато-аланів у VI—VII ст. (Ушаков 2010, с. 96)⁷.

⁶ І.Т. Круглікова датувала їх переважно за знахідками монет у комплексах (про монети як хроноіндикатор див.: Комар 2010; 2011).

⁷ Найраніші знахідки, що за формальними ознаками належать до досліджуваних підвісок (бронза Алексеева/тип 19), походять із сарматських та пізньоскіфських поховань на могильниках Криму (Алексеева 1982, с. 24—25, табл. 41, 1—19) — Усть-Альминський некрополь (Дашевская 1991, табл. 70, 28; Высоцкая 1994, с. 128; Пуздровський 2013, с. 65, рис. 2, 10), Східний могильник Неаполя Скіфського (Сымонович 1983, с. 98—99, табл. XLV, 1—4), Нейзац (Стоянова 2011, с. 123; Храпунов 2011, с. 40, рис. 35, 19—23) та ін. Можливо, що ранньосередньовічні знахідки походять саме від цих прикрас.

Загалом, крім чорноморсько-кавказької групи, на теренах Східної Європи відомі ще принаймні дві традиції антропоморфних фігурок — це волзьсько-приаралська (із схрещеними на грудях руками) (Левина 1996, с. 243—251; Гавритухин 2004, с. 210) та «мартинівська» (Щеглова 2006, с. 146—171)⁸. Відособлена від них — знахідка із Трубежанів (Приходнюк 1998, с. 60, рис. 76, 9), у якій петля розташована на голові чоловічка.

Знахідка із Засулля-Мгару засвідчує контакти слов'ян Дніпровського Лівобережжя із населенням Передкавказзя чи Криму. Іншими свідченнями подібних контактів із Передкавказзя є гончарні центри у балці Канцерка та Мачухах (Володарець-Урбанович 2012, с. 128—139; 2014, с. 51—59; Володарець-Урбанович 2013, с. 162—167), що мають північнокавказьке походження, знахідка північнокавказької двопластинчастої фібули із балки Яцева (Приходнюк 1998, рис. 66, 3; Мاستыкова 2013, с. 271—272, рис. 1, 6), фібули серії «Новоселиця» (Кашкин, Родинкова 2010, с. 86; Володарець-Урбанович 2015, с. 98—100, рис. 11)⁹, поховання біля с. Мохнач (Аксенов, Бабенко 1998) (форма поховальної споруди — катакомба) та парне поховання із Разінькового (елементи поховального обряду, поховальний інвентар) (Мастыкова 2012; Обломский, Родинкова 2014)¹⁰ (рис. 5).

Низка речей з території Західного Кавказу має слов'янське походження (рис. 6, 7). А.А. Єгорейченко вказує на те, що серед матеріалів цебельдинської культури є близькі ана-

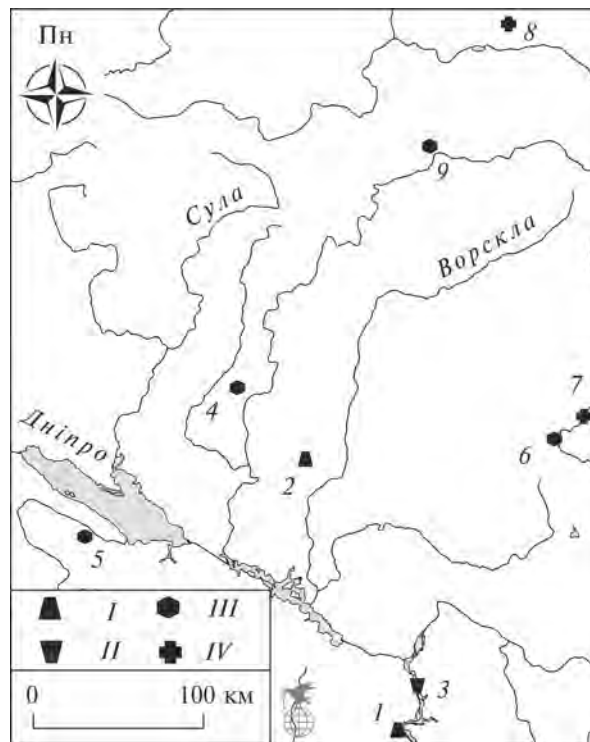


Рис. 5. Карта поширення «передкавказьких» впливів в ареалі слов'янських культур. Умовні позначення: I — гончарні центри; II — північнокавказька двопластинчаста фібула з напівкруглою голівкою; III — фібули серії «Новоселиця»; IV — поховання із північнокавказькими елементами. Пам'ятки: 1 — Канцерка; 2 — Мачухи; 3 — балка Яцева; 4 — Ковалі; 5 — Новоселиця; 6 — Гайдар; 7 — Мохнач; 8 — Разіньково; 9 — Суджа-Замостьє

логії дніпровським двоспіральним (очковидним) підвіскам (Егорейченко 1991; Родинкова 2008). На могильнику «Ленінський путь» виявлено дві трапецієподібні та одна квадратна підвіски, що знаходять аналогії серед речей, що належать до першої хронологічної групи скарбів за О.О. Щегловою (Щеглова 1990, с. 162—204; Корзухина 1996, с. 395—420; Гавритухин, Пьянков 2003, с. 198; табл. 73, 24—26). На жаль, типологія трапецієподібних підвісок взагалі не розроблена, що ускладнює пошук аналогій. Знахідки із могильника «Ленінський путь» можна віднести до категорії простих (за формою), із округлою голівкою, орнаментованих півкулями по центру та рядом пресованих крапок по краю. Аналогічні вироби походять із Козіївсько-Новоодеського (6 екз.) (Корзухина 1996, табл. 53, 3, 4, 8, 9, 10, 19), Суджацького (3 екз.) (Корзухина 1996, табл. 67, 4, 5) та Трубчевського (Приходнюк, Падін, Тихонов 1996, рис. 7, 9; 8, 16) скарбів, із поселення празької культури Лука-Врублिवецька (Тиханова 1971, с. 10—11; рис. 3; Приходнюк 1975, с. 102; табл. XXXI, 8), із могильника пенівської культури на о-ві Сурський (4 екз.)

⁸ До каталогу О.О. Щеглової можна додати знахідку із Ескі-Кермену (Айбабін 2011, с. 89—90) та Куйбишева (Тараненко, гл. 4, рис. 4.2, 7). Слід наголосити, що І.О. Гавритухін пропонує знахідку із Мошенок віднести в окрему серію (Гавритухин 2004, с. 210). Між іншим, остання подібна до однієї із фігурок із «Гляденівського кострища» із околиць м. Перм (Круглова 1975, с. 256, рис. 2, 8).

⁹ Зокрема, В.Є. Родинкова вважає, що прототипами фібул серії «Новоселиця», були вироби із Північно-Східного Причорномор'я, можливо району Дюрсо (Кашкин, Родинкова 2010, с. 86), де дволастинчасті фібули із близькими за формою щитками побутують до VI ст. (Дмитриев 1982; 2003, табл. 80, 8—10; Амброз 1982).

¹⁰ До аланських поховань аварського періоду Е.Н. Тарасенко відносить зруйнований комплекс VI—VII ст. із Ново-Григорівки, не наводячи жодних доказів на користь його етнічної приналежності (Тарасенко, гл. 4, рис. 4.3, 1, 2). Однак більшість дослідників датують цей комплекс серединою — другою половиною V ст. (Гавритухин 2004, с. 214, рис. 2, 10; Мاستыкова 2008, с. 368, рис. 2; Швецов 2010, с. 93—94, рис. 1). Більшість речей із поховання знаходять аналогії із могильників Криму.



Рис. 6. Карта знахідок слов'янського походження в Криму та Передкавказзі. Пам'ятки: 1 — Лучисте; 2 — Суук-Су; 3 — Скелясте; 4 — «Баклінський овраг»; 5 — Чуфут-Кале; 6 — Боспор; 7 — «Ленінський путь»; 8 — Алмалик-Дере; 9 — Херсонес

(Корзухина 1996, табл. 115, 4б—е), із Полтави (знахідка 2014 р.)¹¹ та на могильнику Лучисте, склеп 59, шар 3, поховання 9 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 101, 8). А от квадратну підвіску можна віднести до типу «Козіївка-Нова Одеса». Аналогії походять із Козіївсько-Новоодеського (Корзухина, 1996) скарбу та з комплексу кола «мартинівки» з Полтави (знахідка 2014 р.) на Дніпровському Лівобережжі, із могильника Лучисте, склеп 54, шар 3, поховання 16 та склеп 59, шар 3, поховання 9 (?) (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 74, 83; табл. 66, 4; 101, 1—4) в Криму¹².

Щодо зв'язків Дніпровського Лівобережжя та Середнього Подніпров'я із Кримом, то таких свідчень доволі багато. Це знахідки дніпровських фібул та інших деталей убору на ранньосередньовічних могильниках Криму (Суук-Су, Чуфут-Кале, Лучисте, «Баклінський овраг», Скелясте, Боспор, Алмалик-Дере) (Айбабин, Юрочкин 1995; Гавритухин 1996; Хайрединова 1998; Щеглова, Родинкова 2003; Родинкова 2004; 2006; 2006а; Курта

2011; Maczynska, Urbaniak, Jakudczyk 2011)¹³ (рис. 6).

На теренах Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя відома серія речей кримського походження (Гавритухин 1997). Слід також наголосити, що із Засулля-Мгару походить пальчаста фібула, що належить до керченських прикрас — тип Керч, підгрупа А, вид IV, підвид IVв, варіант 4 або підвид IVа, варіант 3 за Х. Кюном (Засецкая 1998, с. 406—407; Володарець-Урбанович 2015а, с. 93—94).

Поруч в околицях с. Піски виявлено пряжку типу «Сіракузи». Датуються такі знахідки кінцем VI—VII ст. та знаходять аналогії серед старожитностей Криму, Кавказу та Європи (Schulze-Dorrlamm 2002, р. 171—179; add. 62). Представницька колекція подібних прикрас походить із теренів Передкавказзя та Таманського півострова (Чир-Юрт, Мокра Балка, Борисово, Гай-Кодзор, Дюрсо та на «Східній Тамані») та в Криму (Керч, Херсонес, Ески-Кермену, Суук-Су, Лучисте, Скелясте, Чуфут-Кале, Аромат, М. Садове, Сахарна голівка, «Баклінський овраг», Узен-Баш) (Володарець-Урбанович 2016). Тож не виключено, що знахідка із Пісків може мати кримське чи передкавказьке походження.

¹¹ Розкопки по вул. Жовтневій 5-А. Матеріали готуються до публікації. Висловлюю щирю вдячність О.Б. Супрунєнку за можливість ознайомити із знахідками та використати їх.

¹² Слід відмітити, що В.С. Аксенов знахідку із могильника Верхній Салтів, катакомба 24 також відносить до категорії даних прикрас (Аксенов 2010, с. 74; рис. 1, 12). Однак, вона суттєво відрізняється від інших знахідок і навряд чи належить до досліджуваного кола виробів.

¹³ До кола слов'яно-боспорських зв'язків можна віднести і знахідку орлиноголової пряжки із колекції О.О. Бобринського, що зберігається у Державному Ермітажі (Шаблавіна 2010).

Безперечно, інтерес до подібних знахідок не вщухає. Нагальним залишається створення детального каталогу виробів, що дозволить розробити їх нову типологічну схе-

му. А повне видання комплексів, у яких виявлено дані вироби, допоможе відповісти на питання щодо хронології побутування амулетів.

Абрамова М.П. Ранние аланы Северного Кавказа III—V вв. н. э. — М., 1997.

Айбабін О.І. Антропоморфна бляшка з розкопок у фортеці Ескі-Кермен // *Археологія*. — 2011. — № 4. — С. 89—90.

Айбабін А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов. — К., 2014. — Том 2.

Айбабін А.И., Юрочкин В.С. Могильник «Баклинский овраг» (по материалам раскопок 1992—1993 гг.) // *Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма*. — Симферополь, 1995. — С. 125—135.

Аксенов В.С. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Пооречья // *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Мат-лы Междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). — СПб., 2010. — С. 73—78.

Аксенов В.С., Бабенко Л.И. Погребение VI—VII века н.э. у села Мохнач // *РА*. — 1998. — № 3. — С. 111—122.

Аксенов В.С., Хоружая М.В. Антропоморфная фигурка из с. Староверовка на Харьковщине // *Древности 2006—2008*. — Харьков, 2008. — С. 232—236.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1982. — (САИ. Г1-12).

Амброз А.К. О двухпластинчатых фибулах с накладками аналогии к статье А.В. Дмитриева // *Древности эпохи Великого переселения народов V—VII веков*. — М., 1982. — С. 107—121.

Амброз А.К. Хронология древностей Северного Кавказа. — М., 1989.

Арсеньева Т.М. Некрополь Танаиса. — М., 1977.

Афанасьев Г.Е. Дохристианские религиозные воззрения алан (По материалам могильника Мокрая Балка) // *СЭ*. — 1976. — № 1. — С. 125—130.

Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — К., 1990.

Брилева О.А. Древняя бронзовая антропоморфная пластика Кавказа (XV в. до н. э. — X в. н. э.). — М., 2012.

Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. VII в. до н.э. — VIII в. н.э. — М., 1999.

Володарец-Урбанович Я.В. Витоки та подальша доля канцерської традиції // *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* — 2012. — К.-Полтава, 2012. — С. 128—139.

Володарец-Урбанович Я.В. Проблеми вивчення гончарних осередків типу балки Канцерка // *Археологія*. — 2014. — № 2. — С. 51—59.

Володарец-Урбанович Я.В. Браслети V — першої половини VIII ст. із Полтавщини: нові знахідки // *Археологія*. — 2015. — № 2. — С. 92—107.

Володарец-Урбанович Я.В. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років) // *Археологія*. — 2015. — № 3. — С. 87—107.

Володарец-Урбанович Я.В. Гончарные горны балки Канцерки: в поиске традиций // *Производство керамики в Восточной Европе: позднеимперское время — раннее средневековье — новое время*. — Харьков, 2013. — Вып. 2. — С. 162—167.

Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994.

Гавритухин И.О. Фибулы // *Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. — М., 1996. — С. 36—40. — (РСМ. — 3).

Гавритухин И.О. Боспор и Поднепровье в VI—VII вв. (к изучению северопонтийских ювелирных школ) // *Международ. конф. Византия и Крым*. — Симферополь, 1997. — С. 27—32.

Гавритухин И.О. Среднеднепровские ингумации второй половины V—VI в. // *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье*. — СПб., 2004. — С. 208—220.

Гавритухин И.О., Паромов Я.М. Ильичевское городище и поселения его округа // *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV—XIII века*. — М., 2003. — С. 152—157. — («Археология»).

Гавритухин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX веков // *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV—XIII века*. — М., 2003. — С. 191—193. — («Археология»).

Гаджиев М.С. Древний город Дагестана. Опыт историко-топографического и социально-экономического анализа. — М., 2002.

Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. // *Боспорские города. Работы Боспорской экспедиции. 1946—1953 гг.* — М.-Л., 1958. — С. 149—218. — (МИА — 85).

- Гайдукевич В.Ф. Некрополи некоторых боспорских городов (По материалам раскопок 1930-х годов) // Некрополи Боспорских городов. — М.-Л., 1959. — С. 154—238. — (МИА — 69).
- Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. — М., 1991. — (САИ. Д1-07).
- Дмитриев А.В. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо // Древности эпохи Великого переселения народов V—VII веков. — М., 1982. — С. 69—107.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века. — М., 2003. — С. 200—205. — («Археология»).
- Егорейченко А.А. Очевидные подвески на территории СССР // СА. — 1991. — № 2. — С. 171—181.
- Засецкая И.П. Датировка и происхождение пальчатых фибул Боспорского некрополя раннесредневекового периода // МАИЭТ. — 1998. — VI. — С. 394—478.
- Засецкая И.П. Боспорский некрополь как эталонный памятник древностей IV — начала VII века // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 31—40. — («Археология»).
- Кашкин А.В., Родинкова В.Е. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — 5. — С. 80—92.
- Ковалевская В.Б. Центральное Предкавказье // Степи Европы в эпоху Средневековья. — М., 1981. — С. 83—90.
- Ковалевская В.Б. Антропоморфные амулеты VI—IX вв. на Северном Кавказе // КСИА. — 1983. — 176. — С. 43—50.
- Ковалевская В.Б. Датировка Пашковского могильника I // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 103—107.
- Ковалевская В.Б. Кавказ — скифы, сарматы, аланы I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Пушино, 2005.
- Комар А.В. Куда «запаздывают» монеты? (К вопросу о роли монет в датировке раннесредневековых памятников Восточной Европы) // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — 5. — С. 164—174.
- Комар А.В. Куда «запаздывают» монеты? (К вопросу о роли монет в датировке раннесредневековых памятников Восточной Европы VI—VIII вв.) // Петербургский апокриф. Послание от Марка. — СПб.; Кишинев, 2011. — С. 555—566.
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—435, 586—705.
- Кропоткин В.В. Могильник Чуфут-Кале в Крыму // КСИА. — 1965. — Вып. 100. — С. 108—115.
- Круглова И.Т. Погребение IV—V вв. н.э. в дер. Айвазовское // СА. — 1957. — № 2. — С. 253—257.
- Курта Флорин. Женщина из Дэнчен или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру (A woman from Dănceni, or bow fibulae of Werner's class II C) // Tyragetia. Archeologie Istorie Antică. — V (XXI). — nr. 1. — Chisinau, 2011. — S. 153—192.
- Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. — I тысячелетие н.э. — М., 1996.
- Левина Л.М., Чижова Л.В. О некоторых зооморфных и антропоморфных изображениях в джетыясарской культуре // Низовья Сырдарьи в древности: Джетыясарская культура. — М., 1995. — 5. — С. 185—201.
- Мастыкова А.В. О костюме с пальчатыми фибулами в Восточной Европе // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и великого переселения народов. — Тула, 2008. — Вып. 1. — С. 367—381.
- Мастыкова А.В. Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н.э. — М., 2009.
- Мастыкова А.В. Раннесредневековое погребение у с. Разиньково Курской области // РА. — 2012. — № 2. — С. 134—141.
- Мастыкова А.В. Северокавказские двупластинчатые фибулы эпохи переселения народов в Крыму и на Днепре // Шестая Международная Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 2013. — С. 271—273.
- Міхін Б.Ю. Гуннський амулет з Ждановського музею // Археологія. — 1972. — Вип. 5. — С. 95—96.
- Обломский А.М., Родинкова В.Е. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н.э. Хронология событий // КСИА. — 2014. — 235. — С. 381—404.
- Покровский М.В. Пашковский могильник I // СА. — 1936. — I. — С. 159—169.
- Попов Х.И. Каталог фондов археологии Донского музея в г. Новочеркасске 1917—1919 гг. — не издан.
- Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н.е.). — К., 1975.
- Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
- Пуздровский А.Е. Детское погребение с граффити-посвящением на краснолаковой тарелке из Усть-Альминского некрополя // Крым в сарматскую эпоху (II в. до н.э. — IV в. н.э.). — Симферополь-Бахчисарай, 2013. — I. — С. 60—69.

- У АС в Тифлисе. Труды предварительных комитетов.* — М., 1882.
- Родинкова В.Е.* Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. — СПб., 2004. — С. 233—243.
- Родинкова В.Е.* К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы) // РА. — 2006. — № 3. — С. 41—51.
- Родинкова В.Е.* К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. — 2006а. — № 4. — С. 50—63.
- Родинкова В.Е.* Раннесредневековый женский убор Поднепровья: традиции и влияния // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. — М., 2008. — Т. II. — С. 280—285.
- Сидоренко О.В., Супруненко О.Б.* Знахідки з могильника поблизу с. Засулля на Полтавщині // АДУ 2011. — К.; Луцьк, 2012. — С. 400—402.
- Стоянова А.А.* Аксессуары женского костюма II — первой половины III в. н. э. из могильника Нейзац // Исследования могильника Нейзац. — Симферополь, 2011. — С. 115—151.
- Супруненко О.* Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула напроти Лубен // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2012. — VII. — С. 131—184.
- Сымонович Э.А.* Население столицы позднескифского государства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского). — К., 1983.
- Тарасенко Е.Н.* Глава 4. От вторжения готов до Хазарского каганата // Тарасенко Е.Н. Окрестности Рогозовки до монгольского нашествия. Исторический очерк. / http://paracoma.narod.ru/books/rozovka/rozovka_4.htm
- Тиханова М.А.* О раннеславянском поселении в Луке-Врубливецкой // КСИА. — 1971. — 125. — С. 7—12.
- Ушаков С.В.* Варвары горной Таврики на рубеже эпох: Этническая ситуация в Юго-Западном Крыму (III — середина VI вв. н.э.). Опыт реконструкции. — Донецк, 2010. — (Археологический альманах, № 23).
- Хайрединова Э.А.* Фибулы и украшения круга «древностей антов» в костюме варваров раннесредневекового Крыма // Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь. — СПб., 1998. — С. 112—113.
- Храпунов И.Н.* Некоторые итоги исследований могильника Нейзац // Исследования могильника Нейзац. — Симферополь, 2011. — С. 13—113.
- Чаусидис Н.* Древние элементы в иконографии раннесредневековых украшений Восточной и Центральной Европы и Балкан // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2. — Тула, 2010. — Часть 2. — С. 203—222.
- Чаусидис Н.* Зооантропоморфный мифический персонаж с руками в виде животных // Проблема гибрида в славянских культурах. — Москва, 2013. — С. 75—93.
- Шаблавина Е.А.* Орлиноголовая пряжка из собрания А.А. Бобринского // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. — СПб., 2010. — С. 142—145.
- Швецов М.Л.* Новогригорьевское погребение и этническая ситуация в Приазовье IV—VII вв. // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия). — Самара, 2010. — С. 93—102.
- Шелов Д.Б.* Антропоморфный амулет из Танаиса // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 241—246.
- Шкорпил В.В.* Три христианских надписи, найденные в окрестностях Керчи // ЗООИД. — 1898. — XXI. — С. 8—11.
- Шкорпил В.В.* Отчет о раскопках в г. Керчи и на Таманском полуострове в 1907 // Известия имперской археологической комиссии. — СПб., 1910. — Вып. 35. — С. 32—33.
- Шкорпил В.В.* Отчет о раскопках в г. Керчи и окрестностях в 1909 г. // Известия имперской археологической комиссии. — СПб., 1913. — Вып. 47. — С. 1—41.
- Щеглова О.А.* О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 162—204.
- Щеглова О.А.* Тайна «пляшущих человечков» и «следы невиданных зверей». Антропо- и зооморфные изображения в раннеславянской металлопластике // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. — СПб., 2010. — С. 146—171.
- Щеглова О.А., Родинкова В.Е.* Крымские мотивы в «древностях антов» // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы IV Боспорских чтений. — Керчь, 2003. — С. 295—298.
- Maczynska M., Urbaniak A., Jakudczyk I.* The Early Mediaeval Cemetery of Almalyk-Dere Near the foot of Mangup // Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period. — Simferopol, 2011. — P. 154—175. — (Cultural-historical reports 10 / Kulturhistoriske rapporter 10).

Schulze-Dorrlamm M. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. — Mainz, 2002. — Teil. I: Die schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts.

Надійшла 07.12.2015

Я.В. Володарец-Урбанович

АНТРОПОМОРФНАЯ ФИГУРКА ИЗ ЗАСУЛЬЯ-МГАРА

Среди ряда вещей эпохи раннего средневековья, которые были выявлены на территории Полтавской области за последнее время, привлекает к себе особое внимание антропоморфная фигурка из Засулья-Мгара, которая находит аналогии среди изделий Предкавказья и Крыма.

Бронзовый амулет представляет собой стилизованную фигурку человека с обломанной нижней частью. Он имеет овальный выступ головки с изображением волос, прямоугольный выступ плеч с обозначенными руками. На обратной стороне головы приделана петля с отверстием, куда продето кольцо бронзовой проволоки (рис. 1).

Фигурка принадлежит к черноморско-кавказским изделиям VI—VII вв. — Ковалевская/тип 1 — небольшие бронзовые или серебряные односторонние фигурки со средней высотой $4,50 \pm 0,19$ см, шириной $1,8 \pm 0,1$ см. Изображение — мужское обнаженное, фаллическое. Голова округлая или в коническом головном уборе. Черты лица отсутствуют или схематические. Плечи прямые, туловище вытянутое. Линия ног повторяет линию рук. Ноги с выделенными ступнями. Ушко для подвешивания находится с обратной стороны.

Подобные находки выявлены на памятниках Предкавказья, Крыма и на берегах Азовского моря. Ряд подобных изделий происходят из Восточного Приаралья, на памятниках джетыясарской культуры (рис. 2—4).

Безусловно, интерес к подобным находкам не утихает. Первостепенным остается создание полного каталога таких изделий, что поможет разработать их новую типологическую схему. А полное издание комплексов, в которых выявлены данные амулеты, поможет ответить на вопрос о хронологии бытования подобных украшений.

Ya.V. Volodarets-Urbanovych

THE ANTHROPOMORPHOUS FIGURINE FROM ZASULLIA-MHAR

Among a series of the Early Mediaeval objects found recently on the territory of Poltava Oblast, an anthropomorphic figurine from Zasullia-Mhar is of a special interest. It finds its analogies among the products from the North Caucasus and the Crimea.

The bronze amulet is a stylized human figurine with a broken lower part. It has an oval-shaped overhanging head with the depiction of hair and a rectangular projection of shoulders with marked arms. A loop with a hole with a ring made of bronze wire is fastened to the head's back.

A figurine belongs to the 6th—7th century products of the Black Sea and the Caucasus region, Kovalevska/type 1, small bronze or silver one-sided figurines with an average height $4,5 \pm 0,19$ cm and width $1,8 \pm 0,1$ cm. Depiction is male, nude, and phallic. The head is rounded or in cone-shaped headdress. Features are absent or schematic. Shoulders are straight and body is stretched. A line of legs repeats a line of arms. The feet are marked. Eye for hanging is on the back.

Similar findings are discovered at the sites of the North Caucasus, the Crimea, and on the coast of the Azov Sea. A series of such items comes from the sites of Dzetyasar culture in the east coast of the Aral Sea.

Undoubtedly, the interest in such findings never ceases. Paramount is the creation of a full catalogue of such products which will help to develop their new typological scheme. In addition, a full publication of assemblages in which these amulets are discovered will help answering the question on the chronology of such adornments' usage.

СРІБНІ ТА ЗОЛОТІ ІСЛАМСЬКІ МОНЕТИ В КОЛЕКЦІЇ БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ¹

У статті розглянуто срібні та золоті монети різних ісламських держав, які зберігаються в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї. Особливо відзначено роль цих монет у дослідженні локального грошового обігу.

К л ю ч о в і с л о в а: ісламська нумізматика, грошовий обіг, Білгород-Дністровський.

Нумізматичні джерела відіграють важливу роль у дослідженні політичної, соціальної й особливо економічної історії певного регіону. Зокрема, фіксація знахідок монет займає вагоме місце в реконструкції грошового обігу в середньовічному Білгороді (ще відомий, як Монкастро, Аспрокастро, Аккерман, Четатя-Албе та ін.).

Першою публікацією знахідок ісламських монет на території Білгорода-Дністровського було повідомлення в «Звітах Імператорської Археологічної Комісії» за 1904 р. про відкриття скарбу, що складався із 3264 срібних золотоординських монет кінця XIII ст. ханів Тула-Буги та Токти² (монети були ідентифіковані А.К. Марковим) (ОАК 1907, с. 121). Однак, слід зауважити, що на думку деяких дослідників (Булатович 1986, с. 117—118), до білгородських знахідок також належить скарб із 6 монет Токти, опублікований у 1844 р. В.В. Григор'євим (Григорьев 1844, с. 301—302). Декілька золотоординських й османських монет, знайдених під час розкопок Аккерманської фортеці в 1912 р., були опубліковані Е.Р. фон Штерном (Штерн 1913, с. 96, 99).

Наступний період у дослідженні проблеми припадає на 50—80-ті роки. На відміну від до революційних публікацій, дослідники не лише фіксують знахідки, а й починають приділяти значну увагу питанню вивчення грошового обігу золотоординських монет (Полевой 1956, с. 91—103; Нудельман 1974, с. 199—201; Булатович 1986, с. 117—120).

На сучасному етапі дослідження відбулася помітна активізація у вивченні обігу середньовічних монет у Білгороді, що пов'язано з появою нових знахідок, виявлених під час археологічних досліджень Білгород-Дністровської фортеці, які проводилися Білгород-Тирською експедицією (Богуславский, Дергачева 2011, с. 73—91; Богуславский, Янов 2013, с. 55—68; Богуславский, Янов 2013а, р. 40—41; Богуславский, Дергачева 2014, с. 131—151; Богуславский, Янов 2014, с. 345—357) та Міжнародною південною середньовічною експедицією (Beljaeva, Boldureanu, Dergaciova 2012, р. 29). Окрім того, було ідентифіковано монети з розкопок 40—60-х рр. XX ст. (Карашевич, Болдуряну, Дергачева 2013, с. 283—289). Значну увагу в публікаціях приділено проблемі обігу османських монет, яка не досліджувалася в радянський період через невелику кількість відомих знахідок.

Метою цієї статті є залучення до наукового обігу нових нумізматичних джерел (з колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею), зіставлення отриманих даних з опублікованими раніше білгородськими знахідками та оцінка їхнього значення в дослідженні грошового обігу й інших аспектів історії Білгорода-Дністровського.

У статті розглянуто 2 екз. золотих та 45 екз. срібних ісламських монет із колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Також до срібних монет умовно віднесено фальшиві (виготовлені з міді, покритої тонким шаром срібла), та білонні монети (в яких кількість лігатури перевищує кількість чистого срібла). До останніх належить копійка Шахіна Гірея (1777—1783 рр.) (48)³, вміст срібла в якій становить п'яту пробу, що дозволяє визначити грошову одиницю, як практично мідну.

Майже всі монети були передані до музею приватними особами, причому, за їхніми

¹ Автор висловлює щирю подяку за надання дозволу та допомогу в роботі з колекцією директору Білгород-Дністровського краєзнавчого музею Белой Тетяні Павлівні, головному зберігачу фондів Янковій Домнікії Петрівні та зберігачу фондів Богатирській Ірині Петрівні.

² Ранні золотоординські монети умовно віднесено до ісламських. Іслам був затверджений як державна релігія ханом Узбеком (1313—1341 рр.), хоча становлення ісламу в Золотій Орді почалося ще раніше (Васильев 2007, с. 7—33).

³ У дужках подано номери знахідок, що відповідають номерам із каталогу в кінці статті.

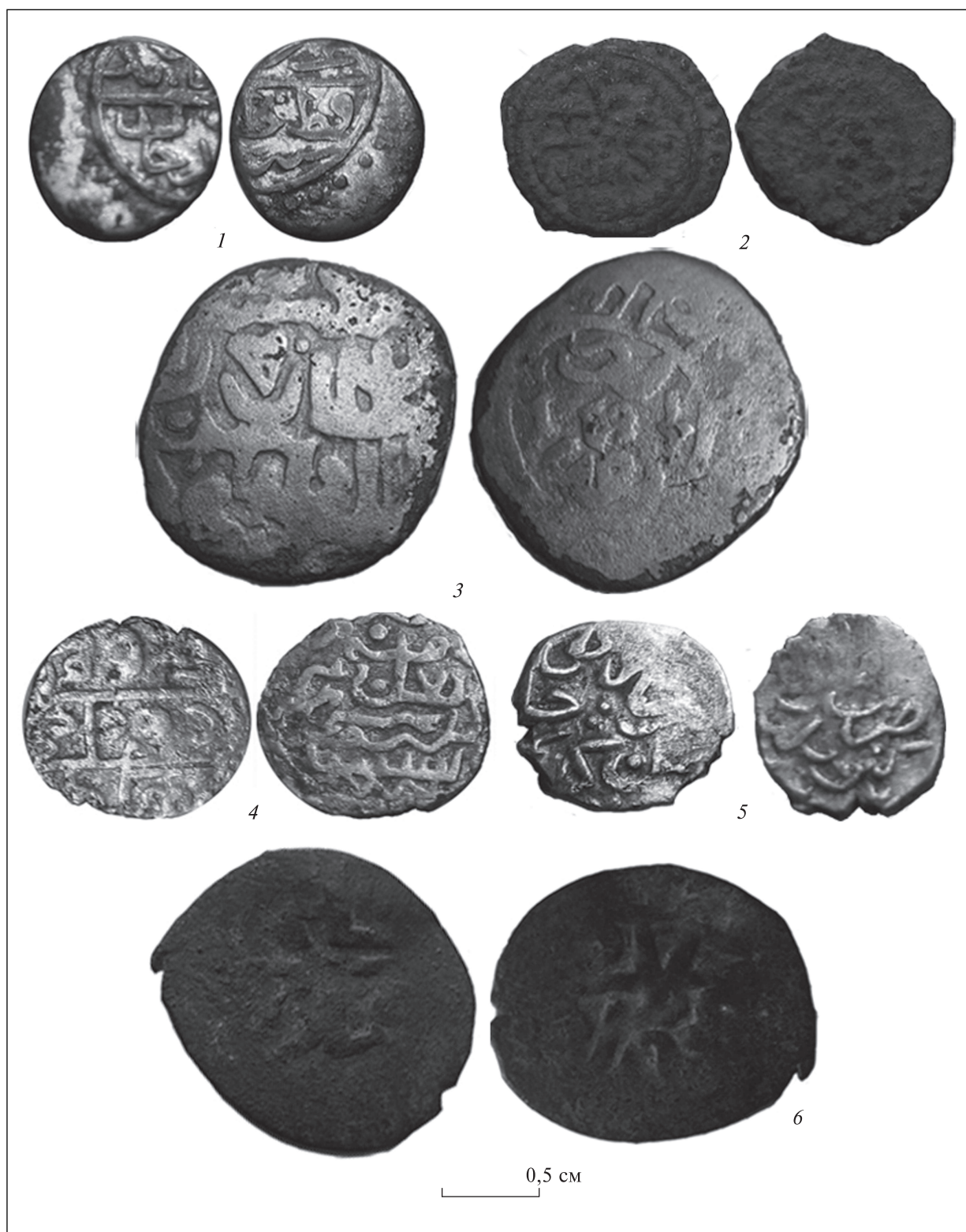


Рис. 1. Монети з колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Розшифровка цифрових позначень: 1 — 10; 2 — 17; 3 — 19; 4 — 34; 5 — 45; 6 — 46

свідченнями, знайдені на території Білгород-Дністровської фортеці. Винятком є монета (18), виявлена під час дослідження фортеці Причорноморською археологічною експедицією під керівництвом Г.Г. Мезенцевої в 1981 р.

Найбільш ранньою серед представлених монет є дирхем емірату Саманідів, який датується 916—917 рр. На жаль, місце його знахідки невідоме, але, оскільки ця монета була передана до музею колекціонером В.П. Пушкарьо-

вим разом з османськими монетами з території фортеці, то можна припустити, що вона також була виявлена на території міста.

Досі в Білгороді-Дністровському та взагалі на території Одеської обл. лишалися невідомими випадки знаходження куфічних дирхемів⁴. Хоча слід зазначити, що Л.Д. Дмитров, публікуючи результати розкопок у Білгороді-Дністровському в 1949 р. і 1950 р., згадує знахідки арабських бронзових монет із потертими легендами (Дмитров 1955, с. 118). А.А. Нудельман залучив їх до переліку знахідок куфічних монет на території Пруто-Дністровського межиріччя (Нудельман 1985, с. 84, 86), однак ці монети виявилися золотоординськими та османськими (Карашевич, Болдурану, Дергачева 2013, с. 283—287).

Знахідки куфічних дирхемів відомі в порівняно значній кількості в Північній Європі та в центральних і північних регіонах Східної Європи. Натомість у Північному Причорномор'ї вони зустрічаються досить рідко. Знахідки куфічних дирхемів відомі на території городищ Єкімауци та Алчедар у північно-східній Молдові (Нудельман 1985, с. 84—89), у с. Новолазарівка Миколаївської області (Гошкевич 1903, с. 40—41), і дещо більше їх було виявлено в Криму (Сидоренко 2002, с. 34—448).

На думку Р.А. Рабіновича, дирхеми в Алчедарі та Єкімауцах свідчать про існування Балтійсько-Дністровського торговельного шляху, т. зв. другого шляху «із варяг у греки», причому дирхеми використовувалися як сировина для виготовлення прикрас, а не як засіб обігу й платежу (Рабінович 1999, с. 273—274). Основний шлях «із варяг у греки» також проходив через гирло Дністра. Так, Константин Багрянородний зазначав, що при виході з Дніпра, де знаходився острів святого Еферія (острів Березань або західна частина Кінбурнської коси (Константин Багрянородний 1991, с. 328, прим. 55), русичі відправляються узбережжям Чорного моря до Дністра, потім роблять зупинку на річці Аспрос (Константин Багрянородний 1991, с. 51, 328, прим. 56).

На думку автора, знаходження дирхеми Саманідів саме на території Білгорода-Дністровського є цілком припустимим і пов'язується, імовірно, із функціонуванням торговельних шляхів. Хоча, слід зауважити, що Константин Багрянородний згадує Аспрон як по-

рожню фортецю (Константин Багрянородний 1991, с. 157).

Дві монети з представленого списку належать до Золотої Орди. Територія Пруто-Дністровського межиріччя підпала під владу Золотої Орди в 40-х рр. XIII ст. (Нудельман 1985, с. 96). Перша грошова одиниця — це монета хана Тула-Буги, яка карбована в Криму й має аналогії в Білгороді-Дністровському серед знахідок у складі згаданого скарбу 1904 р. (ОАК 1907, с. 121). Золотоординські монети кінця XIII ст., карбовані в Криму, мали досить обмежений ареал обігу й не виходили за межі Кримського півострова та Нижнього Подністров'я, яке було тісно пов'язане з ним. (Федоров-Давыдов 1960, с. 100). Як довели нещодавні дослідження, наприкінці XIII ст. у Білгороді (Акча-Кермані) існував власний монетний двір (Казаров, Кривенко 2013, с. 91—95).

Друга монета належить до періоду Великого Замішання (1359—1380 рр.) — тривалого міжусобиці, яка призвела до зменшення надходжень монет від центральних монетних дворів до західних окраїн володінь Золотої Орди (Нудельман 1985, с. 108). Монети Орду Меліка були раніше невідомі серед знахідок у Білгороді-Дністровському.

Наприкінці 60-х рр. XIV ст. Золота Орда втрачає контроль над Пруто-Дністровським регіоном, і золотоординські монети зникають з обігу на цій території. Остання третина XIV ст. визначається дослідниками, як безмонетний період в історії грошового обігу регіону (Нудельман 1985, с. 113). Білгород був залишений татарами пізніше, ніж інші населені пункти Пруто-Дністров'я. Наприкінці XIV — на початку XV ст. місто увійшло до складу Молдавського князівства (Полевой 1979, с. 69). Проте золотоординські монети знову потрапляють до Білгорода в першій половині XV ст., про що свідчать знахідки монет ханів Бека-Суфі, Кічі Мухаммеда та Сеїд-Ахмада I із контрамаркою типу «Аспрокастрон» (Петров, Дергачева 2012, с. 185—186, 192—193).

У 1484 р. Білгород та Кілія були завойовані армією султана Баязид II. Ця обставина сприяла проникненню в регіон османських срібних монет (акче). Таким чином, завоювання Баязид II забезпечило домінування османської монети на ринках міста. Слід зауважити, що османські мідні монети (мангири) потрапляють до Білгорода ще до османського завоювання (Богуславский, Янов 2013а, р. 40).

⁴ Куфічні дирхеми — срібні монети з написами куфічним шрифтом, які карбували Омейяди, Аббасиди, Саманіди та ряд інших ранніх ісламських династій.

Монети з Білгород-Дністровського краєзнавчого музею підтверджують особливість, яку виявлено під час публікації матеріалів Білгород-Тирської археологічної експедиції — серед османських монет, знайдених у Білгороді-Дністровському, більшість монет, як срібних (Богуславский, Янов 2013, с. 57—62), так і мідних (відомі численні мідні мангири 903 р. хіджри або 1497—1498 рр.) (Богуславский, Янов 2013а, р. 40), належать до періоду правління Баязіда II (1481—1512 рр.). Цю особливість можна пояснити тим, що, по-перше, на той час залишалася загроза відбиття фортеці військами молдавського господаря Стефана III Великого, тому Баязид II розгорнув масштабні роботи по укріпленню стін і веж фортеці (Красножон 2012, с. 368—369) і, вірогідно, залишив у фортеці чисельний гарнізон. По-друге, після османського завоювання Білгорода населення міста кардинально змінилося (Паламарчук 2008, с. 103), відповідно нові мешканці використовували під час розрахунків османські монети.

Серед представлених монет наявні фальшиві екземпляри (9; 10; 11; 14; 17; 19; 21; 22), однак не можна стверджувати, що це визначення є остаточним і безсумнівним. Такі монети могли виготовлятися як на території Молдавського князівства (Boldureanu 2005, р. 89—94), так і в монетних дворах Османської імперії з метою збагачення власника монетного двору (Гордлевский 1962, с. 252).

Продукція фальшивомонетників відповідала найпоширенішим у місцевому грошовому обігу типам монет, до яких належать акче Баязіда II (Nicolae 2003, р. 61—69), Селіма I, Сулеймана I, Селіма II та Мурада III (Boldureanu 2005, р. 94—99), проте іноді трапляються фальшиві монети більших номіналів — дирхемів (шахі) (Boldureanu 2005, р. 100) та пара (Crivenco 2009, р. 24) (19; 21; 22).

Внаслідок османського завоювання 1484 р. на Молдавському торговому шляху починає занепадати міжнародна торгівля, від якої суттєво залежало економічне становище Білгорода-Аккермана (Огуй 2010, с. 52). Ще гірше на стан грошового обігу в місті вплинула монетна реформа Мурада III 1584—1586 рр., коли вага акче була зменшена від 0,682 г до 0,384 г (Boldureanu 2005, р. 46). Упродовж XVII ст. вага акче надалі зменшувалася й наприкінці століття становила близько 0,16 г (Огуй 2004, с. 238). Ці процеси спричинили затяжну кризу монетного карбування в Османській імперії й скорочення емісії акче, тому серед представлених монет присутні екземпляри, які, імовірно,

були обрізані під ваговий стандарт уже наприкінці XVII ст. (22; 37).

Слід звернути увагу на монету (35) (рис. 1, 4), яка, найімовірніше, є імітацією османського акче. Судячи з ваги (0,15 г), вона датується кінцем XVII ст. Ця монета містить дуже спотворену легенду й не схожа на відомі імітації акче, знайдені на території Румунії та Молдови, прототип яких зазвичай можна встановити (Nicolae 2003, р. 59—69; Boldureanu 2005, р. 94—100).

Криза девальвації акче спричинила поступове розповсюдження монети більшої ваги — пара (медіні), яка карбувалася в Місрі (Єгипті) та в Костантинії (Стамбулі). Утім, вага пара впродовж XVII ст. також зменшилася — від 0,80—0,84 г при Ахмеді I (1603—1618 рр.) до 0,60—0,77 г при Мехмеді IV (1648—1687 рр.) (Schindel 2011, S. 119—120).

Для подолання грошової кризи в Османській імперії Сулейман II (1687—1691 рр.) почав карбувати якісну срібну монету — куруш (40 пара), а для дрібніших розрахунків, замість акче, запровадив мідну монету — мангир. Ця реформа не була успішною, оскільки номінальна вартість мангирів перевищувала реальну (Огуй 2004, с. 246). На початку XVIII ст. Ахмед III запровадив емісію пара нового зразку. Таким чином, пара остаточно витіснила акче як основний номінал. Впродовж XVIII ст. в Османській імперії карбувалися також номінали, що були кратні пара — ірмілік (20 пара), золта (30 пара), куруш (40 пара), алтмишлик (60 пара), юзлук (100 пара) (Кривенко 2013, с. 56).

Девальвація в Османській імперії найменше зачепила золоті монети — алтуни, що зумовило їхнє розповсюдження в XVII ст. Однак, згодом єгипетські та африканські монетні двори починають карбувати знецінену монету. Мустафа II почав випускати монету нового типу — тек шерифі (тек ешрефі) із тугрою на аверсі (4). Його наступник Ахмед III у 1711 р. випустив якіснішу золоту монету — зінджірлі або фундукі, вагою приблизно 3,3 г, та монети меншого номіналу — зері махбуб, вагою 2,5—2,6 г (Sugar 1996, р. 37, fn. 3), 1/2 зері махбуб, вагою 1,25 г (Krause, Mishler 1993, р. 941, № 163) (монета (5) належить до номіналу зері махбуб, але важить 1,55 г, оскільки була обрізана по гурту).

Унаслідок російсько-турецької війни 1806—1812 рр. Аккерман перейшов до складу Російської імперії, але й після цього в невеликій кількості до нього потрапляють османські монети — очевидно, як військові трофеї (31; 32).

Монети Кримського ханства були й раніше відомі серед знахідок у Білгороді-Дністровському (Beljaeva, Boldureanu, Dergaciova 2012, р. 29; Карашевич, Болдуряну, Дергачева 2013, с. 287; Богуславский, Янов 2014, с. 345—357). Потрапляння цих монет до Аккерману зумовлене, головним чином, близькістю до території Ногайських орд, які були підпорядковані кримському хану, а також перебуванням ханських військ у місті та околицях під час військових походів (Богуславский, Янов 2014, с. 345—357).

Отже, монети з Білгород-Дністровського краєзнавчого музею суттєво доповнюють відомі знахідки та дозволяють реконструювати цілісну картину міського грошового обігу, який у багатьох аспектах визначав грошовий обіг в Північно-Західному Причорномор'ї.

Найявні нумізматичні джерела дозволяють виділити декілька періодів, коли ісламські монети домінували в грошовому обігу міста:

1) з кінця XIII ст. до кінця 60-х рр. XIV ст., коли були поширені монети Золотої Орди і в незначній кількості монети з Малої Азії;

2) з другої половини XV ст. до початку XVII ст. — домінування османської монети, яке закінчилося внаслідок фінансової кризи;

3) з кінця XVII ст. до початку XIX ст., коли внаслідок монетних реформ було створено нову грошову систему, що відновило до 1812 р. домінування османської монети.

Опис монет

Емірат Саманідів

Наср бін Ахмад (914—943 рр.)

1. Дирхем (AR), Андераба, 304 р.х. (916/917 рр.). 2,5/2,0 г, 800°, 27 мм (Lane-Poole 1876, р. 88, № 306). [БДКМ Н-185].

Золота Орда

Тула-Буга (1287—1291 рр.)

2. Ярмек (AR), 686 р.х. (1287/88 рр.), Крим, подвійний удар. 1,65/1,23 г, 750°, 18 мм (Сагдеева 2005, с. 12, № 44). [БДКМ Н-213].

Орду Мелік (1361 р.)

3. Дирхем (AR), 762 р.х. (1361 р.), Азак. 1,2/1,08 г, 900°, 14 мм (Сагдеева 2005, с. 35, № 306). [БДКМ Н-240].

Османська імперія

Золото

Мустафа II (1695—1703 рр.)

4. Алтун (AU), Костантинія. 3,35/3,01 г, 900°, 20 мм, пробита (Krause, Mishler 1999, р. 1104, № 127). [БДКМ ІЗІV Н-2459].

Махмуд I (1730—1754 рр.)

5. Зері махбуб (AU), Міср. 1,55/1,16 г, 850°, 18 мм, обрізана (Krause, Mishler 1993, р. 156—157, № 86). [БДКМ ІЗІІ Н-43].

Срібло

Баязид II (1481—1512 рр.)

6. Акче (AR), Новар. 0,50/0,25 г, 500°, 10 мм (Edhem 1334/1915—1916, s. 169, № 567). [БДКМ Н-239].

7. Акче (AR), Новар. 0,63/0,55 г, 875°, 10 мм. [БДКМ Н-257].

8. Акче (AR), монетний двір не визначений. 0,74/0,64 г, 875°. [БДКМ Н-4727].

9. Фальшиве акче (AE fourree) (?), Кратова. 0,46/0,32 г, 700°. [БДКМ Н-5897].

10. Фальшиве акче (AE fourree) (?), Костантинія. 0,62 г (Edhem 1334/1915—1916, s. 137, № 450). (рис. 1, 1) [БДКМ Н-5900].

11. Фальшиве акче (AE fourree) (?), монетний двір не визначений. 0,55 г, стерта, окислена. [БДКМ Н-5892].

Селім I (1512—1520 рр.)

12. Акче (AR), 1 група (1512—1514 рр.), Костантинія. 0,6/0,6 г, 1000°, 11 мм (Edhem 1334/1915—1916, s. 184, № 627). [БДКМ Н-148].

13. Акче (AR), Новар. 0,59/0,56 г, 960°, стерта. [БДКМ Н-261].

14. Фальшиве акче (AE fourree) (?), 3 група (1517—1520 рр.), монетний двір не визначений. 0,74 г, 10 мм, стерта. [БДКМ Н-1609].

Сулейман I (1520—1566 рр.)

15. Акче (AR), 1 група, 1 період (1520—1534 рр.), Новар. 0,44/0,26 г, 600°, 12 мм (Edhem 1334/1915—1916, s. 316, № 1055). [БДКМ Н-260].

16. Акче (AR), 1 група, 2 період (1534—1541 рр.), Сerez або Сіроз. 0,67/0,50 г, 750°, 13 мм (Edhem 1334/1915—1916, s. 291—292, № 977—978). [БДКМ Н-391].

17. Фальшиве акче (AE fourree) (?), перший ювілейний тип, 1541 р. (на честь 100-річчя сходження на престол султана Мехмеда II) (Boldureanu 2005, р. 44), монетний двір не визначений. 0,56 г, 12 мм, стерта. (рис. 1, 2) [БДКМ Н-1593].

Сулейман I або Селім II (1566—1574 рр.)

18. Акче (AR), Новар/Новабєрда, стерта, обламана. Дані про вагу відсутні. [без інв. номера, БД-81, оп. 381].

Селім II (1566—1574 рр.)

19. Фальшивий дирхем (AE fourree) (?), Багдад. 2,47 г, 18 мм (Edhem 1334/1915—1916, s. 331, № 1104). (рис. 1, 3) [БДКМ Н-1524].

Ібрагім (1640—1648 рр.)

20. Акче (AR), Костантинія. 0,24/0,21 г, 875°, 13 мм (Krause, Mishler 1999, р. 1103, № 65). [БДКМ Н-259].

Мехмед IV (1648—1687 рр.)

21. Фальшиве пара (AE fourree) (?), Міср. 0,45/0,3 г, 700°, стерта (Krause, Mishler 1999, р. 222, № 47). [БДКМ Н-5895].

22. Фальшиве пара (AE fourree) (?), обрізана під ваговий стандарт акче періоду правління Сулеймана II (1687—1691 рр.), Міср. 0,16/0,11 г, 700°. [БДКМ Н-5894].

Мехмед IV або Ахмед II (1691—1695 рр.), або Ахмед III (1703—1730 рр.)

23. Пара (AR), Міср. 0,4/0,28 г, 690—700°, 13 мм, стерта. [БДКМ Н-186].

Ахмед III (1703—1730 рр.)

24. Пара (AR), Костантинія. 0,6/0,36 г, 600°, 15 мм (Krause, Mishler 1993, р. 941, № 139). [БДКМ Н-262].

25. Пара (AR), Костантинія. 0,58/0,34 г, 600°, 13 мм. [БДКМ Н-263].

26. Пара (AR), Костантинія. 0,46/0,27 г, 600°, 14 мм. [БДКМ Н-147].

Махмуд I (1730—1754 pp.)

27. Ірмілік (AR), Костантинія. 11,28/6,76 г, 600°, 31 мм (Krause, Mishler 1993, р. 942, № 206). [БДКМ Н-256].

28. Куруш (AR), Костантинія. 23,6/14,16 г, 600°, 40 мм (Krause, Mishler 1993, р. 943, № 208). [БДКМ Н-198].

29. Куруш (AR), Костантинія. 23,9 г, 900°, 38 мм. [БДКМ Н-199].

Селім III (1789—1807 pp.)

30. Пара (AR), Ісламбол, 17 рік правління. 0,3/0,18 г, 600°, 15 мм (Krause, Mishler 1998, р. 1056, № 486). [БДКМ Н-201].

Абдул Меджид (1839—1861 pp.)

31. 20 пара (AR-BI), Костантинія, 2-й або 3-й рік правління. 1,26 г, 20 мм, стерта, пробита (Krause, Mishler 1998, р. 1064, № 653). [БДКМ Н-331].

Мехмед V (1909—1918 pp.)

32. Куруш (AR), Костантинія, 2-й рік правління. 1,2/0,96 г, 800°, 15 мм (Krause, Mishler 2000, р. 2038, № 748). [БДКМ Н-125].

Не ідентифіковані

33. Акче (AR) кінця XV—XVI ст. 0,64/0,38 г, 600°, 9 мм, стерта. [БДКМ Н-266].

34. Османська монета (AR) XVI—XVII ст. 0,48/0,28 г, 600°, 11 мм, стерта. [БДКМ Н-267].

35. Імітація османського акче (AR) XVII ст. 0,15 г. (рис. 1, 4) [БДКМ Н-5891].

36. Акче (AR) XVII ст. 0,28/0,25 г, 900°, стерта. [БДКМ Н-5893].

37. Акче (AR-BI) XVII ст., обрізане під ваговий стандарт періоду правління Сулеймана II (1687—1691 pp.), Костантинія 0,11/0,03 г, 300°, стерта. [БДКМ Н-5898].

38. Пара (AR) другої половини XVII ст. — початку XVIII ст., Міср або Костантинія. 0,48/0,36 г, 750°, 13 мм, стерта. [БДКМ Н-35].

39. Пара (AR) XVIII ст. 0,54/0,32 г, 600°, 15 мм, стерта. [БДКМ Н-389].

40. Не ідентифікована, імовірно, османська монета (AR). 1,00 г, стерта. [БДКМ Н-123].

Кримське ханство

Хаджи Гірей I (1441—1466 pp.)

41. Акче (AR), 858 р.х. (1454 р.), Кирк-Єр. 0,58/0,46 г, 800°, 13 мм (Retowski 1901, с. 252, № 54). [БДКМ Н-255].

Менглі Гірей I (1467—1515 pp.)

42. Акче (AR), 912 р.х. (1506—1507 pp.), Крим. 0,53/0,31 г, 600°, 12 мм (Retowski 1901, с. 302, № 174—175). [БДКМ Н-258].

Девлет Гірей I (1550—1577 pp.)

43. Акче (AR). 0,38 г, стерта. [БДКМ Н-5890].

44. Акче (AR). 0,36/0,21 г, 600°, 9,0—11 мм (Retowski 1903, с. 31, № 32). [БДКМ Н-256].

Іслам Гірей II (1584—1588 pp.)

45. Акче (AR), Крим або Кафа. 0,23/0,21 г, 900°. [БДКМ Н-5896].

Газі Гірей II (1588—1596, 1596—1607 pp.)

46. Акче (AR), Ханлик Гезлев. 0,50 г (Retowski 1903, с. 54, № 81). (рис. 1, 5) [БДКМ Н-5899].

Селім Гірей II (1743—1748 pp.)

47. Бешлик (AR-BI), Бахчисарай. 0,60 г, 17 мм (Retowski 1905, с. 216, № 1). (рис. 1, 6) [БДКМ Н-1575].

Шахін Гірей (1777—1783 pp.)

48. Копійка (AR-BI), Бахчисарай, 4-й рік правління. 7,77 г, 27 мм, окислена (Retowski 1905, с. 299—303, № 130—154). [БДКМ Н-1368].

Богуславский Г.С., Дергачева Л.В. Молдавские монеты из раскопок 2005—2007 гг. в Гражданском дворе Белгород-Днестровской крепости и некоторые проблемы постройки стен Гражданского двора // Записки отдела нумизматики и торевики Одесского археологического музея. — Одесса, 2011. — Вып. I. — С. 73—91.

Богуславский Г.С., Дергачева Л.В. Средневековые монеты из раскопок 2005—2010 гг. в Гарнизонном дворе Белгород-Днестровской крепости // Записки отдела нумизматики и торевики Одесского археологического музея. — Одесса, 2014. — Вып. II. — С. 131—151.

Богуславский Г.С., Янов Д.М. Акче Османской империи последней четверти XV — первой четверти XVII вв. (из новейших находок Белгород-Тирской экспедиции) // ДП. — Одесса, 2013. — Вып. X. — С. 55—68.

Богуславский Г.С., Янов Д.М. Медные монеты Османской империи (из новейших находок Белгород-Тирской экспедиции) // Al XIV-lea simpozion de numismatică. — Chişinău, 2013a. — Р. 40—41.

Богуславский Г.С., Янов Д.М. Серебряные и биллонные монеты Крымского ханства из новейших находок в Белгороде (Аккермане) // МАИЭТ. — Симферополь, 2014. — Вып. XIX. — С. 345—357.

Булатович С.А. Джучидские монеты из Белгорода-Днестровского // Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII—XIV в.). — К., 1986. — С. 117—120.

Васильев Д.В. Ислам в Золотой Орде (историко-археологическое исследование). — Астрахань, 2007.

Гордлевский В.А. Эксплуатация недр земли в Турции (по документам, изданным А. Рефиком и Ф. Спахо) // В.А. Гордлевский. Избранные сочинения. — М., 1962. — Т. 3. История и культура. — С. 225—263.

Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. — Херсон, 1903. — Кн. 1.

Григорьев В. Монеты Джучидов, генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие обществу // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. I. — С. 301—314.

Дмитров Л.Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 pp. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1955. — Т. V. — С. 111—123.

Казаров А.А., Кривенко А.В. Новый монетный двор Золотой Орды — Акча Керман // I Междунар. науч. конф. «РАСМИР: Восточная нумизматика». — К., 2013. — С. 91—95.

- Карашевич И., Болдуряну А., Дергачева Л. Средневековые монеты из раскопок Белгород-Днестровской крепости из фондов Института Археологии НАН Украины (предварительные результаты) // ДП. — Одесса, 2013. — Вып. X. — С. 283—289.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. — М., 1991.
- Красножон А.В. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре (история строительства). — Кишинев, 2012.
- Кривенко А.В. История Приднестровья в денежных знаках. — Бендеры, 2013.
- Нудельман А.А. Монеты из раскопок и сборов 1972—1973 гг. // АИМ (1973 г.). — Кишинев, 1974. — С. 188—228.
- Нудельман А.А. Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе. — Кишинев, 1985.
- ОАК за 1904 г. — СПб, 1907.
- Огуй О.Д. Обіг турецьких монет та їх позначення на території Буковини та Молдови // Історико-географічні дослідження в Україні. — К., 2004. — Ч. 7. — С. 234—266.
- Огуй А.Д. Молдавский торговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV—XVII вв.) // Русин. — № 4 (22). — 2010. — С. 45—61.
- Паламарчук С.В. Забытая земля: историческая область Бессарабия. — Одесса, 2008.
- Петров А.Н., Дергачева Л.В. Клад средневековых монет из села Стижок на западе Украины и некоторые вопросы денежного обращения XV в. // Stratum plus. — Кишинев, 2012. — № 6. — С. 183—198.
- Полевой Л.Л. К топографии кладов и находок монет, обращавшихся на территории Молдавии в конце XIII—XIV в. // Известия Молдавского филиала АН СССР. — 1956. — № 4 (31). — С. 91—103.
- Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII—XV вв. — Кишинев, 1979.
- Рабинович Р.А. Дирхемы на территории Молдовы: культурно-исторический контекст // Stratum plus. — Кишинев, 1999. — № 6. — С. 263—275.
- Сагдеева Р.З. Серебряные монеты ханов Золотой Орды. — М., 2005.
- Сидоренко В.А. Подражания Аббасидским дирхемам и динарам в монетном обращении Таврики Хазарского времени // МАИЭТ. — Симферополь, 2002. — Вып. IX. — С. 429—449.
- Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // НЭ. — М., 1960. — Т. 1. — С. 94—192.
- Штерн Э.П. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. // ЗООИД. — Одесса, 1913. — Т. XXXI. — С. 92—101.
- Beljaeva S., Boldureanu A., Dergaciova L. Câteva aspecte privind periodizarea construcției barbacanei din Cetatea Albă în baza descoperirilor monetare (campaniile arheologice din anii 2006—2007) // Al XIII-lea simpozion de numismatică. — Chișinău, 2012. — P. 27—29.
- Boldureanu A. Moneda Otomană în Moldova (1512—1603). — Chișinău, 2005.
- Crivenco A. Monede otomane și girayde descoperite la Tighina // Al X-lea simpozion de numismatică. — Chișinău, 2009. — P. 23—24.
- Edhem H. Meskukat-i kadime-yi islamiye katalogu. — Kostantiniyye, 1334/1915—1916. — Q. 6. Meskukat Osmani.
- Krause C.L., Mishler C. Standard Catalog of World Coins. 18th Century (1701—1800). — Iola, 1993.
- Krause C.L., Mishler C. Standard Catalog of World Coins. 19th Century (1801—1900). — Iola, 1998.
- Krause C.L., Mishler C. Standard Catalog of World Coins. 17th Century (1601—1700). — Iola, 1999.
- Krause C.L., Mishler C. Standard Catalog of World Coins. 20th Century (1901—2000). — Iola, 2000.
- Lane-Poole S. Catalogue of Oriental Coins in the British Museum. — London, 1876. — Vol. 2. The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum.
- Nicolae E. Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451—1512. — Chișinău, 2003.
- Retowski O. Die Münzen der Girei // Труды Московского нумизматического общества. — М., 1901. — Т. 2. — Вып. 3.
- Retowski O. Die Münzen der Girei (Fortsetzung) // Труды Московского нумизматического общества. — М., 1903. — Т. 3. — Вып. 1.
- Retowski O. Die Münzen der Girei (Schluss) // Труды Московского нумизматического общества. — М., 1905. — Т. 3. — Вып. 2.
- Schindel N. Eine Partie von handgeprägten Paras und Medinis des osmanischen Sultans Ahmed III (1703—1730) // Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft. — Wien, 2011. — № 51/2. — S. 118—131.
- Sugar P.F. Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354—1804. — Seattle, 1996.

Надійшла 18.08.2015

Д.М. Янов

СЕРЕБРЯНЫЕ И ЗОЛОТЫЕ ИСЛАМСКИЕ МОНЕТЫ В КОЛЛЕКЦИИ БЕЛГОРОД-ДНЕСТРОВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В статье рассматриваются серебряные и золотые исламские монеты, которые хранятся в Белгород-Днестровском краеведческом музее. Монеты были найдены на территории Белгород-Днестровской крепости. Практически все они были переданы в музей частными лицами, кроме одной монеты, найденной Причерноморской археологической экспедицией под руководством Г.Г. Мезенцевой. Наиболее ранней среди представленных монет является дирхем Саманидов 916—917 гг. В Белгороде-Днестровском ранее не были известны находки куфических дирхемов. Вероятно, находка этой монеты была связана с функционированием торговых путей. Среди монет Золотой Орды представлены 2 экземпляра: ярмак Тула Буги и дирхем Орду Мелика. В отличие от первой монеты, аналогии которой встречаются в кладе и среди единичных находок с территории Белгорода-Днестровского, вторая монета является редкой для данного региона. Наиболее многочисленную группу представляют монеты Османской империи, чеканенные с конца XV в. до начала XX в. Среди османских монет наибольшее количество относится к периоду правления Баязида II (1481—1512 гг.), что связано, вероятно, с проведением масштабных строительных работ в крепости в это время. Также следует обратить внимание на уникальное подражание акче конца XVII в., аналогии которого пока не известны. Последнюю группу составляют монеты Крымского ханства, которые, как подтверждают опубликованные ранее находки, наряду с османскими монетами обращались в Аккермане в течение всего периода их чеканки (с 40-х гг. XV в. до 1783 г.), однако в значительно меньшем количестве.

D.M. Yanov

SILVER AND GOLDEN ISLAMIC COINS IN BILHOROD-DNISTROVSKYI LOCAL LORE MUSEUM COLLECTION

Silver and golden Islamic coins kept in the Bilhorod-Dnistrovskiy Local Lore Museum are discussed in the article. The coins were found on the territory of Bilhorod-Dnistrovskiy fortress. In fact, all of them were passed to the Museum by private persons, except one coin found by the Prychornomorska Archaeological Expedition headed by H.H. Mezentsseva. A 916—917 dirham of the Samanids is the earliest of the coins presented. Findings of Kufic dirhams were known in Bilhorod-Dnistrovskiy before. Perhaps, a finding of this coin was related with the trading routs functioning. Coins of Golden Horde are represented by two items: yarmaq of Tulabuga and dirham of Ordu Melik. As against from the first coin, which analogies are found in the horde and among single finds from Bilhorod-Dnistrovskiy territory, the other coin is rare for this region. The most numerous group contains the coins of the Ottoman Empire minted from the end of the 15th to the beginning of the 20th centuries. The greatest number of Ottoman coins belong to the period of Bayezid II (1481—1512) reign, which is related probably to the mass building works in the fortress in this period. The attention also should be paid to a unique akçe imitation of the end of the 17th century having no analogies yet. The last group contains the coins of the Crimean Khanate which were used in Akkerman together with Ottoman coins during the whole period of their mint (from the 1440s to 1783), though in a lesser number, as the findings published earlier confirm.

До історії стародавнього виробництва

І.С. Радомський, О.О. Якубенко

КАМ'ЯНИЙ ІНВЕНТАР ПОСЕЛЕННЯ ОЗАРИНЦІ



Розглянуто кам'яні матеріали трипільської пам'ятки етапу В/І Озаринці на Середньому Дністрі та визначено технологічні особливості обробки каменю.

К л ю ч о в і с л о в а: Середній Дністер, Трипілля, кам'яний інвентар, технологічна направленість.

Вивчення трипільських пам'яток Середнього Подністров'я бере свій початок від кінця ХІХ ст. За цей час було виявлено велику кількість матеріалів, зокрема, численні колекції крем'яних виробів. Однак, основну увагу дослідники зосереджували на вивченні кераміки, різноманіття форм та орнаментативної якої яскраво відображає мозаїку розселення локальних етнічних груп первісної людності. Часто це призводило до того, що роль крем'яного інвентаря, як джерела для етнокультурних реконструкцій, не виправдалася. Незважаючи на значний обсяг цієї категорії матеріалів, добутий за тривалий час досліджень, основні колекції залишаються неопрацьованими і не залучаються до наукового обігу. Це, у свою чергу, стоїть на заваді побудові наукового узагальнення про розвиток трипільсько-кукутенської спільності на середньому її етапі.

Однією з таких пам'яток є поселення Озаринці (уроч. Попів Город), що розташоване біля с. Озаринці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Пам'ятка займає територію невисокого плато на лівому березі р. Немія (ліва притока р. Дністер). Відкрите в 1919 р. геологом О.О. Кривицьким, поселення було повторно обстежено в 1927 р. М.Я. Рудинським. Під час розвідок дослідник виявив в урочищі матеріали «культури мальованої кераміки». Місцева школа передала вченому значну колекцію випадкових знахідок з околиць села. У 1929 р. дослідник провів стаціонарні дослідження на поселенні (Рудинський 1930, с. 235—236). Подальші обстеження місцевості

проводили Т.С. Пассек, не дали результатів (Пассек 1961, с. 34).

Після досліджень на Дністрі М.Я. Рудинський, на основі типологічних ознак кам'яних матеріалів, виділив знаряддя типу кампініє («кампінієнська індустрія»), які характеризувалися макролітизмом техніки виготовлення. До пам'яток, що мають знаряддя типу кампініє, М.Я. Рудинський зарахував Озаринці, Стару Ушицю тощо (Рудинський 1931, с. 175—176). На макролітичні знаряддя звернув увагу і Є.Ю. Кричевський. Так само, як М.Я. Рудинський, він зараховував ці вироби до неолітичного часу й зазначив, що ці знахідки було виявлено у тотожних топографічних умовах, що й трипільські поселення. Такий стан речей дослідник пояснював тим, що трипільська культура розвивалася на основі «кампінієнського періоду» (Кричевський 1940, с. 5—6).

У 1950 р. до обговорення приєдналася Т.С. Пассек. Розглядаючи матеріали поселення Поливанив-Яр, дослідниця припустила, що знаряддя, які виокремив М.Я. Рудинський, слід зараховувати не до неолітичного часу, а до трипільської культури (Пассек 1950, с. 53—54).

У 1979 р. Т.А. Попова, на основі аналізу матеріалів поселення Поливанив Яр, запропонувала поділ етапу В/І на три фази (Попова 1979, с. 70), і зіставила їх з кукутенськими фазами А1—4. Озаринці дослідниця долучила до перехідного часу між Трипіллям А та В/І (Попова 1979, с. 71). Через шість років ці дані було уточнено і, на основі керамічних комплексів та типів орнаментативної (столовий посуд із заглибленим та канельованим орнаментом, іноді з дрібним штампом), поселення зарахували до початку В/І (Кукутені А1) (Колесников 1985, с. 52).

© І.С. РАДОМСЬКИЙ, О.О. ЯКУБЕНКО, 2016

Сировина та матеріали

Кам'яний інвентар у колекції, що знаходиться в Національному музеї історії України, на раховує 363 од., з них 319 — це крем'яні мате-

ріали. Серед артефактів із розкопок М.Я. Рудинського є такі, що позначені, очевидно самим дослідником, шифром «Кр» — знахідки О.О. Кривицького, які були передані місцевою школою. Деякі з них мають шифр «Попів го-

Таблиця 1. Озаринці. Дослідження М.Я. Рудинського 1927 р.

ВІДХОДИ ВИРОБНИЦТВА	Відщепи	106 (72,1 % від відходів)			
		Вторинні		44	
		Первинні		2	
		Реберчасті			
		Авіважі		1	
		Сланцеві		59	
	Пластини	33(22,4 %)			
		Пластинки — 3			9,1 %
		Пластини — 15			45,5 %
		Макропластини — 15			45,5 %
	Нуклеуси та пренуклеуси	7 (4,8 %)			
		1-площ. — 2	конічні — 1 сплощені — 1	2	
		2-площ. — 1		1	
		Багатоплощинні — 1		1	
		Нуклеоподібні ул. — 3		3	
ВИРОБИ З ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ	Усього відходів виробництва		147 (45,8% від комплексу)		
	Ретушовані відщепи			19	15,1%
	Ретушовані пластини			33	31,5
	Тронковані пластини			1	0,7
	Різці	Кутові	На пластині — 2	2	1,4
	Скребки	На пластині — 21	Комбіновані — 1 Реутилізовані — 4	29	19,9
		На відщепі — 8			
	Скобелі			4	2,7
	Проколки/свердла	На пластині — 12	Комбіновані — 1 Двосторонні — 1	12	12,3
		На відщепі — 6			
	Вкладені серпів		Ретушовані — 9 Тронковані — 5 Без ретуші — 2 Реутилізовані — 4	20	13,7
	Вістря			4	2,7
	Відбійник			1	0,7 %
	Усього крем'яних виробів із вторинною обробкою		131 (40,5% від комплексу)		
ШЛІФОВАНІ ТА РУБАЛЬНІ ЗНАРЯДДА	Шліфовані крем'яні знаряддя та їх фрагменти			3	
	Сокира-тесло без пришліфовування крем'яна			1	
	Сокирка сланцева, вотивна			1	
	Заготовки до рубальних знарядь (зі сланцю)			3	
	Долотоподібні знаряддя (зі сланцю)			4	
	Теслоподібні знаряддя (зі сланцю)			14	
	Фрагменти шліфованих знарядь (зі сланцю та опоки)			9	
	Шліфовані кам'яні сокири зі слідами свердлення			6	
	Шліфовані кам'яні сокири			3	
	Усього шліфованих та рубальних знарядь			44 (13,7 % від комплексу)	
	УСЬОГО В КОМПЛЕКСІ			321 (100 %)	

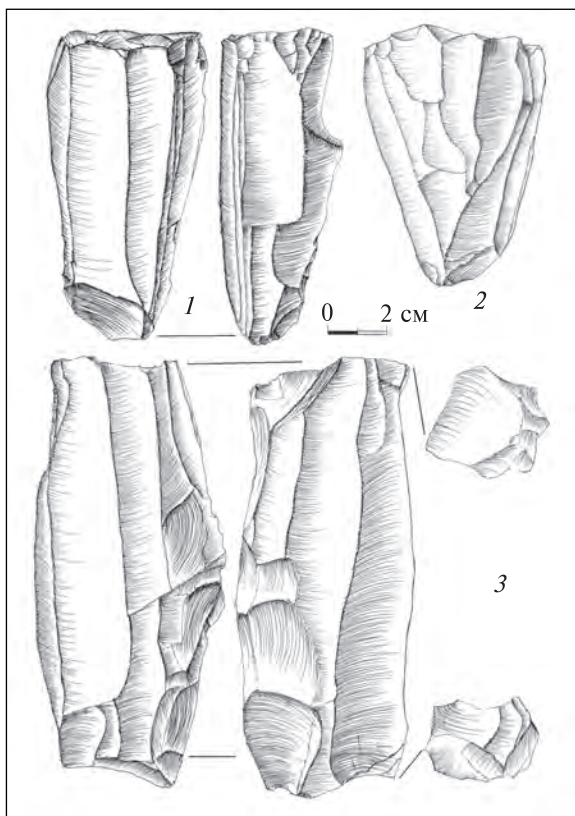


Рис. 1. Озаринці: 1—3 — нуклеуси

род» — місцезнаходження поселення, але решта — це знахідки, які отримано, наймовірніше, з інших пунктів. Більшість виробів сильно патиновані, наявна пластинка з притупленим краєм та кремій для оснащення вогнепальної зброї. Такі вироби у статистичну таблицю (табл. 1) не внесено, оскільки, на нашу думку, вони не належать до часу існування трипільської культури. На жаль, за даними М.Я. Рудинського складно визначити наявність багатшаровості на пам'ятці. Шліфовані вироби з елементами свердлення були виготовлені з твердих порід каменю. Ці артефакти враховано в статистичній таблиці, але їхня культурно-хронологічна атрибуція лишається сумнівною.

Для розщеплення каменю використовувалася, у першу чергу, місцева сировина — середньодністровський кремій, різний за якістю, кольором, кількістю включень, структурою та складом (Петрунь 2004, с. 204). Поселення розташоване в районі поширення верхньосенноманських відкладів, де спостерігається їхній повний розмив, що призводить до зсуву та виходу на поверхню інших відкладів (Сеньковский 1977, с. 48—49). Так, окрім сірого та світло-чорного (що різняться забарвленням та структурою) сенноманського кремю, трапляється туронський. Також, у колекції наявні 3 пластини, що виготовлені з т. зв. волинського смугастого кремю. Врахову-

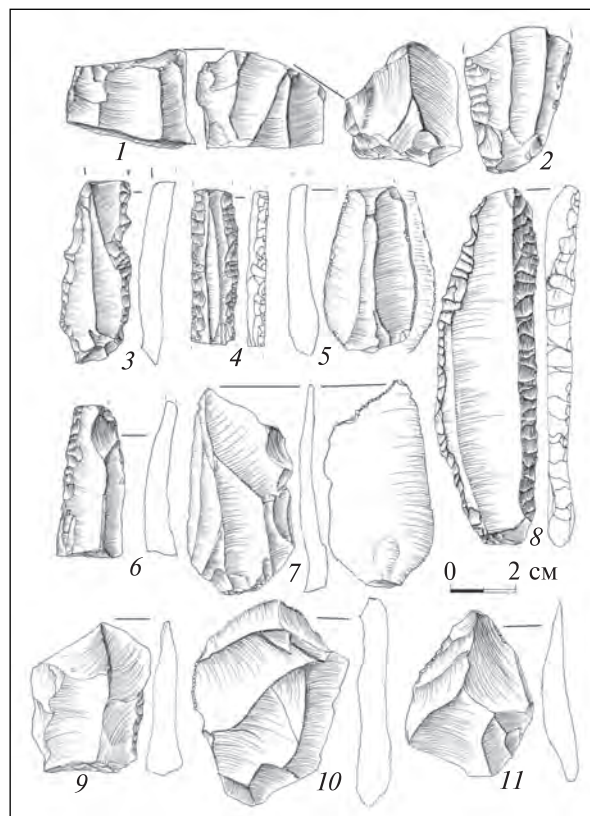


Рис. 2. Озаринці: 1 — авіаж; 2—8 — ретушовані пластини; 9—11 — ретушовані відщепи

ючи наведені особливості району, складно говорити про імпорт цієї сировини, хоча автори допускають таку можливість. Окрім кремю, у значній кількості використовувалася сланцева порода зеленого кольору, відслонення якої відомі майже по всьому басейну Дністра.

Загальна кількість виробів, що розглядаються у статті, становить 321 екз., з них — 222 екз. крем'яних артефактів.

Техніко-типологічні особливості крем'яного комплексу

Серед відходів виробництва найчисленнішу групу складають відщепи (47 екз.). Наявні фрагменти 33 пластин, серед яких три пластинки (ширина яких становить 0,7—1,2 см), 15 пластин та 15 макропластин (ширина — 1,2—2,0 см і понад 2,0 см). Площинки пластин поділяються на гладкі, фасетовані й точкові, з переважанням двох перших.

Нуклеуси представлені трьома цілими екземплярами та їхніми уламками (3 екз.). Нуклеуси призматичні одно- та двоплощинкові, орієнтовані на зняття правильних, ретельно обмежених середньоширих та широких (макро-) пластин. Розміри нуклеусів варіюють у межах від 8,0 см до 11 см у висоту. У процесі утиліза-

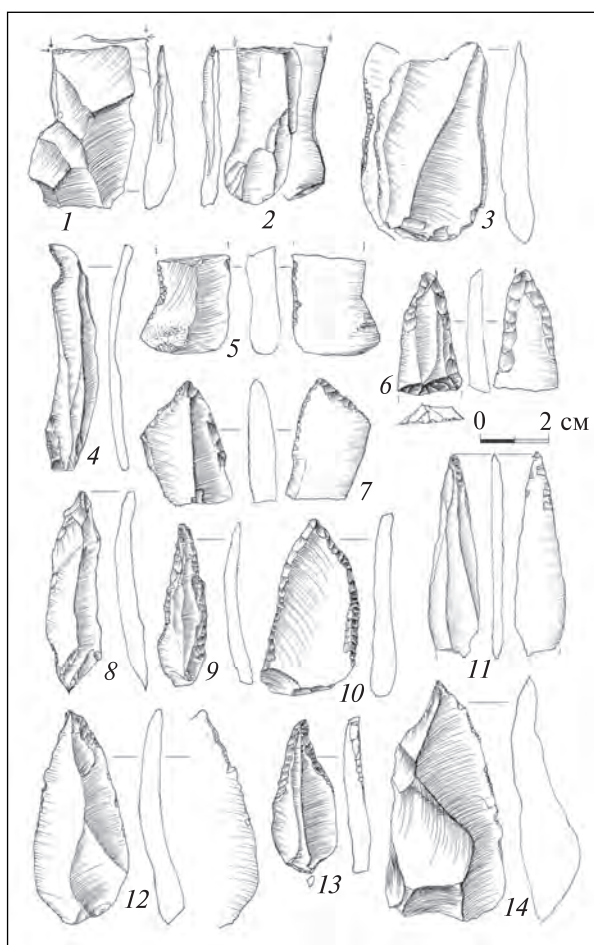


Рис. 3. Озаринці: 1—2 — різці; 3—5 — скобелі; 6—14 — проколки/свердла

ції нуклеуси набували сплюснених форм. Одноплощадкові ядрища поділяються на сплюснені та конічні. У першому випадку пластини було знято ручним відтискуванням (рис. 1, 1). Перед кожним наступним сколюванням заготовки знімалися карнизи. Площадка розташована під прямим кутом. Тильна сторона оброблена поперечними сколами. На конічному нуклеусі (рис. 1, 2) присутній негатив, можливо останній, однієї правильної пластинки, знятої відтисненням на останніх стадіях обробки. По-

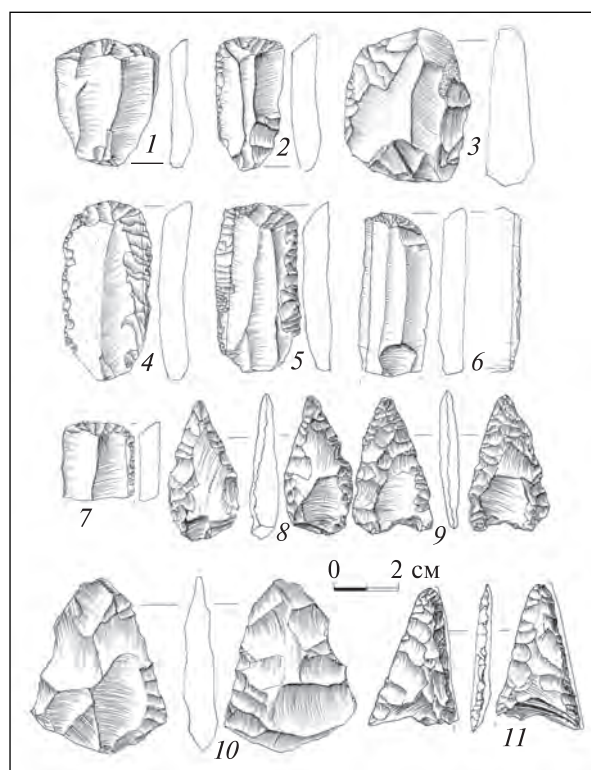


Рис. 4. Озаринці: 1—7 — скребки; 8—11 — заготовки та вістря

дальша утилізація цього нуклеусу відбувалася із застосуванням відбійника.

Привертає увагу двоплощадковий нуклеус (рис. 1, 3). Зважаючи на розміри та ширину негативів, заготовки з нього було отримано за допомогою посиленого відтискання. Оброблені декількома сколами, площадки розміщуються під прямим кутом відносно площини розщеплення. Перед кожним зняттям пластини, площадку обробляли дрібним фасетажем, вочевидь, для відтискувача. Первинно, це був одноплощадковий нуклеус, але, унаслідок залому при знятті останніх заготовок, створено другу площадку та знято дві широкі пластини. Подальша утилізація не мала сенсу, що пов'язано, мабуть, не з вадами сировини, а з

Таблиця 2. Розподіл платівчастих знарядь за ознакою ширини

Ширина (см)	1,1	1,2	1,3	1,4	1,5	1,6	1,7	1,8	1,9	2,0	2,1	2,2	2,3	2,4	2,5	2,6	2,7
Ретушовані пластини	1		1	1	1		2	2	5	6	1		1	4	1		
Різці													1				
Скребки							1		1	2	3		1	3	4	2	
Проколки / свердла				1	3		1		1	1	1	1		1	1		1
Скобелі			1								2	1					
Вкладені					4	1	2		5	3	1	1				1	1
Разом	1		2	2	8	1	6	2	12	12	8	3	3	8	6	3	2

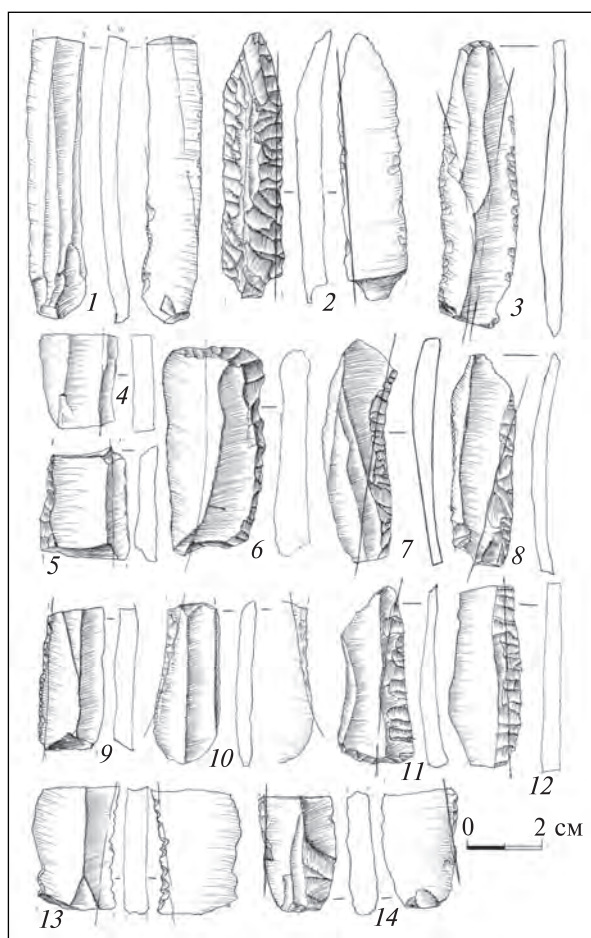


Рис. 5. Озаринці: 1–14 — вкладені серпів

технологічною направленістю, оскільки при подальшому знятті ширина та довжина заготовки мала б менші розміри. Сколювання відбувалося по колу, з урахуванням тильної, не робочої площини. До відходів виробництва зараховано скол підправки площадки (рис. 2, 1).

Знаряддя праці (окрім шліфованих виробів) представлені ретушованими пластинами та відщепами, різцями, скребками, вкладеннями до серпів, вістрями тощо (131 екз.). Найчисленнішу групу (33 екз.) становлять ретушовані пластини (рис. 2, 2–6). Робочий край

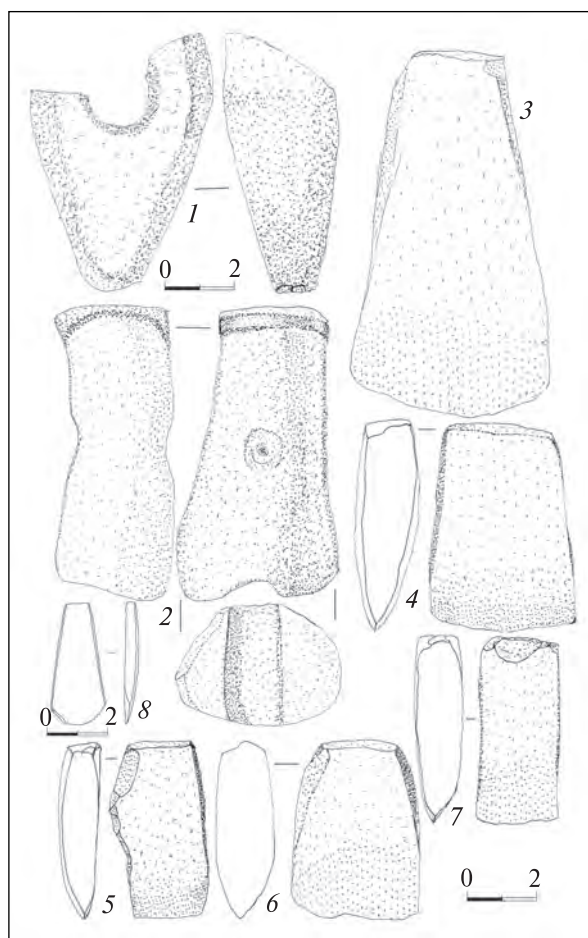


Рис. 6. Озаринці: 1–8 — шліфовані вироби

оформлено дрібною крайовою, притупляючою або пласкою ретушшю. Привертає увагу пластина із ретушшю по всій довжині виробу (рис. 2, 8). На одному з країв, під ретушшю, помітно вищерблення, що простежено і на деяких скребках. Наявна одна пластина з косо-тронкованим дистальним кінцем — можливо, заготовка до різця або до вкладення серпа (рис. 2, 7). Ретушованих відщепів дещо менше — 19 екз. Майже в усіх випадках використано крайову ретуш (рис. 2, 9–11). Серед цієї категорії виділяється група масивних виробів на безсистемних відщепах, ретушованих як зі спинки, так і з черевця.

Різці представлено двома бічними формами, що виготовлені на правильній поздовжній та біпоздовжній пластинах (рис. 3, 1–2). У незначній кількості наявні виготовлені на пластинах скобелі (4 екз.). Дрібною крайовою ретушшю було сформовано робочу виїмку (рис. 3, 3–5). Серед матеріалів наявні 18 екз. прокол/свердел, які виготовлені на відщепах і пластинах (рис. 3, 6–14) (без трасологічного аналізу неможливо встановити точну функціональну приналежність). Виконану на

2,8	2,9	3,0	3,1	3,2	3,3	3,4	3,5	3,6	3,7	3,8
1	1		1	1	2	1				
	1									
1		2		1						1
			1							
2	2	2	2	2	2	1				1

пластині, проколку зараховано до комбінованих знарядь — її проксимальна частина використовувалася як скребок (рис. 3, 6). Вирізняється і двостороння проколка/свердло (рис. 3, 8). Усі знаряддя оброблені стрімкою, напівстрімкою ретушшю, рідше — плоским фасетажем, що формував жальце виробу.

Категорія скребків (9 екз.) представлена переважно кінцевими формами, що виготовлені на відщепках та пластинах, з переважанням останніх (рис. 4, 1—3). Чотири екземпляри — це виконані на пластинах, реутилізовані знаряддя, які спочатку використовувались як вкладені до серпів (рис. 4, 4—7).

Вістря та їхні заготовки (4 екз.) мають трикутну форму та оброблені за допомогою плоского ретушування. Ретуш іноді поширено на середину виробу. Загалом, такі вироби є характерними для початку етапу В/І (Коробкова 1987, с. 266). Заготовки представляють різні етапи виробництва. У першому випадку широкими сколами формувалися обриси знаряддя (рис. 4, 10). У двох інших — з протилежних сторін, на бічних гранях знарядь готувалася площадка, і послідовно знімалися сколи, що стоншували поверхню виробу (рис. 4, 8, 11). Наявність серед матеріалів заготовок до вістрь свідчить, що їх виготовлення відбувалося безпосередньо на поселенні.

У значній кількості (20 екз.) представлені вкладені серпів. Їх виокремлено за характерним люстром, що частково або повністю вкриває одну, рідше — дві сторони виробу. Цю категорію умовно поділено на дві групи: пластини з поліруванням, що вкриває один кут виробу (очевидно, такі вкладені використовувались у набірних серпах «каранівського типу») (Бибиков 1962, с. 4—8) (рис. 5, 3, 7), та пластини з люстром по всій довжині робочого леза (рис. 5, 2, 9, 12, 14). У випадку, коли робочий край не потребував додаткового загострення леза, вкладень використовувався без вторинної обробки. Цих знарядь найменше — 2 екз. (рис. 5, 1, 4). За допомогою притуплення ретушуванням, створювався бічний край, який вставлявся в оправу (рис. 5, 5). З цією ж метою застосовувалось тронкування виробів (5 екз.) (рис. 5, 6). Плоским фасетажем загострювався робочий край знаряддя (рис. 5, 7, 8, 11). У колекції присутні 2 екз. вкладенів із зубчастою ретушшю (рис. 5, 13).

Серед знарядь для обробки кременю наявний один відбійник, виготовлений на нуклеоподібному уламку. З кременю також виготовлені чотири сокири.

Технологічна направленість

Виробництво пластинчастих заготовок було орієнтоване на отримання середньошироких та широких пластин. Їхня кількість на поселенні приблизно однакова. Розміри цілих, регулярних пластин коливаються в межах 9,0—13,0 м. Для визначення «ідеальної» заготовки складено таблицю ширини знарядь (табл. 2).

Ретушовані пластини за шириною варіюють у межах від 1,1 см до 3,4 см, найвище значення становить 1,9—2,0 см (по п'ять і шість одиниць відповідно). Причому, чим більша їхня ширина, тим більший показник знарядь. Зміну найвищого значення помітно у скребків, де їхні розміри коливаються в межах від 1,9 см до 3,0 см, з піковим показником у 2,1—2,6 см. Проколки, як і пластини, знаходяться в таблиці в межах від 1,7 см до 2,7 см. Розміри вкладенів коливаються в діапазоні від 1,5 см до 1,9 см. Вироби, що сягають 3,0 см — одиничні.

Таким чином, відповідно до таблиці, заготовки з розмірами 1,9—2,0 см визначаємо «ідеальними» для виробництва платівок поселення Озаринці. Найвищі позначки в межах 1,5—1,7 см — це переважно показник використання вкладенів, а значення 2,4—2,5 см — це скребки та ретушовані пластини. Використання пластинчастих заготовок тяжіє до широких пластин. Загалом, індустрія з поселення Озаринці може бути охарактеризована як макролітична.

Шліфовані знаряддя

Серед групи виділяються три сланцеві заготовки, форма яких утворена обробкою масивними сколами. У колекції наявні 59 екз. сланцевих відщепів — сколів формування знарядь. За розмірами робочого леза виділяється група долотоподібних виробів — до 3,0 см (рис. 6, 5, 7), і теслоподібних знарядь — від 3,0 см і більше (рис. 6, 4, 6). Деякі сокири мають доволі значні розміри (рис. 6, 3), сягаючи до 15 см у довжину. Знаряддя виготовлялися із сланцевих порід, рідше — з кременю (4 екз.). Обухова площа цілих виробів має прямокутноподібну форму, а у двох випадках — квадратовподібні обриси.

Викликає зацікавлення група сокир зі слідами свердлення (6 екз.). У більшості присутні наскрізні отвори (рис. 6, 1). В одному випадку присутній чітко виділений циліндричний обух (рис. 6, 2). Діаметри отворів усіх виробів з однієї сторони вужчі, аніж з іншої. Зважаючи на проблему багатшаровості поселен-

ня, культурно-хронологічна інтерпретація цих знарядь залишається невирішеною.

Заслуговує на увагу виріб, виготовлений зі сланцю зеленого кольору. Це невелика, добре відшліфована сокирка, розміри обушкової площини якої становлять 0,25 см і 0,80 см, ширина леза — 1,7 см, товщина — 0,45 см. Морфологічно виріб повністю повторює форму великих сокир. Його форма наштотує на думку, що цей виріб має вотивний характер і пов'язаний із релігійними уявленнями трипільського суспільства.

Проте, вищерблення з боку робочого леза може свідчити про його використання як клину в деревообробній діяльності. Схожі вироби відомі і в інших ранньоземлеробських культурах (Черновол та ін. 2009, рис. 11). Однак, без трасологічного аналізу неможливо з'ясувати їхнє функціональне призначення. Обидві версії потребують додаткових досліджень. Автори схильні вважати цей виріб вотивним.

Висновки

Кам'яний комплекс із поселення Озаринці є показовим та репрезентативним. Техноло-

гія розщеплення мала на меті отримання середньошироких та широких пластин. Причому останні, макропластини, є домінуючими заготовками для виготовлення знарядь праці. Якщо порівнювати індустрію з іншими, то подібну ситуацію простежуємо на поселенні Поливанів Яр III. А відтак, це індустрії, що були спрямовані на отримання макропластин, подекуди з використанням техніки посиленого відтискування. Виробництво трикутних вістер стає звичним ще на початку етапу В/І. У більш ранніх пам'ятках Трипілля А (Прекукутень) простежується застосування мікролітичної технології з використанням мікролітів для виготовлення зброї та основних категорій знарядь (Збеневич 1989, с. 59—60). Щоправда, трикутне вістря з поселення Лука-Врублівецька представлене лише одиничним екземпляром. Питання часу переорієнтації виробництва на макролітичні вироби і самостійності розвитку цього явища залишається відкритим. Для його вирішення необхідні подальші дослідження кам'яних матеріалів початку В/І та залучення комплексів більш ранніх етапів розвитку трипільської культури з Пруто-Дністровського межиріччя.

Бибилов С.Н. Из истории каменных серпов на Юго-Востоке Европы // СА. — 1962. — №3. — С. 3—25.

Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989.

Колесников О.Г. Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї // Археологія. — 1985. — **49**. — С. 49—53.

Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Л., 1987.

Кричевський Є.Ю. Древнее население Западной Украины в эпоху неолита и ранней бронзы // КСИИМК. — 1940. — **III**. — С. 3—13.

Пассек Т.С. Трипольские поселения на Днестре // КСИИМК. — 1950. — **XXXII**. — С. 40—56.

Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — 1961 (МИА — 84).

Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури // ЕТК. — 2004. — Т. 1. — С. 199—218.

Попова Т.А. Хронология Поливанового Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры // КСИИМК. — № 157. — 1979. — С. 69—72.

Рудинський М.Я. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки // Антропологія. — 1930. — Т. 3. — С. 235—256.

Рудинський М.Я. Деякі підсумки та ближчі завдання палеоетнологічних вивчень у межах УРСР. Палеоліт. Епіпалеоліт. Ранній неоліт // Антропологія. — 1931. — Т. 4. — С. 145—184.

Сеньковский Ю.Н. Литогенез кремнистых толщ Юго-Запада СССР. — К., 1977.

Черновол Д.К., Пичкур Е.В., Шидловський П.С., Дяченко А.В. Новый археологический комплекс культуры линейно-ленточной керамики в Верхнем Поднестровье // С.Н. Бибилов и первобытная археология. — Спб., 2009. — С. 247—253.

Надійшла 05.04.2015

КАМЕННЫЙ ИНВЕНТАРЬ ПОСЕЛЕНИЯ ОЗАРИНЦЫ

Статья посвящена публикации материалов трипольского поселения начала этапа В/І Озаринцы (уроч. Попов Город), Могилев-Подольского р-на Винницкой обл. Проводится анализ технологии расщепления и определяется технологическое направление в раскалывании камня. Производственный инвентарь характеризуется высоким индексом пластинчатости с применением в технике скалывания как удара, так и отжима (ручного и усиленного). Производство отщеповых заготовок осуществлялось, в первую очередь, для изготовления наконечников метательного оружия. Шлифованные орудия представлены яркими сериями, использовались в деревообработке. В коллекции представлены как заготовки к шлифованным орудиям, так и готовые изделия. Также присутствуют топоры с элементами сверления.

Сравнивая материалы с синхронными памятниками, прослеживается однообразие в технике первичного и вторичного расщепления. В то же время остается открытым вопрос заимствования или же постепенного развития в производстве широких пластин с использованием усиленного отжима. Также ставится вопрос о времени начала производства треугольных наконечников стрел в среде трипольского общества.

I.S. Radomskiy, O.O. Yakubenko

STONE IMPLEMENTS FROM OZARYNTSI SETTLEMENT

The paper is devoted to the publication of materials from Ozaryntsi, a Trypillian settlement of the beginning of phase B/I in Popiv Horod gully, Mohyliv-Podilskyi Region of Vinnytsia Oblast. The analysis of knapping technology is made and the technological direction in splitting of stone is determined. Tools production is characterized by a high index of blades with usage of chipping technique of both blow, and pressure (normal pressure and enhanced pressure). Production of flake blanks was intended first of all for making thrown weapons points. Polished tools are represented by series of tools used in timber processing. The collection includes both blanks for polished tools and finished products. Axes with elements of drilling are also present.

Comparing materials with synchronous monuments with settlement Ozarnitsy, the authors trace the uniformity in technique of primary and secondary splitting. At the same time, the problem of borrowing or the gradual development of production of wide blades by using intensified pressure knapping remains unsolved. Also the issue of the beginning of triangular arrowheads production in Trypillian society is raised.

І.А. Готун, С.А. Горбаненко

КОМПЛЕКС ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ЗНАРЯДЬ З ОКОЛИЦЬ БОЯРКИ

Публікацію присвячено знаряддям для обробітку ґрунту і збирання врожаю, виявленим нещодавно на околиці м. Боярка на Київщині. Описано виставлені у Боярському музеї наральник і чересло, що могли експлуатуватись у складі одного землеробського пристрою із попередніх надходжень і охарактеризовано наральник, 5 провушних і втульчастих мотичок, 7 серпів та коса, переданих до установи останнім часом. Наведено територію і хронологію побутування подібних виробів. Крізь призму даних стосовно фіксації таких знарядь у регіоні зроблено висновок щодо ролі й місця комплексу для вивчення історії землеробства наприкінці I — на початку II тис.

К л ю ч о в і с л о в а: Боярський краєзнавчий музей, наральник, мотичка, серп, коса, комплекс землеробських знарядь.

Вже не один рік Північна експедиція Інституту археології НАНУ співпрацює з пошуковими організаціями і Боярським краєзнавчим музеєм. У межах цього співробітництва надаються консультації пошуковим загонам, здійснюється атрибуція виявлених у місцях бойових

дій на території пам'яток археологічних матеріалів, за необхідності обстежуються пункти їх фіксації. Серед цікавих знахідок, наданих для опрацювання останнім часом — комплекс землеробських знарядь, нещодавно знайдений в околицях Боярки спеціальною пошуковою групою «Корчагінець» Українського фонду по-

© І.А. ГОТУН, С.А. ГОРБАНЕНКО, 2016

шуку «Пам'ять» і переданий на постійне зберігання до фондів Боярського музею¹.

Сільськогосподарський інвентар слов'яноруської доби донедавна був репрезентований у музеї двома предметами, що походять з околиць міста, дані щодо контексту їх фіксації відсутні. Це — залізні наральник і чересло.

Наральник «БМКН-4412 Арх.-64» — втульчастий залізний широколопатевий, без помітної асиметрії плічок, сильно спрацьований, з корошованою поверхнею, з пошкодженими корозією без зміни форми знаряддя краями, з навареною на кінці робочої частини V-подібною смугою завширшки 40 мм; висота виробу — 205 мм, максимальна ширина сегментоподібної в перетині робочої частини — 130 мм при максимальній товщині леза 10 мм, довжина втулки, що містить всередині залишки волокон дерева — 105 мм при ширині 85 мм і висоті 38 мм та товщині стінок 9 мм (рис. 1, 1).

Предмет репрезентує основне знаряддя селянина і, як підкреслювали фахівці, виступає головним джерелом для вивчення історії орних знарядь давнини та середньовіччя і для визначення технічного рівня землеробства (Археологія 1975, с. 317; Краснов 1987, с. 25). Значення інструменту в господарстві дослідники ілюстрували наявним в актовому матеріалі XVI ст. фактом грабіжницького нападу на одне із сіл, внаслідок чого у кількох селян були відібрані найцінніші на той час речі — металеві наконечники знарядь первинного обробітку ґрунту, сокири тощо (Левашова 1956, с. 26).

Використовуючи класифікацію Ю.О. Краснова, виріб можна охарактеризувати як такий, співвідношення загальної довжини якого до ширини втулки (L/d_1) становить 2,3; L / довжина втулки (L/l) — 2,6; L / максимальна ширина робочої частини (L/d_2) — 1,6. Відповідно, за розмірами і пропорціями деталей, найімовірніше, належить до типу І В 2, який об'єднує знаряддя з шириною втулки 6,1—8,5 см при відношенні загальної довжини наконечника до його найбільшої ширини від 2,1 до 3,0. Таким виробам властиві округлий поперечний переріз втулки, лопать ширша втулки, загострений робочий кінець (Краснов 1987, с. 40—42, рис. 10).

Перші наральники на території сучасної України з'явилися на початку І тис. і продовжували існувати до кінця тисячоліття та за дав-

ньоруських часів, відомі вони і з етнографічних матеріалів XIX—XX ст. (Гюльденштед 1805; Краснов 1987, с. 42, 64; Зеленин 1991). Однак, незважаючи на те, що за всіма параметрами й пропорціями виріб відповідає типу І В 2, візуально він набагато ближчий до типів І В 1 або І В 4. Подібні знаряддя відомі і в останній чверті І тис. (Beranová 1980; Михеев 1985; Henning 1987; Горбаненко, Пашкевич 2010; Горбаненко, Колода 2013 та ін.), і за давньоруських часів (Древняя 1985; Археология 1986; Село 2003 та ін.). Таким чином, вузьку дату цієї знахідки визначити неможливо, тому хронологію її побутування слід визначати у широких межах середньовіччя.

Конструктивні особливості означеного знаряддя дозволяють дійти висновку, що його могли використовувати лише в горизонтальному положенні, паралельно до лінії оранки, на що вказує широка незамкнена втулка.

Черешковий плужний ніж — чересло «БМКН-4413 Арх.-65» — масивний виріб загальною довжиною 440 мм, довжиною підтрикутного в перетині леза 230 мм при його максимальній ширині 66 мм та товщині спинки 20 мм; ширина прямокутного у перетині черешка — 30 мм при товщині 20 мм, поверхня деталі корошована (рис. 1, 2).

Черешкові чересла відомі з другої чверті І тис. до етнографічних часів включно; за вказаний період їх розміри й пропорції значно варіюють, але це не пов'язано з якимись культурними чи іншими впливами (в одній і тій самій археологічній культурі відомі чересла доволі різних розмірів). Найбільша кількість цих знарядь має розміри від 35—40 до 50 см (Гончаров 1950; Beranová 1980; Михеев 1985; Древняя 1985; Археология 1986; Henning 1987; Беляєва, Кубишев 1995; Teodor 1996; 1997; Петрашенко, Козюба 1999; Археология 2000; Село 2003; Михайлина та ін. 2007; Beranová, Lutovský 2009; Горбаненко, Пашкевич 2010; Давыденко, Гриб 2011; Горбаненко, Колода 2013; Пуголов, Горбаненко 2014 та ін.). Відрізняються вони й масивністю та кривизною вигинів, але найбільша кількість нині відомих чересел подібна саме до описаного. Отже, для періоду побутування цієї знахідки теж неможливо встановити вузьких меж. Зауважимо лише, що велика кількість таких предметів походить з матеріалів останньої чверті І — першої половини II тис.

Подібні чересла закріплювали на грядилі, перпендикулярно (чи під незначним кутом) до лінії оранки.

Оскільки ці дві знахідки фактично депаспортизовані, важко сказати, чи входили вони

¹ Маючи нагоду, автори висловлюють щиру вдячність та сподівання на подальшу плідну співпрацю команди групи Володимиру Остролуцькому, комісару Олегу Остапенку, колективу бійців, директору музею Любові Кравченко.

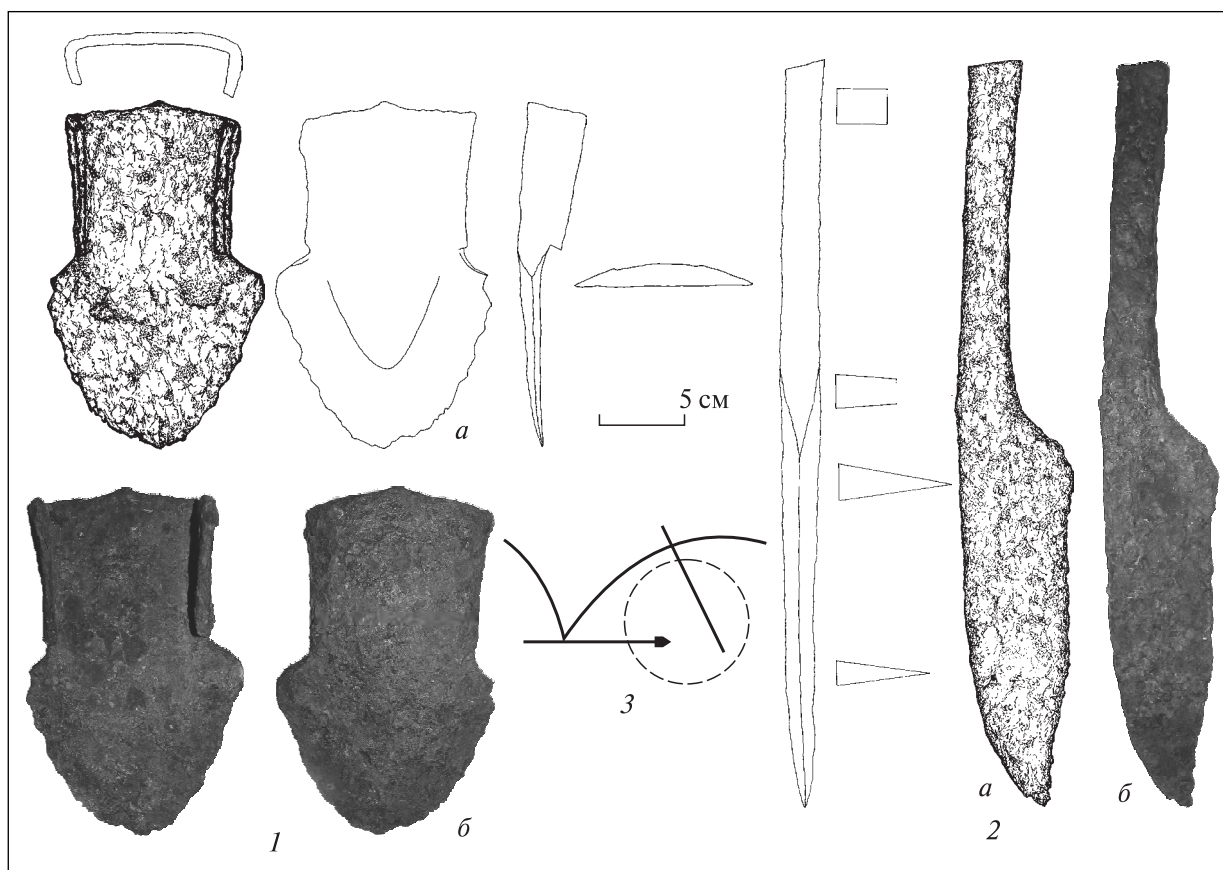


Рис. 1. Знаряддя первинного обробітку ґрунту з фондів Боярського краєзнавчого музею (а — прорисовка; б — фото): 1 — наральник; 2 — чересло; 3 — схема знаряддя плужного типу і місця використання залізних деталей

до одного комплексу, але за опосередкованими даними (подібні ступінь збереженості й вигляд металу, один і той самий час надходження до складу музейної колекції), можна зробити припущення щодо їх використання на одному пристрої (рис. 1, 3), а саме на знарядді 5 плужного типу — кривоградильному ралі з поставленим горизонтально до ґрунту ральником, череслом і відвальною дошкою (Горбаненко 2006; 2007, с. 43—44, рис. 19).

Набагато цікавіший для вивчення історії землеробства регіону набір сільськогосподарських знарядь, виявлений нещодавно пошуковцями. Предмети знайдені разом і репрезентують інструменти для обробітку ґрунту та збирання врожаю, а саме: наральник, дві провушні та три втульчасті мотички, сім серпів (один — із двох фрагментів), косу. Зупинимось на їх характеристиці детальніше².

Наявний у складі комплексу залізний наральник — втульчастий широколопатевий, без

помітної асиметрії плічок, зі зламаним краєм чи слідами спрацьованості. Зберігся у висоту на 160 мм, але зважаючи на значну зношеність виробу, можна припустити, що його початкова довжина могла сягати 180 мм. Ширина сегментоподібної робочої частини становить 114 мм при товщині 7 мм, довжина втулки складає 68 мм при ширині 42 мм, висоті 58 мм та товщині стінок 9 мм (рис. 2, 1).

Як і у попередньому випадку, за розробками Ю.О. Краснова, виріб можна охарактеризувати як такий, співвідношення загальної довжини якого до ширини втулки (L/d_1) становить 2,8; L / довжина втулки (L/l) — 3,3; L / максимальна ширина робочої частини (L/d_2) — 1,5. Відповідно, за розмірами і пропорціями деталь, найімовірніше, належить до охарактеризованого вище типу I В 2 (Краснов 1987, с. 29, 34, рис. 10).

Наральники саме типу I В 2 набули широкого розповсюдження лише наприкінці I — на початку II тис. Отже, вони найбільш притаманні для археологічних культур останньої чверті I тис. півдня Східної Європи; крім того, це найпоширеніша група для означених територіальних і хронологічних меж. На райковець-

² До отримання музейних номерів для зручності опрацювання складові депозитарію отримали наскрізні позначення арабськими цифрами, що відображено на рисунках 2 і 3 та в таблиці.

ких пам'яток такі й подібні наральники (типів I B 1 та переважно I B 2) у кількості 13 одиниць нині відомі з восьми пунктів: Хотомель, Рашків I, Єкімауци, Макарів Острів, Сахнів-ка, комплекс Ревне, Григорівка, Рідківці (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.4, табл. 4.3; Пивоваров 2010, с. 47, рис. 6, 1, 2; 2011, рис. 7; Пивоваров, Ільків 2014, с. 354, рис. 5, 1, 2; Михайлина 2014, рис. 2, 1, 2). У більшій кількості подібні наральники нині відомі з сіверянських матеріалів, репрезентованих волинцевсько-роменськими пам'ятками Лівобережжя Дніпра. Їх нараховується близько трьох десятків з 12 пунктів, переважну більшість становлять саме подібні за формами й пропорціями наральники типу I B 2 (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.4, табл. 4.1; Сокол, Зорин, Пузикова 2008, рис. 4, 1; Веретюшкіна 2008; 2010; 2011; Пуголов, Горбаненко 2014, рис. 2; 3, 1). Перерахувати кількість аналогічних знарядь та пам'яток салтівської культури, де вони були знайдені, нині взагалі доволі складно (Михеев 1985, с. 32—38; Баранов 1990, с. 69; Давыденко, Гриб 2011, Горбаненко, Колода 2013, рис. 44; Пономарев 2012, с. 67; Колода 2013; 2014, рис. 2; 2014а; 2015, в печати та ін.)³.

З-поміж давньоруських матеріалів більш розповсюджені лемехи (у лісостеповій частині) або вузьколопатеві наральники (у лісовій зоні), що зумовлено специфікою обробітку ґрунту. Отже, найімовірніше, наральник слід датувати останньою чвертю I тис. (культурна приналежність — райковецька культура?).

Розімкнена втулка й широкі плічка вказують на використання такого наральника у орному знарядді типу 4 (рис. 2, 1в), а саме у кривоґрядильному ралі з поставленим горизонтально до землі ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником (Горбаненко 2006; 2007, с. 43—44, рис. 19). Значний депозитарій, до якого входять усі можливі землеробські знаряддя, у даному випадку слугує опосередкованим підтвердженням того, що на ралі чересло не застосовували.

Наступну групу знахідок складають найдавніші, на думку фахівців, представники ручних знарядь — мотики, призначені для первинного обробітку ґрунту на етапі до орного землеробства і для вторинного та для садово-городніх робіт при існуванні останніх (Кириянов 1959, с. 315; Археологія 1975, с. 323). Інструменти репрезентовані

обома відомими конструктивними варіантами виконання, які в літературі традиційно називають втульчастим і провушним, хоч коректніше обидві форми називати втульчастими мотичками з вертикальною розімкненою й горизонтальною суцільною втулкою, на чому вже акцентувалось (Горбаненко, Колода 2013, с. 37). Перші були набагато простішими у виробництві; другі — складніші у виготовленні, але більш наближені до сучасних мотик за якістю.

Втульчастих мотичок для обстеження надано три; всі вони мають незамкнену втулку та прямокутну в перетині робочу частину. Датування знарядь — друга половина I тис. Одна з них — 190 мм завдовжки, її робоча частина — 82 мм завширшки, 12 мм завтовшки з довжиною втулки 52 мм, її шириною 34 мм, висотою 81 мм і товщиною стінок 5 мм (рис. 2, 2). Інша має довжину 140 мм при ширині робочої частини 75 мм, товщині 10 мм, довжині втулки 50 мм та її ширині 31 мм і висотою 88 мм з товщиною стінок 5 мм (рис. 2, 3). Довжина третьої 157 мм при ширині робочої частини 74 мм, товщина 7 мм, довжина її втулки становить 49 мм при ширині 32 мм, висоті 86 мм і товщині стінок 5 мм (рис. 2, 4).

Для втульчастих мотичок С.О. Плетньова свого часу на матеріалах Дмитрівського могильника салтівської культури запропонувала класифікацію, розділивши вироби на 9 типів за розмірами, пропорціями та наявністю / відсутністю плічок (Плетнева 1989, с. 91—93), однак, сама ж зауважила, що розробка не має цінності й свідчить лише про виготовлення речей різними майстрами. Загалом, такі знаряддя широко відомі з другої половини I тис. і за час існування суттєвих змін не зазнали. Досі дослідники поділяють їх на тесла (з вузьким лезом для обробітку дерева) і мотички (з широким лезом для обробітку ґрунту), або взагалі застосовують щодо предметів термін «тесла-мотички», не переймаючись функціональною ідентифікацією виробів.

Для використання втульчастих мотик їхню залізну частину достатньо було закріпити на держаку з відігнутих сучком (рис. 2, 2—4в).

Втульчасті мотички відомі з другої чверті I тис., однак найбільшого поширення вони набули наприкінці I тис. (літературу див. вище).

Провушні мотички за спостереженнями дослідників досконаліші (Археологія 1975, с. 325), порівняно з втульчастими, представлені двома екземплярами. Як і у попередній групі, робоча частина знарядь у перетині прямокутна, обухи вирізні, з бічними мисоподібними відростками-

³ До десятка неопублікованих наральників з городища Маяки зберігаються у Слов'янському краєзнавчому музеї.

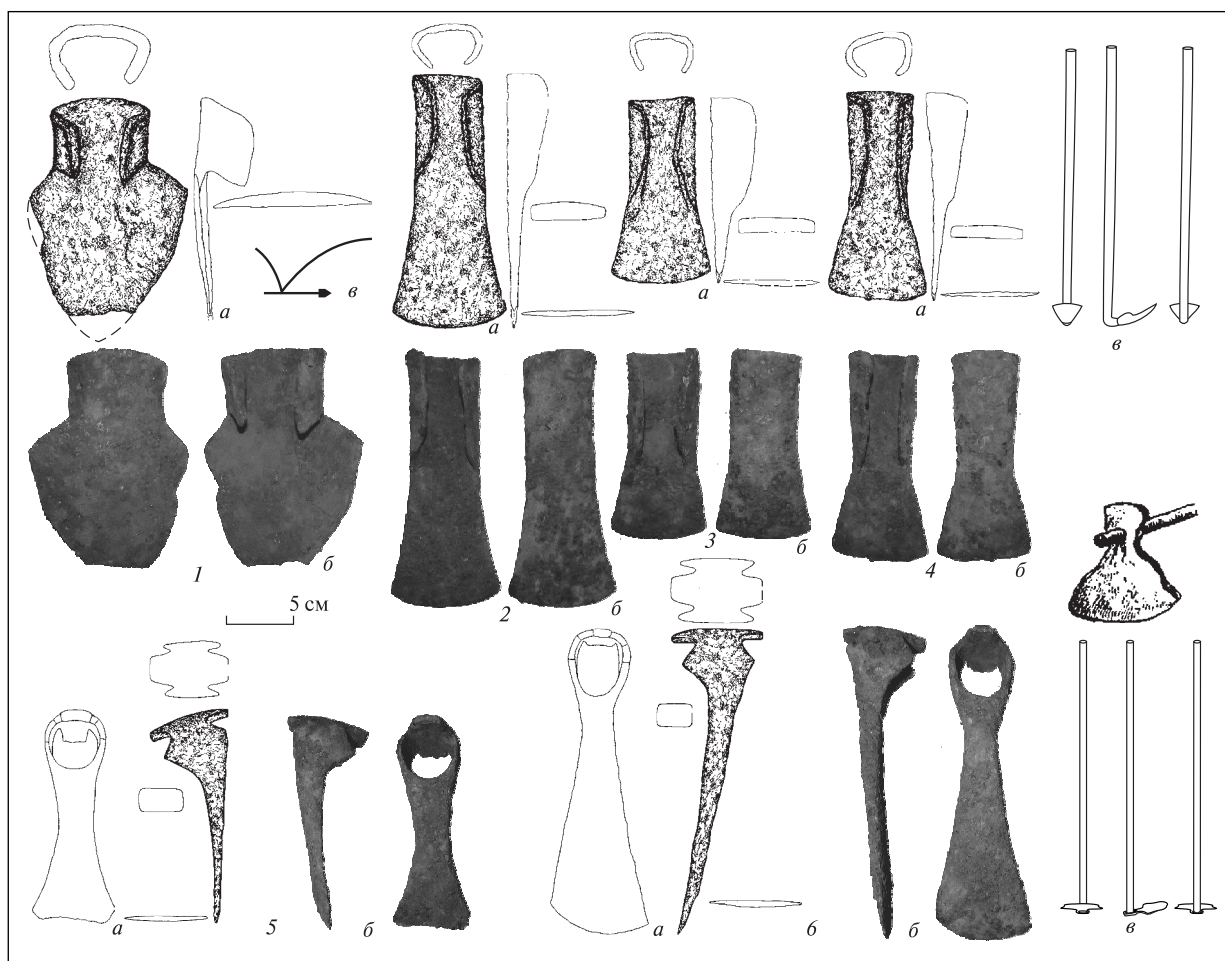


Рис. 2. Знаряддя обробітку ґрунту з околиць Боярки, фонди Боярського краєзнавчого музею (а — прорисовка; б — фото; в — схематична реконструкція): 1 — наральник; 2—4 — втульчасті мотики; 5, 6 — провушні мотики

щекавицями. Один виріб зламаний, заново переточений, має довжину 160 мм з максимальною шириною робочої частини 60 мм, її найбільшою товщиною 22 мм, діаметром провушини 48 мм та її висотою 64 мм при товщині стінок 8—11 мм (рис. 2, 5). Інший — сильно спрацьований справа наліво, має довжину 228 мм при максимальній ширині робочої частини 72 мм та її найбільшій товщині 16 мм, діаметр провушини виробу складає 46 мм при висоті 65 мм і товщині стінок 7—10 мм (рис. 2, 6). За даними народознавчих студій (Зеленин 1991, рис. 3), таку мотилу просто «надягали» на звичайний держак (рис. 2, 5, 6, в).

Такі мотилки з'явилися на півдні Східної Європи в останній чверті I тис. Нам невідоме існування якої-небудь їх класифікації. Однак, зауважимо, що серед матеріалів райковецької культури відомі знаряддя як без мисоподібних виступів обука (очевидно, з'явилися раніше), так і з ними (Максимов, Петрашенко 1988, рис. 74; Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.18); такі самі вироби походили й з сіве-

рянського городища Новотроїцьке (Ляпушкин 1958, табл. 89). А.М. Кірпи́чников, розглядаючи особливості сокир, датував появу знарядь з таким типом кріплення, де обух характеризують досконалу конструкцію і надійне влаштування, не раніше X ст. (Кирпичников 1966, с. 28, 35; Древняя 1985, с. 310). Загалом же, подібне оформлення обушків стало певною мірою поширеним, поблизу городища Хитці було знайдено депозитарій, до якого з-поміж інших речей входив деревообробний інструмент з вузьким лезом з аналогічним конструктивним вирішенням провушини (Пуголовок, Горбаненко 2014, рис. 2; 3, 2). Отже, ці знаряддя слід датувати кінцем I — можливо, початком II тис. (райковецька — давньоруська ? культура).

Питання, яким саме чином розділяти загалом мотилки за функціональним призначенням (деревообробні чи землеробські) досі не вирішене, але у випадку з боярським комплексом воно і не актуальне, оскільки останній репрезентує яскраво виражений депозитарій знарядь землеробської праці. Тому тут дореч-

но навести усі запропоновані у науковій літературі можливі варіанти використання знарядь саме землеробами: 1) влаштування ям (Плетнева 1989, с. 91—93); 2) обробіток невеликих ділянок під город (Михеев 1985, с. 38; Магомедов 1987, с. 63); 3) очищення знарядь первинного обробітку ґрунту від налиплої землі (Михеев 1985 с. 38—39). Принагідно варто зауважити, що з останньою метою до ХХ ст. використовували підручні матеріали з дерева і навряд чи раніше населення йшло на працезатрати і витрати металу для виготовлення спеціального виробу такого призначення.

Серпи, за визначенням фахівців, — найважливіші й найдавніші знаряддя збирання врожаю (Древняя 1985, с. 224; Археология 1986, с. 467), у комплексі репрезентовані сімома виробами. Вони належать до черешкових, мають підтрикутний у перетині клинок і підпрямокутний у перетині черешок, один екземпляр розламаний навпіл. Ширина їх робочої частини складає 20, 24 (два випадки), 25, 27, 28 і 35 мм, товщина трьох предметів становить 4 мм, двох — 5 мм, по одному випадку відзначено показник 3 і 6 мм. Перетин черешків має розміри 4×11 , 5×10 , 5×12 (у двох виробів), 5×15 , 6×12 , 7×12 мм. У п'яти знарядь край черешка загнутий, до черешків двох виробів прикипіли просочені продуктами корозії рослинні волокна — сліди руків'їв, у двох випадках край черешка зламаний, що могло спричинити відзначене загинання (рис. 3, 7—13).

Існує кілька спроб класифікації цих виробів, розробки розпочалися ще на початку ХХ ст. У їх основу покладені географія розповсюдження, типи кріплення до руків'я, геометричні функції тощо. Однак, усі ці дослідження мають сенс лише у рамках поглибленого вивчення власне серпів. У нашому випадку, якщо характеризувати форму та пропорції вказаних знарядь з урахуванням запропонованих у фаховій літературі (Арциховский 1928; Левашова 1956, с. 60—63, рис. 14; Древняя 1985, с. 224, 225 та ін.) критеріїв, а саме довжини клинка, відстані від початку клинка до вістря, висоти дуги, величини кута між черешком і початковою частиною клинка (рис. 3, 15), параметри виробів можна відобразити у таблиці⁴. За наведеними даними, а також візуально помітно, що один екземпляр (рис. 3, 12) вирізняється

масивністю леза; це дозволяє припустити його виготовлення іншим майстром.

Для кріплення руків'я на такому знарядді дерев'яну колодку набивали на черешок. Як добре зрозуміло з представленого комплексу, для зміцнення з'єднання надалі черешок загинали (рис. 3, 16). Чи використовували при цьому якісь інші фіксатори (наприклад, обтискні кільця) за ранньослов'янськими матеріалами нині сказати складно: досі нам відомий єдиний екземпляр з волинцевської пам'ятки Обмачів, на якому було виявлено кільце (Обломский, Терпиловский, Приймак, Кропоткин 1992/56, рис. 20, 23; Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 7.8, 35).

Усі серпи мають класичний вигляд, такі набули широкого розповсюдження наприкінці I тис. (хоча одиничні екземпляри відомі й раніше), побутують дотепер і не можуть бути вузько датованими.

У той час, як серп був основним інструментом збору зернових, коса, за усталеною думкою, призначалась для заготівлі сіна. Знахідки цих виробів, за спостереженнями дослідників, у порівнянні з серпами, рідкісніші (Древняя 1985, с. 225), і за даними Б.О. Колчина, у знарядь з Х до XV ст. включно, форма кривої полотна по зовнішній обушковій частині клинка була абсолютно однаковою (Колчин 1959, с. 72).

Коса з Боярки зламана на кінці (чіткого сліду не видно, однак, завершення леза дещо відрізняється від широкого кола аналогій), підтрикутна у перетині розмірами 8×42 мм, збереглась у довжину на 375 мм, має загнутий прямокутний у перетині (8×28 мм) черешок довжиною 60 мм (рис. 3, 14). Знаряддя представлене типовим екземпляром; його вузьке датування неможливе. Як і у випадку з серпами, особливості виробів проявляються у пропорціях і характері вигину леза, висоті дуги останнього (Левашова 1956, с. 88—91, рис. 18). Науковий доробок в археології (Миролюбов 1976, с. 122, 123; Михеев 1985, с. 29—31), а також етнографічні дані (Гюльденштедт 1805, с. 37, 38) дають змогу відтворити загальний вигляд кіс давнини, для цього також важлива реконструкція типу (способу) кріплення леза до руків'я (рис. 4, 17). У нашому випадку обтискного кільця не виявлено, однак час від часу їх, як зазначалося, знаходять безпосередньо на знаряддях, або в одних з ними комплексах.

Подібні коси на території півдня Східної Європи відомі починаючи з черняхівської культури, однак широкого розповсюдження вони набули в останній чверті I тис. та за давньорусь-

⁴ До таблиці занесено не всі показники, пропоновані у науковій літературі: досвід опрацювання означених матеріалів переконав, що наявних даних цілком достатньо для первинної характеристики серпів і для отримання необхідної інформації.

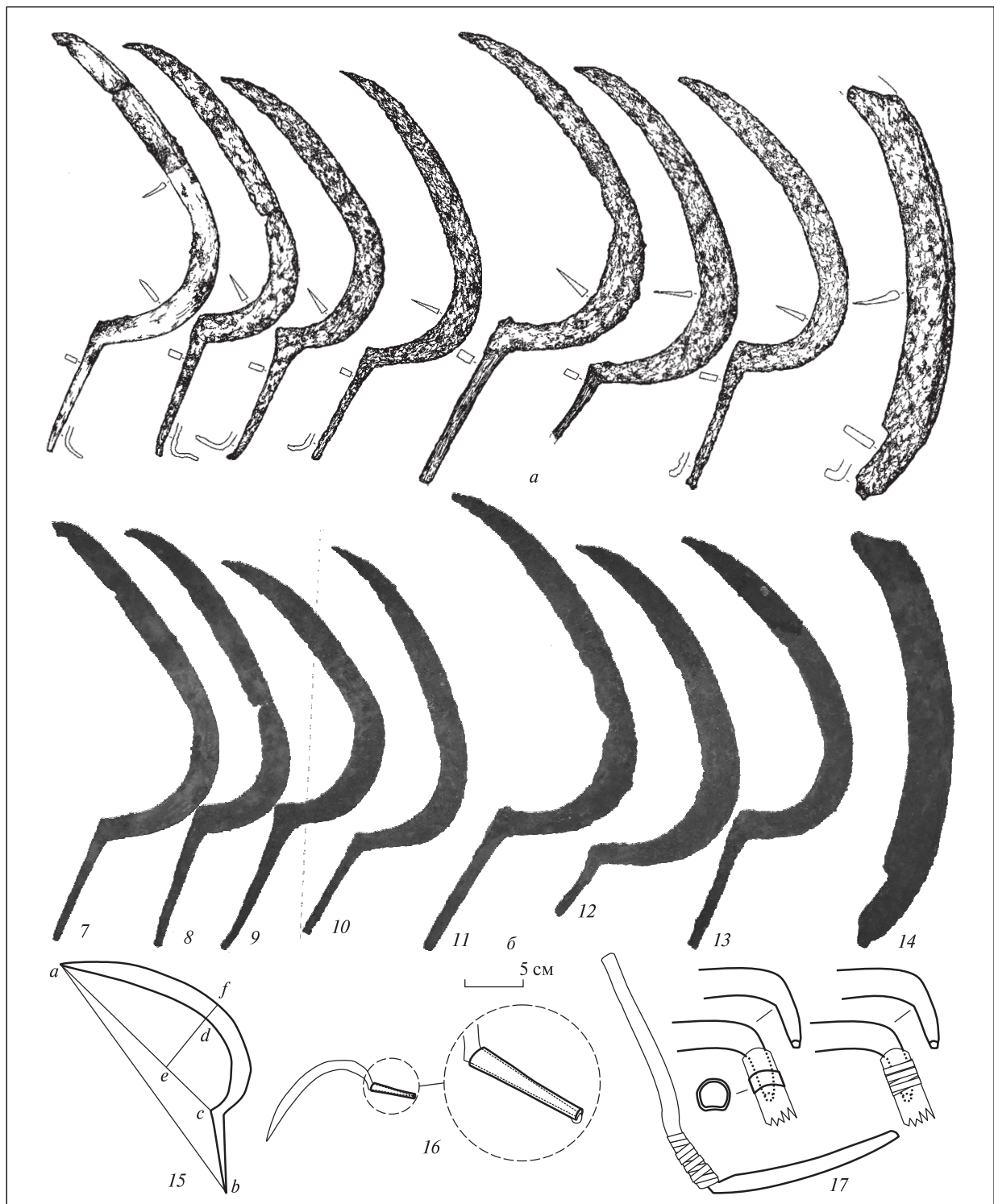


Рис. 3. Знаряддя збирання врожаю з околиць Боярки; фонди Боярського краєзнавчого музею (а — прорисовка; б — фото): 7–13, 15, 16 — серпи; 14, 17 — коса-горбуша (15 — показник промірів, див. таблицю; 16, 17 — графічна реконструкція реманенту)

ких часів. Це коси-горбуші, або короткі коси, з коротким руків'ям (Михеев 1985, с. 29–31). На наших теренах вони широко відомі й за етнографічними матеріалами, оскільки були у вжитку ще у ХІХ ст.

Опрацювання речей з Боярського музею привело до доволі цікавого спостереження. З

одного боку — представлені вироби репрезентують типові сільськогосподарські знаряддя і їх неординарність полягає значною мірою в сукупності виявленого пошуковцями комплексу. Але це лише на перший погляд.

Аналіз відповідних матеріалів півдня Східної Європи показав, що знахідки землероб-

ських знарядь досить нечисленні. Так, на давньоруському селищі Ліскове, де протягом 16 польових сезонів відкрито 13825 м², виявлено 3 уламки наральників і 20 фрагментів серпів, до того ж за всі роки досліджень не знайдено жодної цілої речі (Шекун, Веремейчик 1999, с. 9, 51). У результаті вивчення Шестовиці, де за останні 12 років відкрито 3174 м² на городищі, 6415 м² на посаді і близько 784 м² на подолі, не рахуючи масштабних робіт 1983—1985 рр. та менших за обсягами попередніх розкопок, знайдено наральник з череслом та уламок ще одного, 17 фрагментів серпів і 3 уламками кіс (Скороход 2011, с. 6, 16). На Григорівській групі поселень, де на шести пунктах протягом 20 років відкрито близько 10000 м² і постійно проводився збір археологічних матеріалів із розмивів берега Дніпра, зафіксовано наральник, 2 лемеші, 2 чересла, 20 переважно фрагментованих серпів, із яких лише 4 дають уявлення про параметри знарядь і 4 коси (Петрашенко 2005, с. 5, 73—77). При розкопках у 1984—1985 та 1988—1989 рр. селища Дорогинка-III на площі понад 800 м² виявлено два наконечники орних знарядь, чересло, серп та уламки ще кількох, фрагмент коси (Серов 2001, с. 116, 119, 131, рис. 9). Схожу картину демонструють й інші пункти, зокрема Софіївська Борщагівка, Автунічі тощо. Подібна ситуація простежена навіть у цілих регіонах, вивчених досить детально. Так, на селищах Київського Подніпров'я загалом зібрано 4 залізних наконечники орних знарядь, чересло, цілий серп і уламки ще шести (Південноруське 1997, с. 111). У межиріччі Дніпра і пониззя Десни, де знаходилась «вся життя» чернігівських князів і де на чотирьох поселеннях вивчено від 100 до 1000 м², на семи — понад 1000 м², а загалом розкрито більше 26000 м², виявлено 2 цілих і 4 фрагментованих наральники, сошник, чересло, цілий

серп і уламки ще 31 (Веремейчик 1994, с. 3, 5, 9). На Південному Дніпрі відомо 2 наральники, 4 лемеші, окуття лопати, 3 цілих і кілька фрагментованих серпів та 3 уламки кіс (Козловський 1992, с. 31—35). У підсумковій публікації результатів вивчення давньоруських селищ Верхнього Подністров'я і Волині згадана фіксація взагалі лише одного серпа (Південноруське 1997, с. 145). Надзвичайно мало залізних сільськогосподарських знарядь походить з пам'яток донських слов'ян — дещо більше десятка загалом (Винников 1995, с. 39, 40; Горбаненко 2014). Можливо, це викликано природними умовами. На думку С.О. Беляєвої, відсутність металевих наконечників знарядь для оранки на пам'ятках XII—XIV ст. у лісостеповому Подонні слід пов'язувати з особливостями землеробства у річкових долинах, де обробку ґрунту можна було проводити легкими неукріпленими дерев'яними ралами (Беляєва 2001, с. 40). На сільських поселеннях XII—XV ст. південних територій Рязанської землі виявлені 4 коси, 7 серпів, ніж-косар (Тропин 2004, с. 147). На роменсько-давньоруському комплексі біля с. Кам'яне на Пслі протягом трьох сезонів зібрано тесло-мотичку і уламки коси-горбуші та двох серпів (Сухобоков 2012, с. 182). На слов'яно-руських пунктах кінця I — початку II тис. на вододілі Оки і Дону пов'язані з сільським господарством знаряддя праці, як наголошували дослідники, представлені вкрай слабо, виняток складає лише колекція Супрутського городища, де знайдено плужні ножі, наконечники рал, коси і серпи (Григорьев 2005, с. 83, 84).

Схожа ситуація щодо виявлення землеробського реманенту і на поселеннях, де життя розвивалось за давньоруської і монгольсько-литовської доби. Так, результати досліджень селищ Комарівка і Озаричі, де протягом 5 се-

Таблиця. Основні параметри серпів (див. рис. 3, 15)

Рис. 3, номер	Розміри, см (у — уцілілий; м — можливий)									Співвідношення	
	ab		ac		bc		de		df	de/ac	ce/ac
	у	м	у	м	у	м	у	м			
7	37		26		12,5		9,5		2,5	0,37	0,29
8	34		23,5		12		7,5		2	0,32	0,26
9	34		23		12		8,5		2,5	0,37	0,24
10	37		27		11,5		9		2,5	0,33	0,22
11	35		24,5		12,5	14	9		2	0,37	0,27
12	33,5	38	26,5		7,5	12	10,5		3,5	0,40	0,23
13	36		23,5		13,5		8,5		2,5	0,36	0,19

зонів відкрито, відповідно, 3,5 га і 0,3 га дозволяють оперувати даними щодо частин плуга з наральником та поодиноким уламків серпів (Беляєва, Кубишев 1995, с. 3—8, 56, 90), а на поселенні Ходосівка-Рославське за 5 сезонів відкрито понад 1000 м² і знайдено цілий і фрагментований наральники, косу та уламок серпа (Готун та ін. 2013а, с. 87; 2013в, с. 185, 186).

Стосовно пам'яток слов'ян додержавного періоду, сільськогосподарський інвентар теж важко назвати масовою категорією знахідок. Зокрема, на селищі Ходосівка-Козаків Яр єдиний наконечник орного знаряддя виявлений під час розвідкових робіт (Готун та ін. 2014, с. 147) після відкриття різними дослідниками впродовж шести сезонів площі 2500—3000 м², з якої походили фрагменти двох серпів (Сухобоков 1977, с. 60, 61, рис. 6, 3; Петрашенко 1989, с. 36, рис. 1, 23). А в узагальнювальній роботі для VIII—X ст. знахідки між Дніпром і Карпатами наральників, чересел і мотичок названі на 6 пунктах, серпів — на 7 (Михайлина 2007, с. 107—110). Тим не менше, нині загалом на райковецьких пам'ятках налічується значна кількість землеробського інвентарю, а саме 13 наральників, 5 чересел, понад півтора десятка мотичок, з півсотні серпів, до десятка кіс-горбуш. Схожа ситуація і на Дніпровському Лівобережжі: на кінець 1980-х рр. на волинцевських пам'ятках регіону дослідниками нараховано 2 наральники, 3 черешкових і втульчастих чересла, 26 серпів, 5 кіс, властиві сільськогосподарські знаряддя і населенню розташованих у регіоні роменських пунктів (Сухобоков 1992, с. 25, 45). Нині з волинцевсько-роменських пам'яток відомо майже три десятки наральників, біля десятка чересел з різними типами кріплення, близько 20 мотичок, біля півсотні серпів, майже два десятки кіс-горбуш.

Зрозуміло, що частина знахідок виявлена певною мірою випадково, як наральник та втулка від ще одного і два фрагменти коси у шурфах на селищі Петрушки (Готун та ін. 2013б, с. 26), у повній мірі це стосується і описаного комплексу з Боярки, зафіксованого не при планованих археологічних дослідженнях, а під час пошукових робіт. Водночас, на тлі наведених статистичних даних колекція з Боярського музею за відсутності в окрузі міста стаціонарно вивчених пам'яток по праву може вважатись доволі представницькою.

Останнім часом з'являється все більше інформації про подібні охарактеризованому депозитарії кінця I — початку II тис. Їх нагромадження природно приводить до спроб осмис-

лення такого явища загалом. Так, подібні «скарби» салтівської культури (до яких, крім сільськогосподарських також входять ремісничі знаряддя, кінська зброя, посуд тощо), В.В. Колода характеризує як ями для зберігання найважливіших предметів для забезпечення життєдіяльності окремого господарства. Більшість подібних знахідок на салтівських пам'ятках приурочена до меж поселень (Колода 2014а; 2014б; 2015, в печаті). Зрозуміло, що це були не спеціальні «ями для зберігання», а споруди для реманенту та інвентарю або місця, де переховували цінні речі у випадку небезпеки.

Крім визначення хронології, подібні депозити слід розглядати за кількома загалом незалежними критеріями: *місце знахідки (пам'ятка, поза межами останньої)*, *призначення (землеробський, ремісничий, змішаний, інше)*, *зміст (виробничий, сакральний, зберігання майна)*, про що вже йшлося (Щербань, Пуголов, Горбаченко 2015).

Стосовно комплексу з околиць Боярки загалом, слід зауважити, що знаряддя переважно спрацьовані, деякі навіть були зламані, але після поломки їх адаптували й продовжували використовувати за призначенням. Зважаючи на те, що усі вони, за даними пошуковців, знайдені разом, загальну хронологію набору визначає сукупність датувальних усіх предметів. Отже, найімовірніший період активного використання виробів — остання чверть I тис.; культурна приналежність, найвірогідніше, райковецька культура. Можлива дата — початок II тис. За широких хронологічних рамок побутування серпів і коси, належність решти виробів до кінця I — початку II тис. (райковецька та давньоруська культури) варто зробити висновок щодо ймовірної експлуатації всього комплексу саме у межах вказаного періоду. Дослідження контексту депозиту поки що не принесло додаткової інформації щодо часу його археологізації. А випадковість знахідок та велика кількість різноманітних факторів, що впливають на потрапляння в землю таких великих за розмірами і цінних за значенням виробів унеможливує спробу аналізу їх розповсюдженості на різних територіях у давнину.

Наявність компактної групи речей на досить обмеженій площі (розміри шурфу пошуковців на місці бойової позиції часів Другої світової війни складають близько 0,5 × 0,5 м) могла маркувати схованку на період певної небезпеки, місце їх виготовлення чи ремонту, а також місце зберігання при експлуатації за призначенням.

Різний ступінь спрацьованості знарядь та сліди ремонтів деяких предметів дозволяв, як імовірно, розглядати випадки з місцем зберігання у житловій чи господарській споруді та місцем переховування на період певних потрясінь, тим більше, що така сукупність за кількістю й асортиментом цілком може відображати типовий набір землеробського реманенту дрібного господарства — однієї сім'ї. З'ясування означеного питання шляхом обстеження території фіксації виробів показало, що сліди давніх об'єктів на означеному місці відсутні, відтак, комплекс слід розглядати як спеціально сховані речі. Шар горілого чорного піску потужністю 0,3 м з грудкою обпаленої глини під 5-сантиметровим стерильним піщаним прошарком у місці виявлення знахідки дозволяє припустити наявність навколо нашарувань з археологічними артефактами; відповідні пошуки заплановані на майбутнє. Та незалежно від їх результатів можна стверджувати, що у даному випадку ми маємо справу з доволі неординарною знахідкою і цінним джерелом з історії господарства слов'ян кінця I — початку II ст.

Досі таких депозитів слов'яно-руської доби відомо надзвичайно мало, що й не дивно, зважаючи на умови їх залягання, адже поза межами пам'яток археологічні дослідження зазвичай не проводяться, і лише випадок може спричинити їх виявлення. Однак, навіть відомі нині «скарби» доволі сильно відрізняються за своїм змістом. Так, датована добою Київської Русі знахідка серпа, покладеного між двома частинами зламаного наральника, що походить з околиць Старого Калкаєва Оржицького р-ну Полтавської обл., інтерпретована як сакральне закладання на межі давнього поля (Мироненко, Горбаненко 2011). Набір сільськогосподарських знарядь, усі речі з якого, а саме п'ять наральників і втульчаста мотичка, цілком відповідають роменським і синхронним слов'янським матеріалам, зафіксований «в околицях» роменсько-давньоруських поселень за 1,5 км від с. Сугрово і за 2,0 км від с. Нижні Деревеньки Львовського р-ну Курської обл. (Веретюшкина 2011). За складом такий депозит навряд чи був індивідуальним набором родини для власних землеробських потреб. Отже, його слід вважати скарбом продукції. Сукупність речей поза межами поселення поблизу с. Жерновець Касторенського р-ну Курської обл. теж виявлена випадково. Найближча до неї пам'ятка роменської культури досліджена за 0,5 км. Знахідка включала вузький наральник з незначними плічка-

ми, загальні розміри й пропорції якого подібні до відповідних показників знарядь типу I Б 1 за Ю.О. Красновим, фрагмент серпа, косу-горбушу, сокиру, втульчасте тесло для деревообробки, три залізні предмети незрозумілого призначення, багато «невизначних уламків залізних виробів, напевно ножів» та крицю. За припущенням дослідників, депозит ймовірно належав ковалю, який, до того ж, з міркувань протипожежної безпеки міг спорудити кузню за межами селища (Сокол, Зорин, Пузикова 2008). Таким чином, цей збірний депозитарій, до якого входила продукція ковальського виробництва, може об'єднувати предмети торгівлі / обміну. Так само можна інтерпретувати і виявлений поблизу с. Хитці Лубенського р-ну Полтавської обл. скарб з чотирьох речей, дві з яких були землеробськими (широколопатеви́й наральник і чересло), дві — ремісничими (деревообробні інструменти). Його знайдено поблизу роменсько-давньоруського городища. Матеріали представлені знаряддями з доволі широкою хронологією, однак наральник має значні розміри, більш притаманні давньоруським екземплярам. Не виключено, що археологізація цього скарбу зумовлена сіверянсько-руським протистоянням межі X—XI ст. (Пуголов, Горбаненко 2014), а сам він представляє набір речей, найцінніших для його власника, сільського жителя, землероба й господаря. Найближчим за змістом можна вважати депозит, до якого входили вузьколопатеви́й наральник, шість серпів, коса-горбуша, ножиці, пробійник і два фрагменти бронзового казана великих розмірів з околиць с. Городище Чорнухинського р-ну Полтавської обл., зафіксований неподалік городища Многа (Горбаненко, Шерстюк, Сидоренко 2015). У цьому випадку йдеться про знахідку переважно сільськогосподарського характеру, до якої також помістили цінну сировину, а саме брухт кольорового металу для вторинного використання. Таким чином, знахідка з Боярки — досі одна з надзвичайно рідкісних, яка, до того ж, представляє винятково землеробський реманент.

Набагато більшою кількістю представлені різноманітні за варіантами закладання і значення депозитарії на території західних слов'ян (Poleski 2013, гус. 89). Один з сільськогосподарських «скарбів» було виявлено у Словаччині на пагорбі Братиславського замку, за 20 м на південь від північно-східної башти. Він складався з наральника й чересла, втульчастої й провушної мотичок, п'яти серпів, двох кіс-горбуш та трьох сокир. За аналогіями й супутніми фраг-

ментами кераміки дослідник датував цей депозит IX ст. (Kováč 2013), з чим цілком можна погодитись. У присвяченій комплексу публікації згадані сім подібних закладань лише з території Словаччини (Kováč 2013). Щоправда, для інших пам'яток у статті не вказано ступінь

«випадковості» знахідок: чи були це депозити поза археологічними пам'ятками, чи на їх території.

Отже, цілком припустимо, що ця база даних для теренів східних слов'ян надалі буде активно поповнюватися новими матеріалами.

Археологія Беларусі. — Минск, 2000. — Т. 3.

Археологія Української РСР 1975 у 3 т. — Т. III: Ранньослов'янський та давньоруський періоди / Є.В. Максимов, В.П. Петров, В.І. Бідзіля та ін. — К., 1975.

Археология Украинской ССР в 3 т. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. — К., 1986.

Арциховский А.В. К методике изучения серпов // Тр. секции археологии РАНИОН. — 1928. — Т. IV. — С. 29–42.

Баранов И.А. Таврика в эпоху средневековья (салтово-маяцкая культура). — К., 1990.

Беляева С.А. Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепро-ском Левобережье // АЛІУ. — 2000. — № 1–2. — С. 38–41.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. — К., 1995.

Веремейчик О. М. Сільські поселення в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра IX — першої половини XIII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.

Веретюшкина М.В. Становление и развитие земледелия славян на территории междуречья Сейма и Псла (по находкам наконечников пашенных орудий) // Славяно-русские древности Днепро-ского Левобережья. Материалы конф., посв. 75-летию со дня рождения К. Ф. Сокола. — Курск, 2008. — С. 29–34.

Веретюшкина М.В. К вопросу о контактах населения Северной земли и Хазарии (на примере находок наконечников пахотных орудий) // Учен. зап. Электрон. науч. журн. КГУ. — 2010. — С. 30–40.

Веретюшкина М.В. Клад сельскохозяйственных орудий из деревни Сугрово // Вестник Воронежского государственного университета. Серия История. Политология. Социология. — 2011. — № 2. — С. 84–88.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.

Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // *Археологія*. — 2006. — № 3. — С. 73–79.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.

Горбаненко С.А. Рільництво у носіїв боршевської культури // *Археологія*. — 2014. — № 2. — С. 110–120.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.

Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. — К., 2013.

Горбаненко С.А., Шерстюк В.В., Сидоренко О.В. Скарб господарських знарядь давньоруського часу з околиць с. Городище на Полтавщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2015. — С. 5–26.

Готун І.А., Грицик Ю.О., Казимір О.М., Сухонос А.М. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське // *Археологія*. — 2013а. — № 4. — С. 85–102.

Готун І.А., Гунь М.О., Казимір О.М., Петраускас А.В. Селище Петрушки у західних Київських передмістях // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013б. — С. 23–30.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013в. — С. 185–200 (АДІУ, вип. 10).

Готун І.А., Казимір О.М., Синиця Є.В. та ін. Дослідження поселення Козаків яр у Ходосівці // АДУ 2013. — К., 2014. — С. 146, 147.

Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э. — Тула, 2005.

Гюльденштедт А. Описание некоторых в малой России употребительных плугов // Технол. журн. — 1804. — Т. 1, ч. 2. — С. 3–31.

Давыденко В.В., Гриб В.К. «Государев Яр» — новый памятник X–XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация) // Археол. альманах. — 2011. — № 25. — С. 250–269.

Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М., 1985 (Серия «Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах»).

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. (Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.). — М., 1966 (САИ, вып. Е1–36).

- Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли X—XV вв. (по археологическим материалам) // Тр. Новгородской археол. экспедиции. — М., 1959. — Т. II. — С. 306—362 (МИА, № 65).
- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992.
- Колода В.В. Два салтовських комплекси із Государева Яра // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 73—81, 161—168.
- Колода В.В. «Скарб» землеробських знарядь з городища Коропові Хутори // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2014. — С. 40—49.
- Колода В.В. Клади городища Мохнач // Тр. IV (XX) Всерос. АС в Казані. — Казань, 2014а. — Т. II. — С. 339—343.
- Колода В.В. О хозяйственных ямах со стандартизированными наборами предметов на салтовских поселениях // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Междунар. науч. конф. (Харьков, 30—31 октября 2014 г.). — Харьков, 2014б. — С. 54—55.
- Колода В.В. Унікальний жилищно-хозяйственный комплекс салтовской культуры на селище Мохнач-П // Хазарский альманах. — 2015. — Т. 13. — в печати.
- Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технология) // Тр. Новгородской археологической экспедиции. — М., 1959. — Т. II. — С. 7—119 (МИА, № 65).
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Левашова В.П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1956. — Вип. 1. — С. 19—105 (Тр. ГИМ, вып. 32).
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958 (МИА, № 74).
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — К., 1988.
- Миролюбов И.А. Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладogi // АСГЭ. — 1976. — № 17. — С. 119—124.
- Мироненко К.М., Горбаненко С.А. Скарб землеробських знарядь праці на Полтавщині // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 97—100.
- Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.
- Михайлина Л.П. Нові матеріали з Ревнянського гнізда поселень райковецької культури // Від венедів до Русі. — К.; Харків, 2014. — С. 357—364.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Приймак В.В., Кропоткин А.В. Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992 г. / НА ІА НАНУ. — № 1992/56.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 32—44.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. — 2010. — Т. 1 (29). — С. 41—54.
- Пивоваров С.В. Дослідження слов'янського поселення VI—IX ст. поблизу с. Рідківці 2010 р. // ПССІАЕ. — 2011. — Т. 2 (32). — С. 22—37.
- Пивоваров С.В., Ільків М.В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті // Від венедів до Русі. — К., 2014. — С. 345—356.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод. посібник / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. — К., 1997.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Пономарев Л.Ю. Хозяйственная деятельность населения салтовской культуры Керченского полуострова (краткий обзор археологических источников) // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — 2012. — Вип. 2. — С. 67—78, 130—132.
- Пуголовок Ю.О., Горбаненко С.А. Скарб виробів із заліза з околиць с. Хитці у Посуллі // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2014. — С. 50—60.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003.
- Серов О. Фастівщина в добу Київської Русі (історико-археологічний нарис) // Археологічні пам'ятки Фастів-

щини: проблема дослідження і охорони. — Фастів, 2001. — С. 113—137 (Науково-інформаційний бюлетень Прес-музей. — № 10—11 за 1998 р.).

- Скориход В.М. Просторова структура Шестовицького археологічного комплексу в урочищі Коровель в кінці IX — на початку XI ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернігів, 2011.
- Сокол К.Ф., Зорин А.В., Пузикова А.И. Жерновецкий клад железных изделий роменского времени // Славяно-русские древности Днепропетровского Левобережья. Материалы конф., посв. 75-летию со дня рождения К. Ф. Сокола. — Курск, 2008. — С. 146—151.
- Сухобоков О.В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977. — Вип. 21. — С. 50—65.
- Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992.
- Сухобоков О.В. «Земля незнама»: населення басейна Середнього Псла в X—XIII вв. по матеріалам роменско-древнерусського комплексу в с. Каменне. — К., 2012.
- Тропин Н.А. Сельские поселения XII—XV веков южных территорий Рязанской земли. — Воронеж, 2004.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
- Щербань А.Л., Пуголовко Ю.О., Горбаненко С.А. Скарб виробів для збирання врожаю на Полтавщині // Археологічні дослідження Більського городища 2014. — 2015, у друці.
- Beranová M. Zemědělství starich slovanů. — Praha, 1980.
- Beranová M., Lutovský M. Slované v Čechách. Archeologie 6—12. století. — Praha, 2009.
- Henning J. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. — Berlin, 1987 (Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. — 42).
- Kováč J. Hromadný nález železných predmetov z Bratislavského hradného vrchu // Archeológia. — Bratislava, 2013. — 23. — P. 97—104 (Zborník Slovenského národného múzea. — R. CVII).
- Poleski J. Małopolska w VI—X wieku: studium archeologiczne. — Kraków, 2013.
- Teodor D.Gh. Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos în secolele IV—XI d. Hr. — Iași, 1996.
- Teodor D.Gh. Reguinile Carpato-Nistriene în secolele V—X d. Hr. // Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat. — 1997. — P. 79—116.

Надійшла 09.06.2015

И.А. Готун, С.А. Горбаненко

КОМПЛЕКС ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ОРУДИЙ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ БОЯРКИ

Сельскохозяйственный инвентарь славяно-русского периода в экспозиции Боярского краеведческого музея до недавних пор был представлен происходящими из окрестностей города двумя изделиями. Это широколопастной без видимой асимметрии плечиков втульчатый наральник и массивное черешковое чересло, эксплуатировавшиеся в составе кривогибильного рала с поставленным горизонтально к почве ральником, череслом и отвальной доской. Весной 2015 г. фонды музея пополнил набор орудий, выявленный поисковым отрядом «Корчагинец» при исследовании мест сражений периода Второй мировой войны на окраине города. Комплекс включает инструменты для обработки почвы и сбора урожая. Их состав по количеству и ассортименту может отображать типичный набор земледельческого инвентаря мелкого хозяйства — одной семьи. Обследование места фиксации находки позволило исключить существование тут древнего сооружения, а стратиграфическая ситуация предполагает дальнейшие разведывательные работы, но независимо от полученных данных можно утверждать о выявлении весьма неординарного памятника.

Набор включает отличающийся от предыдущего по метрическим показателям, но однотипный с ним сильно сработанный наральник. Подобные изделия на современной территории Украины появились в начале I тыс. и продолжали существовать во второй — третьей четверти I тыс., а разновидность, к которой принадлежит находка, получила широкое распространение в конце I — начале II тыс. и является наиболее характерной для археологических культур последней четверти I тыс. юга Восточной Европы. Она бытовала также в древнерусское время и позже, просуществовав до XIX—XX вв. Разомкнутая втулка и широкие плечики указывают на использование детали в составе кривогибильного рала с укрепленным широколопастным наконечником ральником, поставленным горизонтально к земле. Найдено также три втульчатых мотыжки, всем им свойственна незамкнутая втулка и рабочая часть прямоугольного сечения. Орудия известны со второй половины I тыс., но наиболее широкое распространение получили в его конце. Еще два изделия этого назначения имеют проушное конструктивное решение. Подобные инструменты на юге Восточной Европы появились в последней четверти I тыс., хотя возникновение похожих мысовидных выступов-щекавиц на обухах в случае с топорами отмечено исследователями для X в. Семь серпов, один из которых характеризуется более массивным лезвием и, вероятно, был изготовлен другим мастером, имеют классический вид; такие орудия бытуют до настоящего времени, а период широкого их распространения приходится на конец I тыс. Коса-горбуша также представлена типичным экземпляром, имеющим аналогии от черняховской культуры до XIX в. Период их широкого распространения — последняя четверть I тыс. и древнерусское время. Орудия в составе комплекса преимущественно сработаны, некоторые имеют следы ремонта. При

широкой хронологии бытования серпов и косы, принадлежность остальных изделий к концу I — началу II тыс. позволяет сделать вывод о бытовании всего набора в пределах райковецкой культуры — периода Киевской Руси.

Анализ информации о фиксации на территории юга Восточной Европы земледельческого инвентаря конца I — начала II тыс. позволяет утверждать, что эта категория находок не является многочисленной как на памятниках славян накануне образования древнерусского государства, так и в древнерусское и монгольско-литовское время. Это касается как отдельно взятых конкретных пунктов, так и целых микрорегионов. Еще меньше случаев выявления не отдельных находок, а сходных с описанным комплексов, хотя они и неединичные среди синхронных древностей на землях западных славян. Поэтому недавняя находка из окрестностей Боярки по праву может считаться весьма ценным источником по истории земледелия в регионе.

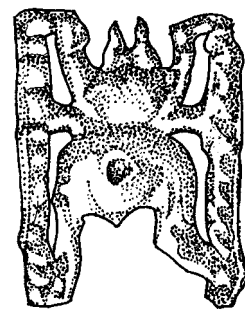
I.A. Gotun, S.A. Gorbanenko

SET OF AGRICULTURAL TOOLS FROM BOYARKA SUBURBS

Agricultural inventory of the Slavs-Rus period in the display of Boyarka Local Lore Museum was represented till recently by two items which come from the town suburbs. They are a wide-bladed spigot ard tip without a visible asymmetry of shoulders and a massive heft coulter which were used in the structure of an ard with a horizontally fixed iron ploughshare, a coulter, and a mouldboard. In the current spring, the Museum's collections were accomplished with a set of tools found by the searching group *Korchahinets* during the research at the battle-ground of the World War II period in the outskirts of the town. A set consists of tools for cultivation and harvest. Their structure with its number and assortment can reflect a typical set of agricultural inventory for small-scale farm, namely, for a family. A research at a place where the finding was recorded allowed the authors to exclude an existing of an ancient structure there, while a stratigraphic condition presupposes the further archaeological prospecting. Nevertheless, whatever data will be obtained, it can be stated that discovered is quite an extraordinary site.

The set includes a heavily processed ard tip which is different from the previous by its metrical indexes, although belongs to the same type. Such products appeared on the territory of modern Ukraine at the beginning of the 1st millennium and continued to be used till the second or third quarters of the 1st millennium, while the sort to which the finding belongs was widely spread at the end of the 1st and the beginning of the 2nd millennia and is the most peculiar for archaeological cultures on the south of Eastern Europe of the last quarter of the 1st millennium. It was used also later in Ancient Rus period and till the 19th—20th centuries. An open spigot and wide shoulders evidence that the detail was used in the structure of ard strengthened with a wide-bladed ploughshare which is fixed horizontally to the ground. Also three spigot hoes were found, all having an open spigot and a work part rectangular in section. These tools are known since the second half of the 1st millennium, but they were widely used at the end of it. Two more items of this purpose have an eye design. Such tools appeared on the south of Eastern Europe in the last quarter of the 1st millennium, though the inventing of similar cape-shaped projections—cheeks on butts in case of axes is recorded by the scholars for the 10th century. Seven sickles are of classic design, such tools are used till the present time, and the period of their wide usage is the end of the 1st millennium. One of sickles has more massive blade and was probably made by the other craftsman. Scythe-sickle is also represented by a typical sample having analogies dated from Cherniakhiv culture to the 19th century. The period of their wide usage is the last quarter of the 1st millennium and the Ancient Rus period. The tools in the assemblage are mostly processed; some are with the traces of repair. While the chronology of usage of sickles and a scythe is wide, the belonging of other items to the end of the 1st and the beginning of the 2nd millennia allow the authors to come to a conclusion that the whole set was used within the limits of Raikovetska culture of the Kyiv Rus period.

An analysis of information on the record of the agricultural inventory of the end of the 1st or the beginning of the 2nd millennia on the territory of south of Eastern Europe allow stating that this category of findings is not numerous both at the Slavs' sites on the eve of Ancient Rus state creation, and in the Ancient Rus and the Mongol-Lithuanian periods. It concerns both separate specific sites, and the whole micro regions. Fewer are instances of discovery of not single findings, but of sets similar to the described one, though they are not single among the synchronous antiquities on the lands of the Western Slavs. Consequently, the recent findings from Boyarka suburbs can be considered by right to be a valuable source for the history of agriculture in the region.



А.В. Буйських, О.С. Біляєв, В.В. Крутілов

З ДОСВІДУ КОНСЕРВАЦІЙНО-РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ОЛЬВІЯ» НАН УКРАЇНИ

У статті подано короткий огляд основних консерваційних заходів, спрямованих на музеєфікацію залишків античних споруд, що були здійснені в Ольвії та на о. Березань протягом останніх років.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, Борисфен, античність, будівництво, консервація кладок, музеєфікація.

На території Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України зберігається значна кількість, виявлених протягом понад століття, різноманітних об'єктів, які мають історико-археологічну й культурну цінність та становлять частину національного надбання. Усі вони складають експозицію під відкритим небом, музеєфікація якої зараз є невід'ємною частиною науково-дослідної роботи заповідника. Такі роботи проводяться, починаючи від кінця 1950-х рр., проте лише упродовж останніх двох десятиріч вони набули системного характеру.

Консерваційні заходи на території городища здійснюються відповідно до кількох пов'язаних між собою напрямків. Конкретна стратегія проведення консерваційно-реставраційних заходів на базі НІАЗ «Ольвія» вже отримала наукове обґрунтування та була реалізована на визначених прикладах (Беляєв 1994, с. 17—19; Беляєв, Кудренко 1994, с. 104—106; Крижицький 2001, с. 19 сл.; Крижицький 2001а, с. 9 сл.). Практичний досвід доводить, що неухильне дотримання та подальше вдосконалення цієї стратегії є невід'ємною частиною науково-дослідної роботи, загалом пов'язаної з археологічним вивченням такої складної багатопланової пам'ятки як Ольвія (Крижицький 2004, с. 209—210).

Перш за все, це питання збереження архітектурно-будівельної спадщини, виявленої в різних районах міста, починаючи з 1900-х рр. Залишки будівель, що збереглися від того часу, як найбільш репрезентативні з точки зору їхнього подальшого експонування, нині потребу-

ють найбільшої уваги, зважаючи на багаторічний руйнівний вплив природно-кліматичного фактора. Серед найголовніших чинників — наявність берегової абразії, що сприяє зсуву ґрунту, і руйнуванню культурного шару відповідно, атмосферні опади, вологість, рослинність. Усі перелічені фактори в певній мірі зумовлюють руйнування стін — навіть тих, до яких десятиліття чи два тому вже було вжито консерваційних заходів. Тому постійний моніторинг їхнього стану має на меті консервацію пріоритетних будівельних залишків — наземних та підвальних стін, вимощення дворів та вулиць, водогонів тощо. До того ж, до появи постійної охорони на території заповідника в 2006 р., руйнівний характер мав й антропогенний фактор, що призвело до повної або часткової втрати низки розкопаних об'єктів на городищі (див. детал.: Крапівіна 2001, с. 7—8). На сьогодні розкопано приблизно 5 га від загальної збереженої площі пам'ятки, що становить 30 га (Крижицький 2001, с. 26); розкопи, в яких експонуються архітектурні об'єкти, знаходяться у Верхньому (переважно), Терасному та Нижньому містах.

Частина відкритих об'єктів, що пережила декілька воєнних лихоліть та руйнувань, була частково відновлена в 1960-ті рр. за допомогою контрфорсів із каменю та цементного облицювання, які підтримували мурування, що випиралося під тиском маси ґрунту (рис. 1) й першим втрачало свою експозиційну привабливість. Досвід його поступової заміни шляхом повного або часткового перемуровування стін на основі нового, спеціально приготованого розчину та макетування в натуральний розмір зруйнованих залишків або тих, у конструкції

© А.В. БУЙСЬКИХ, О.С. БІЛЯЄВ, В.В. КРУТІЛОВ, 2016



Рис. 1. Будинок на ділянці А — приклад консервації 1960-х рр.



Рис. 2. Підвали Західного торговельного ряду на ольвійській агорі

яких був відсутній камінь, виявився цілком позитивним (див. детал.: Беляєв, Кудренко 1994, с. 103—104). Окрім того, мурування піднімалося на певну висоту (проте не вище від максимального збереженого на момент розкопок), відновлювалися дверні коробки, вікна в підвальних приміщеннях, докладалися розбиті або втрачені фрагменти вимощення, обрамлення цистерн у подвір'ях, сходи в підвальних приміщеннях. У роботах використано автентичний оброблений камінь, що походить із розкопок (часто — той, що випав із стін), без застосування сучасного матеріалу, який дисонував би у фасадах мурування. Таким чином було законсервовано низку об'єктів і будівельних комплексів, яким повернуто початковий вигляд, зафіксований на момент розкопок. Практичним досвідом установлено, що в умовах під відкритим небом подібні роботи слід повторювати з періодичністю до 25 років (Крижицький 2001, с. 32). Це, перш за все, стосується будинків, відкритих у Нижньому та Верхньому містах (рис. 2; 3), в яких підновлено або відтворено, відповідно до пла-

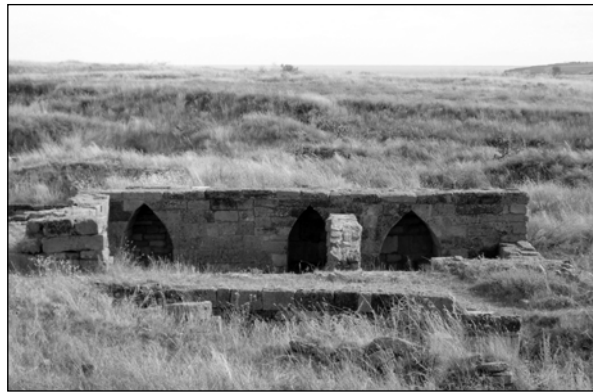


Рис. 3. Стіна з нішами будинку «жерця Агроса» в Центральному кварталі



Рис. 4. Храм Зевса на Східному теменосі — приклад макетування плану

ну будівлі, мурування як у підвалах, так і в наземних приміщеннях (Беляєв, Кудренко 1994, с. 103 сл.; Беляєв 1995, с. 43—45). Практично всі об'єкти Верхнього міста вже зараз залучено до екскурсійних маршрутів заповідника, на черзі — об'єкти Нижнього міста (Біляєв 2003, с. 53—54; Беляєв 2004, с. 58—59). Необхідно додати, що методику консервації будівельних комплексів, яка пройшла успішну апробацію в Ольвії, було враховано під час проведення аналогічних заходів на другій за значенням пам'ятці античного часу Північно-Західного Причорномор'я — у Тірі (Беляєв, Росохацкий 1999, с. 52 сл.).

Окрім відновлення фундаментних рядів мурування, які хоча й частково, але все ж таки збереглися, роботи з консервації велися і на будівлях, які повністю втратили кам'яне мурування. Так, якщо на кінець 1970-х рр. для відтворення плану таких споруд використовувалися повномасштабні макети фундаментів із сучасних матеріалів (храми Аполлона Дельфінія й Зевса, а також Велика стоя на Східному теменосі (рис. 4), то під час музеєфікації храму Аполлона Лікаря на Західному теменосі було застосовано інший метод. Стародавні вибірки кам'яного мурування засипано відпрацьо-



Рис. 5. Храм Аполлона Лікаря на Західному теменосі — приклад експонування плану за допомогою черепків



Рис. 6. Курган Єврисивія та Арети — реконструкція крепід та насипу

ваними керамічними фрагментами так, щоб повністю відтворити план храму (рис. 5). Щорічно ділянка теменосу підновлюється саме в такому вигляді й це не потребує додаткових фінансових або фізичних витрат.

Окремо слід згадати реставрацію крепід навколо кургану зі склепом Єврисивія та Арети II ст. н.е. Реставраційним роботам за спеціально розробленим проектом передували додаткові археологічні дослідження по трасі крепід з метою виявлення стародавніх фундаментів та вивчення їхнього стану, а також наукове



Рис. 7. Оборонний мур північної стіни римської цитаделі. Розкопки Д.М. Хмелевського, наукове керівництво С.Д. Крижицького

обґрунтування доцільності проведення таких робіт із включенням збережених автентичних каменів крепід до реконструйованого мурування. Відтворений комплекс кургану включав крепіду, частково відновлений земляний насип та вхід із сучасних матеріалів (Крыжицкий 2005, с. 425 сл.). Зараз він є однією з візитівок НІАЗ «Ольвія» та складає невід'ємну частину його історичного ландшафту (рис. 6).

До іншого напрямку діяльності належать консерваційні роботи із залученням наукового штату Ольвійської експедиції, оскільки проводилися безпосередньо під час щорічних польових сезонів. Ідеться про консервацію археологічних та будівельних об'єктів, передусім різного роду земляних заглиблень та ям, відпрацьованим ґрунтом по закінченню розкопок. Слід мати на увазі, що частина відкритих археологічних об'єктів становить науковий інтерес лише для фахівців-археологів. Перш за все, це заглиблені земляні (напівземлянки, ями) або вкрай фрагментовані кам'яні споруди, які, зазвичай, не мають експозиційної при-

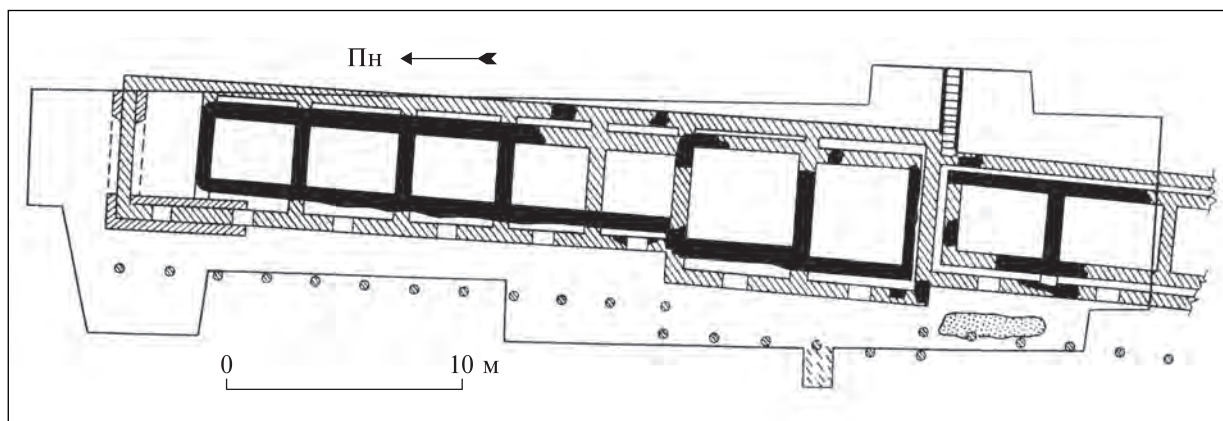


Рис. 8. План Східного торговельного ряду (за: Леви 1985)



Рис. 9. Східний торговельний ряд. Загальний вигляд із півдня станом на 2013 р., до проведення консерваційних заходів

вабливості. Залишати такі споруди для експозиції не рекомендовано (Крижицький 2001, с. 30). Саме тому вони засипаються відпрацьованим ґрунтом опісля їхньої фіксації, а через рік — остаточно нівелюються внаслідок осідання в зимовий період. Таким чином досягається консервація будівельних решток у поєднанні з музеєфікацією пріоритетних об'єктів. На жаль, сучасними методами консервації не вдається зберегти такі монументальні земляні споруди, як підземні склепи ольвійського міського некрополя, які б складали досить ефектну частину експозиції. Зараз усі вони після відкриття та фіксації також засипаються відпрацьованим ґрунтом.

Ще одна нагальна проблема, з якою в Ольвії зустрічаються фахівці мало не щорічно: це питання як зберегти споруди чи їхні частини, побудовані з глини (сирцевої цегли) або т.зв. шарові конструкції з лису та золи, що заміняли кам'яні фундаменти. Вони є унікальними об'єктами для вивчення стародавньої архітектури та будівельної справи півдня сучасної України. Багаторічні намагання їх законсервувати для подальшого експонування, на жаль, були безуспішними та довели, що на сьогодні найкращим способом їхнього збереження є повне засипання ґрунтом, оскільки нищівне руйнування, як наслідок впливу атмосферних опадів, зупинити або локалізувати поки не вдається (див. детальніше: Крапивина 2005, с. 44—45; 2007, с. 24—26).

Реалізовані за останні десятиліття методичні рекомендації були враховані для наукового обґрунтування невідкладних заходів, спрямованих на охорону об'єктів археологічної спадщини, що зберігаються на території НІАЗ «Ольвія» і до цього часу не були залучені до екскурсійних маршрутів заповідника з причи-



Рис. 10. Східний торговельний ряд. Загальний вигляд з півдня станом на 2015 р., після закінчення консерваційних заходів

ни втрати свого експозиційного вигляду. Перш за все, це стосується комплексу споруд північного оборонного муру римської цитаделі, який був досліджений у першій чверті ХХ ст. і викликає значний історико-культурний інтерес (Крижицький 2004а, с. 137 сл.). За декілька років тут прибрано масиви відпрацьованого ґрунту, що спливав у розкопи, повторно розчищено частину ворітного проїзду, уточнено план будівельного комплексу т.зв. «казарми», яку було прибудовано до стіни, та законсервовано її фундаменти. Окрім того, виявилось, що для подальшої консервації унікального оборонного комплексу необхідно продовжити дослідження куртини на захід від воріт (рис. 7) по трасі новітньої вибірки каменю. Нову частину міського оборонного муру, з огляду на її збереженість, також доцільно долучити до експонування просто неба (Крижицький, Хмельський, Буйських 2014, с. 193—194).

Зважаючи на сучасний стан нерухомих пам'яток у центральній частині заповідника «Ольвія», було вирішено залучити до консерваційних заходів споруду, розкопану в 1946—1949 рр та в 1950—1959 рр., — Східний торговельний ряд. Ця будівля оперізувала агору зі сходу, мала витягнутий прямокутний, імовірно, симетричний план та складалася з понад дев'яти приміщень, східний фасад яких було, на думку авторів розкопок, оформлено наскрізним портиком (рис. 8). Практично від усіх приміщень збереглися лише нижні рівні фундаментів (Леви 1985, с. 96—98). Зараз цю споруду слід інтерпретувати як стою, яка разом із Великою стоєю формувала ансамбль агори за елліністичної доби. За роки, що минули від часу розкопок, практично до нижнього ряду було зруйноване мурування багатьох примі-



Рис. 11. Південне приміщення Східного торговельного ряду

щень, подекуди зникло мурування поперечних стін, а загальний незадовільний стан об'єкта доповнила маса землі, яка напливла з високих бортів розкопу до приміщення та на залишки мурування (рис. 9).

Тому заходи для консервації й часткової реставрації мурування приміщень Східного торговельного ряду проводилися відповідно до методики, що застосовується впродовж останніх двадцяти років проведення подібних робіт на території Ольвії та добре зарекомендувала себе в місцевих умовах. За основу було прийнято метод сухого мурування з додатковою (механічною) обробкою чолової поверхні, щоб підняти камені та забутовати дрібним бутом внутрішню частину мурування, використовуючи сучасний розчин (Біляев 2001, с. 24). Ураховано також методичні рекомендації щодо відтворення автентичного планування найранішого будівельного періоду, який становить найбільший інтерес із точки зору реалізації первинного задуму архітектора, для правильного бачення не лише конкретної споруди, а й будівельного ансамблю (Крыжицкий 2004, с. 210). У результаті впродовж двох років було музеєфіковано чотири приміщення (рис. 10).

Роботи почали проводити з південного приміщення, в якому від мурування *in situ* лишилося декілька каменів. У результаті було відтворено по два-три ряди мурування в усіх чотирьох стінах, внутрішнє забутовування покладено на розчині, збережено автентичну частину східної стіни. Північна стіна має довжину 3,0 м, висоту — 0,45 м, ширину — 1,07 м; відповідні розміри південної стіни становлять: 2,7 м, 0,4 м та 0,6 м; виміри західної стіни: 5,4 м, 0,5 м та 0,6 м. У східній стіні довжина відтвореної частини становить 2,7 м, висота — 10,5 м, ширина — 0,4 м (рис. 11).

У другому південному приміщенні збережене мурування виведено на одну висоту, прак-



Рис. 12. Теменос Афродіти в Борисфені станом на 2014 р., після закінчення консерваційних заходів

тично повністю відновлено східну стіну, від якої збереглося декілька каменів. Докладено два ряди східної стіни, розчином закріплено забутівне каміння та тильну сторону, які утримують масив ґрунту. Законсервовані стіни мають такі розміри (довжина, висота, ширина): східна стіна — 4,0 м, 0,4 м, 0,6 м; західна — 4,0 м, 0,35 м, 0,4 м; північна — 3,7 м, 0,6 м, 0,8 м; південна — 1,05 м, 0,2 м, 1,07 м.

У третьому південному приміщенні було частково поновлено два ряди східного та західного мурування, у північній стіні доповнено чотири ряди. Розміри законсервованих стін (довжина, висота, ширина): східна стіна — 12,2 м, 0,35 м, 0,6 м; західна — 12 м, 0,4 м, 0,55 м; північна — 2,8 м, 0,5 м, 0,6 м.

У четвертому приміщенні частково зберігся нижній ряд східної стіни, наявні значні втрати мурування західної стіни, у південній стіні зруйновані верхні ряди. Тому в східній стіні було викладено й закріплено розчином три ряди каменів із забутовуванням тильної сторони. У північній і південній стінах доповнено один-два ряди фасадів. Розміри законсервованих стін (довжина, висота, ширина): східна та західна стіни — 8,3 м, 0,6 м, 0,3 м; північна — 0,7 м, 0,2 м, 0,3 м; південна — 8,3 м, 0,56 м, 0,55 м. Після закінчення робіт було вирішено частково прибрати напливи ґрунту з бортів, а місце їхнього примикання до кладок подекуди обкласти плитами для запобігання подальшим напливам. У результаті об'єкт набув цілком експозиційного вигляду.

Окрім Ольвії, консерваційні роботи вперше проводилися на о. Березань (античний Борисфен), який є складовою частиною НІАЗ «Ольвія». Тут було вирішено музеєфікувати два об'єкти — споруди теменосу Афродіти та будівлі, відкритої на північному сході від неї. Теменос включав храм, круглий вівтар та огорожу (Назаров 2001, с. 154 сл., рис. 2). Ансамбль

споруд повністю відкрито в 1987 р. За час, що минув, частково було зруйноване фундаментне та наземне мурування храму та огорожі, викришилося глиняне забутовування вівтаря. У результаті консерваційних заходів було докладено два ряди двофасадного мурування північної стіни храму, завдовжки 4,5 м, заввишки 0,4 м та завширшки 0,6 м. За цією системою було викладено зруйновану південну стіну. Східну й західну стіни наосу законсервовано до висоти 0,3 м, відновлено зруйновані анти — на торцеві стіни встановлено пласкі прямокутні плити (розміри: $0,5 \times 0,3$ м та $0,5 \times 0,5$ м, відповідно). Також підновлено огорожу, а плити вівтаря скріплено розчином (рис. 12).

На ділянці, де тривають археологічні дослідження, була відкрита споруда другої половини VI—V ст. до н.е., яка мала, скоріш за все, громадське (культове?) призначення. Будівельна історія ділянки, де знаходиться споруда, складається з декількох періодів, кожен з яких представлений різними об'єктами. Саме на цій ділянці було відкрито гончарні печі із залишками бракованої продукції місцевого гончарного ремесла середини VI ст. до н.е. (Крутілов 2015, с. 116 сл.), що має непересічне значення для вивчення історії та економіки Борисфена. Однак, зважаючи на низку об'єктивних та суб'єктивних обставин, які унеможливлювали збереження та експонування печей *in situ*, було прийнято рішення засипати їх піском та законсервувати. Для експозиції ж обрано споруди наступного будівельного періоду, які перекрили зазначені печі.

Поява цих споруд відноситься до другої половини VI ст. до н.е., у кінці першої чверті V ст. до н.е. вони загинули внаслідок пожежі, опісля чого були перебудовані. Скоріш за все, це будівлі із сирцевими стінами, зведені на кам'яних цоколях. У ранньому будівельному періоді споруда складалася з одного прямокутного в плані приміщення, розмірами близько $6,0 \times 4,0$ м, розташовувалася на розі кварталу та виходила на повздовжню й поперечну вулиці. Після пожежі до його південно-західної стіни в повздовжньому напрямку було прибудовано стіну-огорожу Г-подібної форми, що оперезала подвір'я. У центрі подвір'я обладнано квадратний глинобитний вівтар (Крутілов, Смирнов, Бодаренко 2013, с. 265), що дало підстави для міркувань про неординарність споруди. Функціональне призначення будівлі ще до кінця не з'ясовано, проте, зважаючи



Рис. 13. Комплекс громадського (?) призначення в Борисфені станом на 2014 р., після закінчення консерваційних заходів

на особливості планувальної структури, очевидно, воно мало нежитловий характер. Тому для консервації споруд на ділянці було вибрано саме ці завдяки збереженості їхніх кам'яних цоколів (рис. 12).

У приміщенні першого будівельного періоду було ліквідовано пролом завширшки 1,5 м в муруванні, завдовжки — 5,7 м, додано два фасадних ряди, скріплено розчином. В іншому муруванні, завдовжки 2,2 м, збереглося п'ять каменів, а його північно-східний кут виявився зруйнованим. Цей кут було доповнено камінням із розкопу. Подібним чином доповнено втрачені ряди іншого мурування приміщення й практично наново викладено два ряди фундаментної траншеї для збереження плану будівлі. Спочатку витягнуто забутовування, після чого обидві стіни з внутрішнього боку скріплено розчином. Потім стіни знову забутовано й скріплено розчином. Довжина відновленого ряду мурування фундаменту становить 5,7 м, ширина — 0,5 м, висота — 0,3 м. Також позначено реконструйоване місце входу. Окрім того, для запобігання осіданню ґрунту щільно засипано всі заглиблення всередині двору, навколо вівтаря. Таким чином, законсервовані об'єкти було додано до екскурсійного маршруту на острові.

Консерваційні роботи, що проводяться на території НІАЗ «Ольвія» вже встигли довести свою необхідність, з огляду на сьогоdnішній стан пам'ятки та брак державного фінансування для виконання масштабніших робіт. Незважаючи на це, заходи, що вживаються, дозволяють підтримувати архітектурно-археологічні об'єкти заповідника в задовільному стані. Практичний досвід, здобутий у цій галузі, може бути корисним для проведення подібних робіт на інших археологічних пам'ятках Північного Причорномор'я.

- Беляев А.С. Консервация строительных остатков в Ольвии // Ольвия-200. Тез. докл. междунар. конф., посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии. — Николаев, 1994. — С. 17—20.
- Беляев А.С. Реставрация строительных остатков в Ольвии в 1995 году // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Тези доп. першої обласної наукової краєзнавчої конф. — Миколаїв, 1995. — С. 43—45.
- Біляєв О.С. З досвіду консервації та реставрації кам'яних будівель в Ольвії // Ольвія та античний світ. Мат-ли наук. читань, присвячений 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України. — К., 2001. — С. 24—25.
- Біляєв О.С. Реставраційні роботи в Ольвії в 2002 р. // АДУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 53—54.
- Беляев А.С. Концепция музеефикации Ольвии — музей под открытым небом // BORYSTHENIKA-2004. Мат-лы междунар. науч. конф. в 100-летию начала исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 57—60.
- Беляев О.С., Кудренко А.І. Про методику консервації і реставрації кам'яних будівельних залишків // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 103—111.
- Беляев А.С., Росохацкий А.А. Консервация строительных объектов в Тире в 1997—1998 гг.: итоги и перспективы // Охрана и исследования памятников археологии в Одесской области. — Одесса, 1999. — Вып. 1. — С. 52—58.
- Крапивина В.В. Розвиток справи охорони Ольвії та її зв'язок з археологічними дослідженнями // Ольвія та античний світ. Матеріали наукових читань, присвячені 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України. — К., 2001. — С. 5—8.
- Крапивина В.В. К проблеме сохранения и музеефикации земляных сооружений // Античный город: проблемы сохранения архитектурно-археологических комплексов. Мат-лы II междунар. colloquium. — Керчь, 2005. — С. 44—45.
- Крапивина В.В. О концепции музеефикации античной Ольвии // Античный город: проблемы сохранения архитектурно-археологических комплексов. Материалы II международного colloquium. — Керчь, 2007. — С. 24—26.
- Крутилов В.В. Керамічні печі з Борисфена середини VI ст. до н.е. // Археологія. — 2015. — № 2. — С. 116—124.
- Крутилов В.В., Смирнов А.И., Бондаренко Д.В. Розкопки античного поселення на о. Березань (ділянка «ГШ») // АДУ 2012 р. — К.; Луцьк, 2013. — С. 264—265.
- Крижицкий С.Д. Перспективы дослідження і збереження архітектурно-будівельних залишків Ольвії // Археологія. — 2001. — № 4. — С. 19—35.
- Крижицкий С.Д. Перспективы дослідження і збереження архітектурно-будівельних залишків Ольвії // Ольвія та античний світ. Матеріали наукових читань, присвячений 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України. — К., 2001. — С. 9—13.
- Крыжицкий С.Д. К методике подготовки обоснования музеефикации архитектурно-археологических объектов античных городов Северного Причерноморья // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. — БЧ. — Керчь, 2004. — V. — С. 209—211.
- Крыжицкий С.Д. Опыт подготовки обоснования музеефикации архитектурно-археологического объекта на примере входной части Ольвийской цитадели // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Мат-лы II Судакской междунар. науч. конф. — К.; Судак, 2004а. — Ч. III—IV. — С. 137—144.
- Крыжицкий С.Д. Археологическое обоснование к проекту реставрации кургана над склепом Еврисивия и Ареты в Ольвии // АДУ 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 425—433.
- Крижицкий С.Д., Хмелевський Д.М., Буйських А.В. Дослідження північного оборонного комплексу римської цитаделі в Ольвії // Археологічні дослідження в Україні—2013. — К., 2014. — С. 193—194.
- Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985.
- Назаров В.В. Святилище Афродиты в Борисфене // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 154—165.

Надійшла 09.10.2015

А.В. Буйських, А.С. Беляев, В.В. Крутилов

ИЗ ОПЫТА КОНСЕРВАЦИОННО-РЕСТАВРАЦИОННЫХ РАБОТ В НАЦИОНАЛЬНОМ ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ ЗАПОВЕДНИКЕ «ОЛЬВИЯ» НАН УКРАИНЫ

В НИАЗ «Ольвия» в течение последних десятилетий систематически проводятся консервационно-реставрационные мероприятия, направленные на музеефикацию строительных остатков, открытых в разные годы на городище. Опыт проведения подобных работ получил теоретическое обоснование как часть научно-исследовательской работы заповедника (работы под руководством С.Д. Крыжицкого, В.В. Крапивиной, А.С. Беляева). Помимо консервации приоритетных строительных остатков, раскопанных в Верхнем и Нижнем городе (жилые дома, общественные сооружения, культовые объекты (храмы и алтари), постройки оборонительного ансамбля), в заповеднике «Ольвия» имеется практический опыт проведения реставрационных работ — натурное восстановление

крепиды и насыпи кургана Еврисивия и Ареты. В последние годы были проведены консервационные работы по восстановлению частично утраченных кладок помещений Восточного торгового ряда на ольвийской агоре. Впервые за годы исследований подобные работы удалось провести на о. Березань. Здесь были законсервированы объекты теменоса Афродиты — храм, алтарь, ограда теменоса, а также объекты общественного (?) назначения, состоявшие из помещения, двора с алтарем в центре, окруженного оградой. Указанные объекты введены в экспозицию НИАЗ «Ольвия».

A.V. Buiskykh, O.S. Bieliayev, V.V. Krutilov

TO THE EXPERIENCE OF CONSERVATION AND RESTORATION IN NATIONAL HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL PRESERVE «OLBIA» OF NAS OF UKRAINE

The measures on conservation and restoration are systematically taken in the National Historical and Archaeological Preserve (NHAP) «Olbia» in order to prepare for exposition the building remains uncovered in various seasons. An experience of conducting such works is theoretically substantiated as a part of scientific and research work of the Preserve (works headed by S.D. Kryzhytskyi, V.V. Krapivina, and O.S. Bieliayev). Besides the conservation of the priority building remains excavated in the Upper and the Lower City (dwellings, public structures, cultic objects: temples and altars, and the defensive ensemble structure), there is a practical experience of conducting the restoration works in the Preserve «Olbia», namely, the life reconstruction of a krepis and a mound of Heuresibios and Arete's barrow. Conducted in the recent seasons are the conservation works on the reconstruction of partly lost laying of the rooms in the Eastern trade building at Olbian agora. Similar works were managed to be done at Berezan Island for the first time in the years of research. Conserved there, are the objects at Aphrodite temenos: a temple, an altar, a temenos fence, as well as the objects of public (?) usage consisting of a room, a yard with an altar in the centre surrounded by a fence. The objects mentioned are put into exposition of the NHAP «Olbia».

М.А. Филипчук, Г.В. Соловій. До питання про ритуальні інгумаційні поховання жертвового поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 року)

Вісник Інституту археології. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — Вип. 6. — С. 62—95.



У системі археологічної науки особливо важливу роль відіграє співпраця міждисциплінарного характеру з науковцями межових напрямків, що дозволяє максимально точно досліджувати виявлені матеріали та запобігати спрощеному трактуванню отриманих результатів. Однією з найважливіших і найближчих до археології дисциплін є антропологія. Результати вивчення антропологічних матеріалів та будь-яке трактування супровідних знахідок, виявлених у поховальних комплексах різного роду, вважаються науково достовірними лише за умови, що вони отримані в співпраці з фахівцями-антропологами. Таку співпрацю бажано встановлювати ще на етапі відбору кісткового матеріалу, що дозволить запобігати помилкам не лише при описі на початкових етапах камеральних робіт, а й під час інтерпретації антропологічних матеріалів на «експлікативному рівні».

Останніми роками антропологія та біоархеологія в Україні набуває все більшого розвитку, укріплюється теоретична база, розвиваються нові напрямки, палеоантропологія тісно співпрацює із зарубіжними колегами. На цьому тлі викликають значне обурення випадки аматорського «дослідження» археологами антропологічного матеріалу. Особливо прикро, коли досвідчені фахівці-археологи вдаються до самостійного аналізу й інтерпретації антропологічних матеріалів, а це в результаті призводить до появи хибних історичних реконструкцій і створення фантастичних теорій на їхній основі.

Одним із прикладів такого непрофесійного ставлення до вивчення людських решток є стаття М.А. Филипчука й Г.В. Соловій «До питання про ритуальні інгумаційні похован-

ня жертвового поясу святилища Пліснеського городища (за матеріалами досліджень 2009 року)», надрукована у «Віснику Інституту археології» ЛНУ ім. І. Франка.

У зазначеній публікації дослідники розглядають т. зв. «ритуальні фрагментовані тілопокладення» Пліснеського археологічного комплексу, які авторами статті трактуються, як «структурний елемент язичницького святилища (жертвового поясу)». Культовий центр датується фіналом празької та райковецької культури в Прикарпатті (Филипчук, Соловій 2011, с. 69). На підтвердження основної тези статті автори-археологи вдаються до «попереднього аналізу кісткових решток».

Однак «попередній аналіз» мав би передбачати фаховий опис та подальшу типологізацію біологічного матеріалу, що є підставою для визначення характеру пам'ятки. Першим загальноприйнятим етапом дослідження подібних «скупчень кісток» є виділення окремих індивідів і підрахунок їхньої мінімальної кількості. Натомість у зазначеній роботі автори суб'єктивно виділяють окремі «поховання» (загалом 9 од.) у товщі культурного шару серед суцільного скупчення кісток, каміння й деревини (Филипчук, Соловій 2011, с. 63—64, 67, рис. 4), хоча визначити окремі поховальні комплекси в таких випадках надзвичайно складно, навіть для фахівців-антропологів. Хотілося б звернути увагу на те, що згідно з антропологічною класифікацією подібні пам'ятки відносять до типу костисщ, які у більшості випадків виявляються вторинними похованнями. Без пояснення залишаються методичні аспекти визначення авторами статі окремих поховань у загальному скупченні та підрахунку кількості індивідів у кожному похованні.

Відсутність базових знань анатомії скелету неймовірно ускладнила дослідникам визна-

чення приналежності та класифікацію кісток і їхніх фрагментів. Зокрема фрагмент тазової кістки із сидничною вирізкою помилково ідентифікується авторами як фрагмент стегнової кістки (с. 64, рис. 5); дистальний епіфіз стегнової кістки — як проксимальний епіфіз гомілкової кістки (с. 65, рис. 10); поперековий хребець — як грудний (с. 66, рис. 13), а для «поховання 8» вказано два фрагменти стегнових кісток замість чотирьох (с. 66, рис. 12).

Автори стикаються і з термінологічними проблемами. Зокрема вживання таких формулювань як «залишки ритуальних поховань» (с. 63), «фрагментовані інгумації/тілопокладення» (с. 64—65, 68—69), «фрагментовані інгумаційні рештки людських особин» (с. 63), «типові кремації» (с. 63), «доросла і мала особина» (с. 66), «трубчаста кістка (кінцівка)» і «верхні частини черепа» (с. 64—65), «фрагмент перепаленого суглоба із поздовжньою різаною ранною» (с. 67) не є правильним. Вочевидь, у перших трьох випадках йшлося про фрагменти кісток людських скелетів. Далі виникає питання, до якого саме типу належать виділені авторами «типові кремації». На нашу думку, кістки з даного комплексу попередньо варто було б визначити, як обпалені або зі слідами дії вогню. Адже кремація — це цілеспрямований обрядовий процес, на наявність якого повинні вказувати хоча б зміни морфології кісток (колір, характер поверхні, специфічні деформації тощо). Однак зміна кольору та деформації кісток можуть бути і результатом тафономічних процесів, зокрема перебуванням кісток на відкритій поверхні, у межах пізніших об'єктів (вогнищ) чи шару деревного вугілля, яке виявлене в значній кількості на об'єкті, тощо. Нерозуміння фізичних процесів, що відбуваються з тілом під час кремації, а також недооцінка дії природних факторів у постпоховальному середовищі, обумовили й дивну інтерпретацію авторами статті наявності на перепалених кістках «якогось накипу», як наслідку «високотемпературного нагрівання та прилипання одягу до тіла» (с. 65).

Повертаючись до проблем диференціації і класифікації кісток, слід відзначити присутність кісток тварин у скупченні, які не були відмічені дослідниками. Так палеозоолог О.В. Маркова, незважаючи на дуже низьку якість усіх опублікованих фото та непрофесійну їхню обробку (обрізання країв кісток у графічному редакторі), помітила фрагмент лопатки тварини на рис. 5.

Найбільше зауважень викликає аналіз т. зв. «механічних пошкоджень». Це поняття в ан-

тропології, зазвичай, уживається для означення посмертних змін, які виникають у результаті дії на кістку антропогенних та/або природних факторів у постпоховальному середовищі. Автори ж статті інтерпретують «механічні пошкодження» як завдані травми в близький до смерті час (тобто перимортальні). У кількох випадках до таких «змін» віднесені цілком нормальні морфологічні утворення. Зокрема звичайний лускоподібний шов (між загостреним латеральним краєм тім'яної кістки та лускою скроневої кістки) трактується як «механічні пошкодження» черепа у вигляді «хвилеподібних смуг заглиблень», нанесених «гострим ножеподібним предметом» (с. 64, рис. 14; 15), і відноситься авторами до «спільних рис жертвоприношення» (!) (с. 65). Як «слід рубання на одній із трубчастих кісток» (с. 66, рис. 18) описується нормальна морфологічна варіація кріплення двоголового м'язу до шорсткої лінії стегна. Метафізарний дистальний край діафізу трубчастої кістки молодого індивіда, в якого ще не приросли епіфізи (що є віковою нормою), прийнято авторами за «сліди відрізання кістки від суглоба» (!) (с. 66, рис. 19, 3). Незрозумілим залишається також і те, на підставі яких ознак «механічні ушкодження» було віднесено до класу «ріжучих» (припустимо, що автори мали на увазі різані травми) (с. 67). Дійсно, рубані й різані травми можна ідентифікувати, у першу чергу, за їхньою формою та морфологією поверхні країв зрізу, що залежать від способу завдання травми. Але ж «ушкодження незрозумілих обрисів» (с. 66) не можна безпідставно відносити до класу «ріжучих». Так само некоректним є формулювання «фрагмент перепаленого суглоба із поздовжньою різаною ранною» (с. 67), адже на кістках, які піддавалися дії вогню, дуже важко ідентифікувати перимортальні ушкодження через появу тріщин та інших термоіндукованих порушень цілісності морфологічної структури кістки. Аналогічним чином у статті трактуються і посмертні злами кісток, що були піддані дії вогню (с. 66—67, рис. 16, 1; 19).

Отже, базуючись на хибно інтерпретованих вихідних даних, автори роблять висновки, що «значна кількість кісток зазнала механічних пошкоджень гострими ріжучими та рубаючими масивними предметами» (с. 68).

Без фахової консультації автори публікації констатують, що «вже після вбивства жертви, рештки її черепної коробки були піддані дії вогню» (с. 64). Важко уявити, в який саме термін та спосіб могли відбуватися подібні ри-

туальні дії з тілом померлого, адже до одного року після здійснення поховання зберігаються м'які тканини тіла, а до п'яти років кістки скріплені сухожиллями, в т. ч. на черепі зберігається сухожильний шолом.

Не зосереджуючись на таких невдалих неологізмах авторів, як «жертвоприношення інгумацій» чи «слов'янські особини» (с. 69), ми повинні акцентувати увагу на висновках, які роблять М.А. Филипчук і Г.В. Соловій на підставі подібного «попереднього аналізу». Автори статті висловлюють припущення щодо здійснення на «жертвовному поясі» певних ритуальних дій, результатом яких є «порушені поховання або навмисне розкидані внаслідок певного культу людські кістяки» (але ж на початку статті мова йшла про відокремлені «поховання»), а також щодо «сімейного складу» навмання виділених дослідниками «ритуальних захоронень». Як не дивно, але «обов'язковим елементом кожного культового поховання були більші чи менші фрагменти черепа. Вони часто супроводжувалися іншими частинами людського тіла (хребців, ребер, тазу та кінцівок)». Автори стверджують, що відсутні кістки або «залишки людей» у виділених похованнях «служували матеріалом для спалення під час здійснення певних обрядів» (с. 69).

Відсутність у дослідників базових анатомічних знань, їхня необізнаність з антропологічними методиками, недостатнє розуміння специфіки матеріалу, відсутність чіткої стратифікації матеріалів (*in situ*) в об'єкті (навіть при використанні мікстратиграфічних методів фіксації) та суб'єктивне трактування результатів змушують ставити під сумнів адекватність історичних реконструкцій М.А. Филипчука та Г.В. Соловій, зокрема щодо культового жертвовного статусу Пліснеського комплексу.

Зважаючи на унікальність пам'ятки, дуже прикро, що згаданий «попередній» антропологічний аналіз матеріалів був проведений нефахово. Це призвело до недостовірності висновків. Більше того, на основі цих висновків уже будуються теорії еволюції поховального обряду в слов'ян (зокрема в 2014 р. опублікована більш розширена стаття М.А. Филипчука та Г.В. Соловій «Поховальні пам'ятки слов'янського часу Пліснеського археологічного комплексу» // *Studia mythologica slavica*. — 2014. — XVII. — Р. 37—56; пишуться нові дослідження та дисертації).

Щоб не бути остаточно втраченими для науки, ці матеріали, на нашу думку, потребують повторного, проведеного фахівцями, аналізу та інтерпретації.

Мусимо зазначити, що в Україні подібні «дослідження» антропологічних матеріалів та публікація їхніх результатів не обмежуються рецензованою роботою. Зокрема, прикладом такого непрофесійного вивчення черепів із скіфських поховань є стаття В.Л. Бондаренка, Ю.В. Буйнова та Д.С. Гречка (Бондаренко, Буйнов, Гречко 2008, с. 274—285). Унаслідок порушення методики краніологічних вимірів, дослідниками отримані «нелюдські» параметри та пропорції (наприклад, верхня висота обличчя, верхньолицевий індекс), які значно перевищують світовий максимум. Очевидно, що виділення морфологічних типів скіфів на основі цих вимірювань та етноісторичні висновки авторів потребують серйозної верифікації.

У подальшому хотілося б застерегти шановних колег-археологів від продовження практики міждисциплінарного аматорства, яка може призвести до фальсифікації історичних фактів.

Бондаренко В.Л., Буйнов Ю.В., Гречко Д.С. Антропологические материалы из курганов скифского периода у с. Черемушное на Харьковщине // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. — Харків, 2008. — № 762. — Сер. «Історія». — Вип. 39. — С. 274—285.

Надійшла 26.11.2015

О.Д. КОЗАК

Думку автора поділяють
співробітники відділу біоархеології
Інституту археології НАН України.

Б.В. Магомедов. Керамические пряслица черняховской культуры.

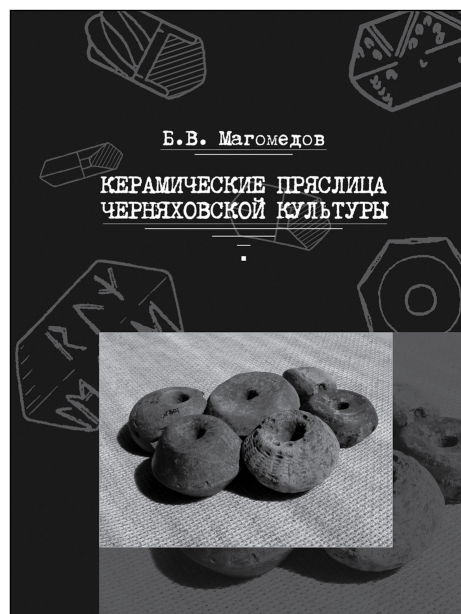
К., 2015. — 170 с., илл.

Незважаючи на понад столітній період вивчення старожитностей черняхівської культури, її матеріали продовжують викликати активний дослідницький інтерес та приховують ще багато нових відкриттів. До цього часу більшість науковців у своїх монографічних дослідженнях використовували комплексний аналіз черняхівської культури, разом розглядаючи поселення, могильники та речові знахідки. Останніми роками, із накопиченням величезної кількості рухомого матеріалу, виникла необхідність його дискретного аналізу за окремими категоріями. Саме в такому ключі написана ця монографія, у котрій розглядається одна з наймасовіших категорій керамічних виробів — прясла. Автором монографії є провідний дослідник черняхівської культури в Україні, відомий спеціаліст з історії римського часу Борис Вікторович Магомедов.

Праця складається із вступу, трьох розділів та висновків. Значну частину роботи виправдано займають таблиці та ілюстрації. У вступі обґрунтовується актуальність вивчення керамічних прясел як важливого джерела етнічної історії племен черняхівської культури. Будучи предметом жіночого побуту, прясла, як і ліпна кераміка, мають етнографічні особливості. Кожен окремий тип має етнокультурне навантаження, за яким стоїть певна етнічна група. Оскільки глиняні пряслиця не були предметом міжплементної торгівлі, вони могли перемішуватися у просторі лише разом із безпосередніми носіями як у складі групи населення, так і з окремими жінками, які потрапили в інше культурне середовище.

Перший розділ «Классификация форм и декоративного оформления черняховских прясел» логічно поділений на два підрозділи — типологію прясел та види їхнього декоративного оформлення. До створеної класифікації автор залучив кілька тисяч прясел, серед яких у статистичних таблицях використано 930 екземплярів із повних публікацій пам'яток. Основною таксономічною одиницею типології черняхівських прясел виступає вид. Види (їх нараховується шість: від А до F) виділені за формою та за профілюванням. На основі таких морфологічних особливостей, як форма бокових поверхонь, оформлення пло-

© О.С. МИЛАШЕВСЬКИЙ, 2016



щадки, розташування максимального розширення та співвідношення ширини площадки до висоти, були ієрархічно послідовно виділені групи, підгрупи, типи та варіанти. Останні кластери є кінцевим результатом типології та відповідають поняттю «форма». Усього в черняхівській культурі налічується 32 форми прясел.

Переважає більшість черняхівських прясел має біконічну форму — вид А, який складає 80,8 % від усієї вибірки. Решта — це конічні, округлі, циліндричні та інші малочисленні види В, С, D (3,7—7,1 %) і рідкісні види Е та F (0,7—1,1 %), а також унікальні форми, що представлені лише одним-двома екземплярами. Конічні прясла є найбільш різноманітними за формами й аналогіями виробами. Варто зазначити, що, попри візуальну схожість прясел окремих форм, як-от типи А 122 та А 112 (схема 3), С 12 та С 22 (схема 5), в основі виділення цих таксонів лежать морфологічні та геометричні обґрунтування.

Для кожного типу або варіанту подано інформацію про конкретні знахідки відповідних прясел і про зв'язок цих форм із сусідніми та попередніми археологічними культурами. Так, прясла черняхівської культури знаходять аналогії серед матеріалів вельбарської, пшевор-

ської, київської й зубрицької культур, археологічних культур фракійського кола та сарматів. Лише одна унікальна форма 6 має аналогії на пам'ятках західних балтів.

У другому підрозділі проаналізовано способи декорування прясел. Описано три способи: графічний, штапований та пластичний. Чимало виробів оформлені досить складними орнаментальними композиціями й вирізняються оригінальними художніми рішеннями. Зібраний великий матеріал становить цінність для дослідників давнього декоративного мистецтва.

Другий розділ «Происхождение и развитие черняховских прясел» складається з трьох підрозділів. У першому йдеться про регіональні особливості поширення прясел. Просторовий аналіз розповсюдження форм подано за регіонами черняхівської культури, які було запропоновано в більш ранній монографії Б.В. Магомедова (Магомедов 2001, с. 18). У переважній більшості регіонів домінуючими є пряслиця виду А. Виняток становить регіон «Верхній Дністер», де найбільш численними (понад 50 %) є конічні прясла виду В.

Наступний підрозділ присвячено зв'язкам черняхівських прясел із формами в інших культурах. Найбільш поширеними в черняхівській культурі є прясла виду А (81 %). Їхнє походження пов'язується з вельбарською та пшеворською культурами, де сукупно прясла цих форм також домінують. Ці висновки достатньо обґрунтовані, вони підкріплені таблицями даних по пшеворським і вельбарським могильникам.

У третьому підрозділі Б.В. Магомедов зазначає джерела формування черняхівського комплексу прясел. Так, із тридцяти двох форм шістнадцять, у тій чи іншій мірі, мають вельбарське походження, а тринадцять пов'язані із пшеворською та зубрицькою культурами. Вісім форм мають зв'язок із сарматськими племенами. Окремі поодинокі форми пов'язані з київською культурою та культурами фракійського кола. Загалом 91 % типів пряслиць черняхівської культури має вельбарське та пшеворське походження. Засоби декоративного оформлення цих виробів також практично повністю походять із вельбарського й пшеворського середовища.

У третьому розділі «Процесс сложения черняховского комплекса прясел» вказується на зв'язок типів прясел із певними етнічними компонентами та територією їхнього поширення. Автор доводить, що цей комплекс ви-

ник переважно на основі традицій прийшлого германського населення вельбарської (готи) і, меншою мірою, пшеворської (вандали) культур. Вельбарсько-пшеворські типи представлені практично на всій черняхівській території. Серед них подекуди присутні типи прясел, притаманні місцевому дочерняхівському населенню (сармати, фракійці, ранні слов'яни київської культури), які, зазвичай, концентруються в попередніх місцях проживання цих народів. І лише на Верхньому Дністрі панують місцеві типи, пов'язані своїм походженням із зубрицькою культурою та культурами фракійського кола. Варто зазначити, що ці дані добре корелюються з ліпною керамікою. Так, саме на пам'ятках типу Дем'янів—Бовшів наявні так звані «дакійські чаші», а основу керамічного комплексу складають посудини, близькі до керамічних форм зубрицької культури. Також поширення однакових або близьких типів прясел у верхньодністровському регіоні та на Дніпровському Лівобережжі, за Б.В. Магомедовим, є аргументом на користь існуючої думки про міграційний рух місцевого населення в східному напрямку в середині III ст. н.е.

В цілому, Б.В. Магомедов простежує процес розвитку черняхівських прясел, починаючи від їхніх прототипів в інших культурах, та виявляє тенденцію до скорочення набору типів унаслідок зникнення малочисельних форм. Така уніфікація форм прясел є матеріальним наслідком процесу укріплення єдності «готського народу».

У цьому розділі варто було б додати аналіз форм прясел із найбільш ранніх пам'яток черняхівської культури та їхню кореляцію з іншими етнокультурними ознаками (ліпною керамікою, поховальним обрядом, домобудуванням). Це могло би слугувати своєрідною верифікацією прясел як етнокультурного маркера.

Досі черняхівські пряслиця (за винятком окремих незвичайних екземплярів) не привертали уваги дослідників і розглядалися лише як рядові знаряддя праці. Рецензована монографія вводить у науковий обіг практично нове масове джерело для вивчення етнокультурної історії давнього населення України. Отримано ще одне підтвердження визначальної ролі племен північно-західного походження у формуванні черняхівської культури. Одним із найважливіших здобутків роботи є можливість використання прясел як повноцінного етнокультурного індикатора.

О.П. Журавльов. Фауна України: археозоологічні дослідження

К.: Видавець Олег Філюк, 2016. — 382 с.

Опублікована монографія відомого дослідника — археозоолога Олега Петровича Журавльова є своєрідним підсумком багаторічних досліджень автора, присвячених широкому колу питань історичної фауністики та проблемам зміни видового складу теріофауни в межах сучасної України протягом тривалого часу (від палеоліту до пізнього середньовіччя). Це важливе джерело археозоологічної інформації при вивченні та реконструкції особливостей побуту й господарювання людей, яке формує цілісну та динамічну картину становлення суспільства впродовж минулих історичних епох (Підоплічко 1951; Підоплічко 1953).

Назва монографії, на наш погляд, є не досить вдалою принаймні з двох причин. По-перше, вона повторює назву фундаментального 40-томного планового видання «Фауна України», котре видається з 1956 р. під егідою Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України, й включає відомості про всі групи фауни України та суміжних територій. По-друге, автор обмежився аналізом переважно решток ссавців і лише побіжно згадав інших представників тваринного світу (птахів, плазунів, риб, молюсків).

Книга складається з дев'яти розділів, в яких у різній мірі розкриваються особливості існування теріофауни на території України в хронологічному порядку: пізній палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік, період ранніх слов'ян, Київська Русь, пізнє середньовіччя. У короткому (можливо, занадто короткому) вступі автор представляє історію археозоологічних досліджень, згадуючи імена І.Г. Підоплічка, В.І. Зубаревої (Бібікової), В.О. Топачевського, Н.Г. Тимченко (Белан), К.В. Капеліст, Є.І. Данилової, А.І. Шевченко, К.А. Татарінова, В.Й. Цалкіна, Л.І. Алексеевої та інших. Стараннями цих авторів та їхніх колег в Україні нині накопичено значну кількість археозоологічного матеріалу, який кожного року поповнюється і надалі. Проблематика подібних досліджень — невичерпна, методики робіт постійно вдосконалюються, а аналітичні опрацювання, яких постійно бракує,



та результати повинні відповідати світовому рівню (Рековець, Павліна 2012).

Перший розділ монографії присвячений фауні палеоліту. Для цього часу відмічається можливість існування як тимчасових мисливських стоянок, так і базових таборів. Список тварин, рештки яких походять із палеолітичних пам'яток, нараховує до 50 видів: мамонт, шерстистий носоріг, дикий кінь, первісний зубр, тур, північний і шляхетний олені, вовк, заєць й інші. Також виявлені досить рідкісні форми: вівцебик, печерні гієна та лев, бурий і печерний ведмеді, росомаха, гігантський олень, байбак тощо. Для Кримського півострова встановлена наявність кількох популяцій сайги. На підставі аналізу решток хутрових звірів серед мисливської здобичі автор робить висновки про зміни клімату протягом палеоліту.

Особливості мезолітичної фауни ссавців викладені в другому розділі роботи.

Третій розділ присвячений аналізу решток тварин із неолітичних поселень. Автор зазначає, що в цей час на території України вже наявні основні свійські тварини (зокрема перші представники великої рогатої худоби й свійських коней), проте шляхи їхнього потраплян-

ня сюди ще залишаються недостатньо зрозумілими з огляду на відсутність достовірних відомостей із суміжних територій.

У четвертому розділі, присвяченому фауні енеоліту, автор характеризує процес становлення та розвитку скотарства, яке на той час уже було основною галуззю тваринництва в трипільських племен. Його локальні варіанти з'являються в ранньому трипіллі, коли свійський бик використовувався як упряжна тварина. Роль мисливства в енеоліті зменшилася порівняно з попередніми епохами.

У п'ятому розділі автор звертає увагу на той факт, що в добу бронзи катакомбне населення на значній території розводило однакові породи свійських тварин, які переважали за розмірами кісток відповідні види тварин у зрубних племен.

Найбільший за обсягом (шостий) розділ присвячений решткам тварин із скіфських і сарматських пам'яток, античних міст, поселень юхнівської, зарубинецької, черняхівської та київської культур. Зокрема спостерігається відмінність у веденні тваринництва між різними античними центрами Північного Причорномор'я. У римський час значно скорочується поголів'я волів — основної тяглової сили в землеробстві. Установлено, що свинарство було основною галуззю господарювання представників юхнівської культури. Велике значення надавалося розведенню рогатої худоби й коней. У зарубинецьких племен зростає роль мисливства нарівні з розвиненим скотарством, зокрема свинарством. Автор стверджує, що ці ж напрямки господарської діяльності зберігаються у носіїв черняхівської й київської культур, причому спостерігаються локальні особливості їхнього розвитку, обумовлені природними чинниками.

У сьомому розділі зазначено, що скотарство й свинарство були досить розвиненими в ранніх слов'ян, водночас мисливство не відігравало особливої ролі. У часи існування Київської Русі розведення великої рогатої худоби, як і тваринництво загалом, досягло високого рівня розвитку. Не виключено, що князі мали кінні заводи, а мисливські угіддя були розподілені

між феодалами. Про ці та інші особливості господарської діяльності людини йдеться у восьмому розділі.

Аналізу стану фауни пізнього середньовіччя присвячений останній (дев'ятий) розділ монографії, який є найменшим за обсягом. В іудейських житлових комплексах цього часу переважала дрібна рогата худоба. Полювання було слабо розвинене й ним, імовірно, займалися переважно представники знатних родин.

У монографії місцями виклад має виражено полемічний характер, присутні звороти, яких бажано уникати. У тексті монографії присутні смислові помилки («сагайдачно-цервдний комплекс»), численні стилістичні дефекти, трапляються невдалі вирази («хазайська діяльність», «м'ясні тварини», «краєвид півдня України» тощо). Список літератури нараховує 204 найменування, серед яких наявні як класичні дослідження, так і відносно нові археозоологічні роботи. Найбільше зауважень викликають ілюстрації до монографії. Узяті з різних джерел, неоднакові за якістю й стилем виконання, ці зображення «ріжуть око», а деякі взагалі не відповідають підписам до них: рис. 17 (с. 42), рис. 19 (с. 46), рис. 22 (с. 48), рис. 39 (с. 274). Окрім того, слід замінити на більш якісні ілюстрації: рис. 5 (с. 21), рис. 18 (с. 43), рис. 23 (с. 49), рис. 24 (с. 50), рис. 26 (с. 72), рис. 30 (с. 111), рис. 32 (с. 136), рис. 35 (с. 142), рис. 36 (с. 265), рис. 37 (с. 266), рис. 40 (с. 291). Сподіваємося, що автор зверне увагу на присутні неточності та уникне або виправить їх у наступних публікаціях.

Зазначені зауваження, стилістичні огріхи й прикрі описки не впливають на загальну позитивну оцінку роботи. Монографія О.П. Журавльова — фундаментальне дослідження, що з вичерпною повнотою відтворює історію фауни України за наявними археозоологічними матеріалами із численних різновікових пам'яток. Книга стане в пригоді археологам, палеонтологам і зоологам, які працюють із викопними рештками. Без сумніву, ця праця буде з цікавістю сприйнята широким загалом читачів, яким небайдуже історичне минуле нашої країни.

Підоплічко І.Г. Вивчення кісток викопних тварин // Вісник АН УРСР. — 1951. — № 9. — С. 56—58.

Підоплічко І.Г. Достижения и задачи археологической палеонтологии в познании прошлого юга СССР // Материалы VI научной конференции Института археологии АН УССР. — 1953. — С. 261—274.

Рековець Л.І., Павліна Е.С. Світовий археозоологічний конгрес у Парижі: підсумки і перспективи археозоології в Україні // Археологія. — 2012. — № 1. — С. 136—138.

О.М. КОВАЛЬЧУК, Л.І. РЕКОВЕЦЬ

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «КРИМ І ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 1956—2013 рр.»



19—23 листопада 2015 р. у м. Варшава відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Крим і Північне Причорномор'я в археологічних дослідженнях 1956—2013 рр.» (Крым і рѳноспе... 2015). Її головним організатором виступив Інститут археології Варшавського університету. Співорганізаторами були інші провідні археологічні установи Польщі: Інститут археології Ягеллонського університету (Краків), Національний музей у Варшаві, Інститут історії університету ім. Адама Міцкевича (Варшава), Інститут археології університету ім. Миколи Коперника (Торунь). У певній мірі попередником цього заходу можна вважати конференцію «*Pontika 2008*» у Кракові, яка була присвячена «сучасним» (на той час) дослідженням античності на північному й східному узбережжях Чорного моря. Труди «*Pontika 2008*» (47 розгорнутих доповідей майже 60 авторів із восьми країн) були видані в 2011 р. (*Pontika 2008...* 2011).

На відміну від краківського заходу, у доповідях на конференції у Варшаві розглядалися питання, присвячені археологічним дослідженням у Криму й Північному Причорномор'ї (ПП) з 1956 р. і дотепер. Нижньою датою є час роботи першої польської археологічної експедиції на чолі з видатним польським археологом Казимежем Михайловським, у складі експедиції В.Ф. Гайдукевича на розкопках Мирмекія (Scholl 2014, s. 118).

У конференції «Крим і Північне Причорномор'я в археологічних дослідженнях 1956—2013 рр.» взяло участь 50 науковців із семи країн: Великої Британії (1 ос.), Грузії (3 ос.), Молдови (1 ос.), Німеччини (1 ос.), Польщі (15 ос.), Росії (19 ос.), України (13 ос.). Було представлено 36 доповідей: від Великої Британії, Грузії,



Оглядова доповідь професора Тадеуша Сарновського

Молдови та Німеччини — по одній, від Польщі — десять, від Росії — дванадцять, від України — вісім і п'ять виступів здійснено спільно (три польсько-українські й два польсько-російські). Робота конференції проводилася в п'яти секціях тривалістю один день на кожену, що дало учасникам конференції можливість відвідати усі доповіді.

Після урочистого відкриття конференції 19 листопада, почалася робота **першої секції**, присвяченої загальним археологічним проблемам зазначеного регіону. Спочатку прозвучала оглядова доповідь професора *Тадеуша Сарновського*¹. Її темою була історія археологічних досліджень польських археологів у

¹ Прізвища авторів виділено курсивом, а доповідача — підкреслено.

Північному Причорномор'ї в 1956—2014 рр. Виступ задав тон і ментальний напрямок подальших доповідей — спокійний, аргументований, змістовний. Молодим українським дослідникам пощастило продовжити роботу секції. Доповідь О. Кузьмішева була присвячена Ернсту фон Штерну і його внеску в методологію розкопок античних міст Північного Причорномор'я. Автор представив цікаві архівні документи й результати аналізу методології на початку системних розкопок поселення на о. Березань і Тіри. Дослідник зіставив методики початку XX і XXI ст. К. Новіченкова-Лукичова розглянула рідкісні знахідки елліністичного та ранньоримського скла ПП середини XX — початку XXI ст. Особливий інтерес викликали результати дослідження ритонів, виготовлених у техніці оніксової скляної мозаїки, із святилища елліністичного часу Гурзуфське Сідло. Д. Буніним, на прикладі культу Афродіти, простежено становлення й розвиток релігійної системи в колоніях Північного Причорномор'я. Н. Новіченкова, М. Новіченкова презентували результати вивчення групи римських республіканських монет із святилища Гурзуфське Сідло. Наведено статистику монет, простежено зв'язок з іншими категоріями цієї яскравої пам'ятки досить «темного» часу (I ст. до н. е.). М. Новаковська, В. Герасимов запропонували попередні результати досліджень, проведених у 2008—2011 рр. кримською підводною експедицією за спільним польсько-українським проектом, в акваторії від мису Аю-Даг до мису Плака й скель Адалари. Виявлено скупчення середньовічної кераміки, підняті на поверхню якоря. Були проведені розвідки на глибині до 50 м. П. Гавронський, Р. Карасевич-Щіпйорський розглянули питання використання Римом періоду ранньої імперії кавалерії при обороні Херсонеса. Вихідною точкою дослідження стали знахідки в Херсонесі будівельних залишків споруди, яку можна трактувати як загін для овець або як манеж для виїждження коней. Це питання викликало жваву дискусію. Доповідь М. Мільчарека про внесок поляків у дослідження античного Нижнього Придністров'я, зокрема Ніконія, та персоніфікація ряду його перших фігур (Мартина Броневського, Ігнатія Сцибору-Мархоцького) завдяки відомостям, одержаним від фундатора Херсонського історичного музею В.І. Гошкевича, викликала особливу зацікавленість. Остання доповідь належала Б. Контні, який на основі знахідок із Померанії, Куявії, Краківсько-

Ченстоховської височини, Великопольщі шукає нові шляхи проникнення бурштину до Понтіки.

Друга секція (20 листопада) була присвячена дослідженням Танаїсу. У 2015 р. виповнилося 20 років від початку перших археологічних досліджень польських колег цієї ключової для історії античності Східної Європи пам'ятки. Професор Т. Шоль проаналізував археологічні дослідження Варшавського університету в Танаїсі в 1999—2014 рр. Вибір місць для розкопок здійснювався за допомогою попередньо проведених геофізичних розвідок. Одержані нові і важливі дані про динаміку забудови, фортифікацію Танаїсу II—I ст. до н. е. М. Матера в доповіді про рибальство Танаїсу, розглянув усі структурні рівні цього промислу: сировинну базу, технології переробки, продаж кінцевої продукції. Отриману інформацію автор синтезував і запропонував реконструкцію місця рибальського промислу не лише в господарському житті, але і в макроекономічному аспекті соціуму Танаїсу. В. Щербakov спробував зрозуміти значення випадкових знахідок античних монет, знайдених на узбережжі Таганрозької затоки. Е. Шульце та М. Любичев розглянули брошку типу *Bügelknopffibel* із могили 114 могильника черняхівської культури біля с. Войтенки Валківського р-ну Харківської обл. З часу його відкриття в 2004 р. було розкопано 206 поховань. Автори намагаються за допомогою міжрегіонального аналізу виявити позицію цього поховання в системі відомих у Центральній Європі комплексів.

Третя секція була присвячена вивченню Ольвії, Кошарського городища, Тіри. Упродовж багатьох років тут працювали одеські археологи разом із польськими колегами. Л. Носова повідомила результати вивчення топографії городища біля с. Кошари Одеської обл. за результатами розкопок 1998—2014 рр. Є. Редіна, Н. Матієвич підсумували дослідження античних поселень у Лузановці та на Жеваховій горі, що датуються в основному кінцем V — першою половиною III ст. до н. е., епізодично (за керамікою) — VI—V ст. до н. е. На Приморському бульварі м. Одеси знайдено залишки грецьких поселень VI—III, VI—V ст. до н. е.). Є. Редіна, Е. Пануці-Владика, Я. Бодзек підсумували результати досліджень античного археологічного комплексу біля с. Кошари (IV—III ст. до н. е.) та його подальші перспективи. С. Охотніков зробив оглядову доповідь за матеріалами античних поселень Нижнього Подністров'я. Карта, що вмішувала 100 поселень і могильників, була презентована

автором ще в 1983 р. Найраніша кераміка (з 15 об'єктів, розташованих на східних берегах Дністра) датується кінцем VI ст. до н. е. — першою чвертю V ст. до н. е. У середині IV ст. до н. е. більшість поселень локалізуються вже на правому березі Дністра. Античне будівництво відроджується в I—III ст. у зв'язку з просуванням Риму на схід. Античний період закінчується в результаті гунської інвазії (датується 364—375 рр., за монетою імператора Валентиніана із Тіри). В. Пананова, С. Ляшко під час охоронних розкопок відкрили й дослідили в 1996, 2010—2013 рр. на ближній хорі Ольвії нову садибу (домогосподарство, ойкос) другої третини V — початку III ст. із двома будівельними періодами: спочатку напівземлянковим, а від рубежу V—IV ст. до н. е. — наземним кам'яно-сирцевим. На ойкосі виявлений різноманітний матеріал VI — початку III ст.: кераміка, свинцеві та залізні вироби, монети. Автори стверджують, що обидва цикли життєдіяльності садиби відповідають загальній політико-економічній картині функціонування ольвійського полісу. Аналогією дослідженому об'єкту є садиба класичного часу Чортовате 7. Н. Гаврилюк, М. Тимченко залучають керамічний аналіз ліпленого посуду для реконструкції етнокультурних процесів постскіфського часу на Нижньому Дніпрі й у гіпотетичній «Малій Скіфії» в Криму. Доповідачами заперечується існування релевантних кроскультурних зв'язків між постскіфським населенням Нижнього Подніпров'я та мешканцями Північно-Західного Криму. Тобто т. зв. «пізні скіфи» з Дніпра не мігрували до Криму. Д. Никоненко зробив історіографічний огляд вивчення нижньодніпровських городищ постскіфського часу. Частина висновків підкріплена результатами спільних із польськими колегами розвідок і досліджень Консуловського городища в 2015 р. Я. Бодзек, Я. Чоп представили результати роботи над проектом Краків—Одеса та виставкою «Скарби Чорного моря в Національному музеї в Кракові». Були показані вражаючі результати реставрації артефактів із городища Кошари.

Четверта секція присвячена Боспору. За матеріалами власних розкопок 1986—2013 рр. М. Вахтіна презентувала основні результати досліджень античного міста Порфмій та його некрополю. Також досліджувався елліністичний некрополь, де отримано значний матеріал. В. Хршановський на основі матеріалів розкопок некрополів Кітею й Ілурата в 1968—2013 рр. проведена формально-типологічна й функціонально-архітектурна класифікація величезного масиву поминальних комплексів і святилищ. Автор виокремив категорію еліт-

них склепів малих міст Боспорського царства. В. Горончаровський, Д. Бейлін, Я. Ракоші узагальнили дослідження фортифікації боспорського міста-фортеці Ілурату I—III ст. Особлива увага надається результатам спільних українсько-польських розкопок. Автори визначають три будівельних періоди. Пізня фортеця, у порівнянні з іншими синхронними пам'ятками, дуже добре збереглася. А. Твардецький узагальнив результати шестирічних (2008—2013 рр.) розкопок у Тірітаці в межах археологічної місії Національного музею Варшави. Знайдені архаїчні будівельні залишки, добре збережена кухня римського часу та цікаві артефакти візантійського періоду. Л. Граціанська, С. Ланцов до основних результатів дослідження Кульчукського городища кількома поколіннями археологів (з 1933 р.) відносять відкриття та дослідження двох його горизонтів — херсонеського та пізньоскіфського — щонайменше дві садиби. Найдетальніше вивченою є садиба 2 (друга половина III ст. до н. е.), в якій виділяється північно-західна башта складної конструкції. Тунелем вона з'єднана з колодязем 9,0 м завглибшки, розташованим далеко за її межами. В одній із ніш був відкритий вапняковий рельєф Геракла, що бенкетує. Т. Єгорова висвітлила ситуацію з трьома садибами другої половини IV ст. до н. е. на околиці херсонеського поселення Чайка, заснованого в 360-х рр. до н. е. Разом із фортецею поселення Чайка ці садиби утворюють синхронний і, вірогідно, однорідний в етнокультурному плані комплекс. Без видимих причин, слідів руйнування ці садиби були залишені на межі IV—III ст. до н. е.

П'ята секція, що працювала в останній робочий день конференції, як і попередні, також була насиченою доповідями. Її присвятили Херсонесу, де польськими археологами був виконаний особливо помітний обсяг досліджень. На початку засідання колеги, адміністрація, студентська молодь та Інститут археології щиро привітали свого професора Тадеуша Сарновського з його 70-річчям. Засідання проходило в Колонній залі Варшавського університету. На численних мольбертах, серед десятків копій класичних скульптур, експонувалися багато великих фотографій, які відображали життєвий та професійний шлях видатного науковця.

Наукову частину п'ятої секції відкрила доповідь М. Алексеєнко, В. Нессель про пізньоримські та раньовізантійські свинцеві печатки з Херсонеса/Херсона та його округи. В. Нессель, С. Дем'янчук, на основі археологічних пошуків останніх років античного поселення побли-

зу Херсонеса Таврійського, яке виникло на західному березі Козачої бухти на межі першої—другої чверті IV—III ст. до н. е., спростовують версію про припинення проживання тут із кінця II ст. до н. е. Автори виявили масовий матеріал II—III ст. і вважають, що в окремих місцях перешийка Маячного півострова життєдіяльність продовжувалася на початку ери. Професор *А. Бернацький*, *О. Кленіна* в межах «багаторічного інтердисциплінарного польсько-українського науково-дослідницького проекту «Топографія та архітектура Херсонеса Таврійського» з 2010 р. досліджували квартал 45 в якому виявлена тринейфна базиліка (збудована між 395 р. і другою половиною V ст.) Архітектурні деталі виготовлені з проконеського мармуру. Як сакральна споруда, базиліка не функціонувала з XI—XII ст. *Р. Карасевич-Шінійорський* стверджує, що знахідка Преторія та інші результати археологічних досліджень римського форту в Балаклаві свідчать про періодичне місцезнаходження командування римських військ у Скіфії й Тавриді саме тут, у Балаклаві. *Д. Костромічов* повідомляє про нечисленну, але інформативну групу знахідок військової амуніції з могильника Совхоз 10 (Інкерманська долина). На основі аналізу поховань із 300 інгумаций і 600 урн та осуаріїв автор не знайшов значної різниці в інвентарі між могильником Совхоз 10 та іншими варварськими некрополями Криму. *Л. Ковалевська* повідомила, що «більше 10 років активно проводилися спільні дослідження Інституту археології Варшавського університету і Кримської філії Інституту археології НАНУ в прикордонній зоні Херсонеса». Головною метою цих робіт було створення археологічної карти. *Т. Олійник* є представником харківської школи археологів, учасників систематичних розкопок «Цитаделі», розпочатих ще патріархом херсонеської археології К.К. Косцюшко-Валюжиничем. Доповідач узагальнила накопичений матеріал і дійшла висновку про «необхідність подальшого дослідження більш ранніх горизонтів на цій ділянці». *А. Зедгенідзе* запропонувала археологічну інтерпретацію відомостей Страбона про «Старий

Херсонес» і своєю доповіддю завершила роботу секції.

Кожне засідання звичайно закінчувалося жвавою дискусією з продовженням у кулуарах.

Культурна програма включила п'ятиденне перебування в історичному центрі Варшави, роботу в колишніх будинках польського двору, нині — гуманітарних інститутах Варшавського університету (археології, історії, філології тощо). Цікавою була екскурсія по університету з професійним гідом. Учасники конференції оглянули у Національному музеї Варшави відновлену і розширену виставку матеріалів (архітектурних деталей, настінних розписів (у тому числі блискуче реставрованих картин IX-го століття, наприклад, коптську фреску Св. Анни), інших артефактів із галереї Фарасу (Судан), збережених від затоплення водосховищем нової Асуанської греблі польським археологами за мандатом ЮНЕСКО в 1960-х рр. Також відвідувачів зацікавила тимчасова виставка «Гопліти у військовому мистецтві Древньої Греції», де зібрані різні артефакти: наконечники стріл, металеві снаряди, амуніція «на чолі» з унікальним шоломом VIII/VII ст. до н. е. (Ордона, Італія; зібрання НМВ). На виставці «Гопліти» відвідувачі ознайомилися з «кліпом» Стіва Сімонса, який змонтований із анімованих 2D зображень зі сцен із розписних чорнофігурних посудин, у відеосюжеті під назвою «Греки на війні» під музику Дж. Уайта.

Усебічне інформаційне забезпечення (наприклад, своєчасні нагадування й візова підтримка, наявність програми та тез, залучення на багатьох засіданнях дуже цікавих і товстих томів досліджень польських археологічних установ), чітка організація, бездоганний розпорядок на фоні звичної привітності господарів забезпечили всі умови для напруженої та плідної роботи конференції впродовж усіх її п'яти днів з 9 до 17 години. Учасники заходу дуже вдячні його організаторам і сподіваються, що отримані результати будуть використані в подальших дослідженнях, та очікують на активне продовження спільних робіт у майбутньому.

Krym i północne wybrzeża Morza Czarnego w badaniach archeologicznych 1956—2013/ тези Międzynarodowa Konferencja Naukow Warszawa: Інститут археології Варшавського університету. — Warszawa, 2015.

PONTIKA 2008: recent research on the northern and eastern Black Sea in ancient times: proceedings of the International Conference, 21st—26th April 2008, Kraków. — Oxford, 2011.

Scholl T. Miasta bosporańskie od wieku VI po połowę I wieku p.n.e Światowit. Supplement Series A: ANTIQUITY, vol. XIV. — Warszawa, 2014.

Н.О. ГАВРИЛЮК

ЛІТНЯ АРХЕОЛОГІЧНА ШКОЛА В БІЛЬСЬКУ



Учасники Літньої археологічної школи в Більську

У липні та серпні 2015 р. у с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. на грандіозному Більському городищі скіфської епохи діяла Літня археологічна школа. Її організаторами виступили Інститут археології НАН України й Історико-культурний заповідник «Більськ», за сприяння місцевих органів влади та громадськості.

До основних завдань школи належали: підготовка молодих археологічних кадрів, популяризація археології та давньої історії рідного краю, налагодження наукових контактів між вченими з різних наукових центрів. У роботі школи взяли участь студенти, аспіранти та науковці з Інституту археології НАН України, Інституту культурної спадщини Академії наук Республіки Молдова, Історико-культурного заповідника «Більськ», Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка, Київського національного університету культури і мистецтв, Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Кіровоградського державного педагогічного уні-

верситету ім. В. Винниченка, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Важливість роботи школи, її головні завдання були окреслені на урочистому відкритті у виступах О.Д. Могилова (начальник школи), директора ІКЗ «Більськ» І.І. Короста, знаних спеціалістів з археології раннього залізного віку С.А. Скорого, О.Г. Левицького, І.Б. Шрамко. Значимість її діяльності відзначили представники місцевої влади та громадськості: голова Котелевської районної ради В.В. Довгуша, голова Котелевської районної державної адміністрації В.П. Колос та його перший заступник П.М. Луговий, заступник начальника Управління культури Полтавської облдержадміністрації В.В. Вожаєнко та заступник начальника управління інфраструктури та туризму Полтавської облдержадміністрації Л.М. Оніщук, голова Більської сільської ради С.В. Залізник, голова Полтавського обласного відділення організації «Спілка археологів України» Ю.О. Пуголов.

Студенти вузів мали змогу засвоїти як теоретичну, так і практичну частини. Лекційний блок читався відомими археологами та охоплював широке коло наукових питань, серед яких проблематика поховань споруд скіфсько-

го часу Українського лісостепу, зокрема Великого Рижанівського кургану та Скіфської Могили (д. і. н., проф. С.А. Скорий), та початку розкопок в Україні, зокрема дослідження Мельгуновського кургану в 1763 р (к. і. н. О.Д. Могилов). Нариси археології Молдови та культур раннього залізного віку Прикарпаття були представлені директором Центру археології Інституту культурної спадщини АН Молдови, д. хаб. О.Г. Левицьким. Співробітники Харківського університету, к. і. н І.Б. Шрамко та к. і. н. С.А. Задніков, підготували цикл лекцій, присвячених тематиці Більського городи-

ща, його укріплень та житлової структури, просторової та хронологічної еволюції, матеріальної культури, античного імпорту на ньому. Молоді археологи отримали практичні навички досліджень на розкопках поселенських та поховальних пам'яток Більського городища, у розвідках та екскурсіях на території цього величного археологічного комплексу.

Важливість підготовки молодого покоління археологів і роботи з популяризації давньої історії України в тісному поєднанні з археологічними дослідженнями, роблять перспективною організацію подібних шкіл у майбутньому.

О.Д. МОГИЛОВ

КОНФЕРЕНЦІЯ «ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У I тис. н. е.» (Пам'яті І.С. ВІНОКУРА). МЕДЖИБІЖ — 2015

6—7 жовтня 2015 р. у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» (сmt. Меджибіж, Хмельницької обл.) відбулася міжнародна наукова конференція «Етнокультурні процеси на півдні Східної Європи у I тис. н.е.», присвячена пам'яті видатного археолога Іона Срулевича Винокура. Серед організаторів конференції були Інститут археології НАН України (відділ археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень), Управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації та Державний історико-культурний заповідник «Межибіж».

У роботі конференції взяли участь понад 30 учасників із різних міст України (Києва, Хмельницького, Львова, Харкова, Тернополя, Кам'янця-Подільського), а також із Росії (Санкт-Петербург). Учасники конференції представляли академічні установи, науково-освітні заклади, музеї та історико-культурні заповідники. Конференція складалася з пленарного засідання та роботи двох секцій: «Археологія римського часу на теренах України»

і «Археологія доби Середньовіччя на теренах України». На пленарному засіданні із вступним словом виступили організатори конференції — О.Г. Погорілець й О.В. Петраускас, Л.В. Вакулєнко, Л.В. Бажєнова, А.Ф. Гуцал, Ю.А. Хоптяр та В.А. Гуцал виголосили промови на пошану пам'яті Іона Срулевича Винокура

Виступи на секціях конференції було присвячено різним аспектам вивчення матеріальної культури, етнокультурної ситуації та суспільного розвитку населення півдня Східної Європи. Низка доповідей стосувалася антропологічних досліджень.

На секції «Археологія римського часу на теренах України» виголошено 16 доповідей.

Доповідь Ю.Ю. Башкатова (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) було присвячено важливому для ранньослов'янської археології питанню — появі пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я. Висловлено думку, що їх формування відбувалося дещо раніше, ніж вважається нині.

У доповіді М.В. Любічева (*Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, м. Харків*) розглянуто принципи виділення культурних груп пізньозарубинецьких пам'яток Дні-

© А.В. СКИБА, О.В. ПЕТРАУСКАС,
О.Г. ПОГОРІЛЕЦЬ, 2016



Учасники конференції в Меджибожі, 2015 р.

про-Донецького лісостепу. Висловлено критику сучасних позицій А.М. Обломського та Р.В. Терпиловського. Доповідь зумовила жваве обговорення.

Виступ Т.І. Слободян (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) було присвячено проблемі хронологічних індикаторів поховальних комплексів ранньоримського часу в Прикарпатті. Подано загальний огляд стану проблематики їхнього датування.

У доповіді О.В. Петраускаса (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) розглянуто скляні посудини типу Eggers/230 та питання їх хронології.

Л.В. Вакуленко (*Національний музей історії України, м. Київ*) та А.В. Скиба (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) присвятили свій виступ житловим спорудам черняхівського шару поселення Сокіл у контексті етнічних процесів на теренах Середнього Придністров'я. Наведено дані про керамічний комплекс жител різних типів, зокрема, визначено значний відсоток ліпного посуду в прямокутних житлах без печей-кам'янок.

У доповіді В.Д. Дідика (*Науково-методичний центр охорони культурної спадщини, м. Харків*) розглянуто проблеми морфології й тактичного застосування лезової зброї типу «Хазанов/5». Автором опрацьовано аналогії знахідок зброї даного типу, визначено її практичні особливості й способи носіння та використання.

У виступі К.В. Мизгіна (*Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, м. Харків*) увагу було зосереджено на можливості реконструкції етнокультурних процесів першої половини I тис. н.е. в Центральній та Східній Європі за допомогою аналізу знахідок рим-

ських монет і розгляду інформації з писемних та археологічних джерел.

Доповідь О.В. Гопокало (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) присвячено намистинам жіночих прикрас із багатих поховань культури Черняхів/Синтана-де-Муреш. Автором розроблено типологію цієї категорії речей з урахуванням морфології та матеріалу виготовлення. Одним з аспектів доповіді було поєднання різних типів намистин з іншими елементами жіночого костюму.

Проблеми етнокультурної ситуації на Волино-Подільському пограниччі у пізньоримський час розглянуто у доповіді Я.І. Онищука (*Львівський національний університет ім. І. Франка, м. Львів*).

Виступ С.А. Горбаненка (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) присвячено методу промивання певної кількості ґрунту із заповнення археологічних об'єктів з метою отримання палеоботанічного, іхтіологічного та дрібного остеологічного матеріалу. У доповіді наведено практичні результати, отримані автором у результаті роботи на низці пам'яток I тис. н.е.

У доповіді С.В. Діденка (*Національний музей історії України, м. Київ*) проаналізовано амфори з пам'яток черняхівської культури невідомого раніше типу, що був виокремлений автором серед матеріалів поселення Комарів. Наведені дослідником аналогії вказують на італійське походження цього типу тарного посуду, що підтверджує існування такого напрямку зв'язків і важливість його значення для населення ремісничого центру Комарів.

У доповіді О.В. Мінейко (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) на основі аналізу ан-

тропологічних матеріалів було розглянуто можливості використання маркерів фізіологічного стресу як джерела до вивчення міграційних та адаптивних процесів у палеопопуляціях епохи Великого переселення народів.

Доповідь Б.С. Строцена (*«Подільська археологія» НДЦ «ОАСУ» Інститут археології НАН України, м. Тернопіль*) та С.Ю. Демидка (*«Подільська археологія» НДЦ «ОАСУ» Інститут археології НАН України, м. Хмельницький*) було присвячено матеріалам розкопок могильника черняхівської культури Лісові Гринівці.

У виступі О.Д. Козак (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) повідомлено попередні результати палеопатологічних досліджень, зроблених за матеріалами поховань черняхівського могильника Лісові Гринівці.

У доповіді О.В. Надвірняка (*проект «Terra Amadociae», м. Хмельницький*) та О.Г. Погорільця (*Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», смт. Меджибіж*) поставлено питання про особливий різновид трупоспалень на могильниках черняхівської культури. Унікальні для черняхівської культури знахідки бронзових казанів типу Eggers/63 доповідачі пов'язують із поховальними комплексами, кількість яких останнім часом поповнилася новими відкриттями у межах Хмельницької та Вінницької областей. Доповідь зумовила жваву дискусію.

Доповідь О.О. Надвірняка (*Національний університет ім. Т.Г. Шевченка, м. Київ*) було присвячено подальшим знахідкам фрагментів римських військових дипломів у межириччі Середнього Дністра й Південного Бугу. Автором окреслено перспективу з'ясування та конкретизації місця й ролі носіїв елементів провінційно-римської культури, якими були власники дипломів, у процесах економічного та господарського поступу черняхівської спільноти.

У виступі О.О. Щеглової (*Інститут історії матеріальної культури РАН, м. Санкт-Петербург*) розглянуто Волниковський скарб. Увагу дослідниця зосередила на художньому стилі предметів, що входили до комплексу, аналізуючи їх у контексті мистецьких традицій гунського часу.

Сім доповідей було прочитано на секції «Археологія доби Середньовіччя на теренах України».

О.Г. Погорілець, А.В. Панікарський (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) та Я.В. Володарець-Урбанович (*Інститут археології НАН України, м. Київ*) доповіли про нещодавно виявлені в околицях Меджибожа предмети початку раннього середньовіччя, серед

яких присутні раніше невідомі на цій території вироби з бронзи. Дослідниками було окреслено етнокультурний контекст знахідок.

Доповідь О.О. Щеглової (*Інститут історії матеріальної культури РАН, м. Санкт-Петербург*) присвячено комплексу ювеліра початку раннього середньовіччя із с. Бернашівка. Авторкою проаналізовано особливості технології виготовлення прикрас і деталей одягу за виявленими в комплексі ливарними формами, а також здійснено порівняння зі свинцево-олов'яними виробами з дніпровських скарбів.

У виступі В.В. Колоди (*Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, м. Харків*) розглянуто знахідки ранньосередньовічних фібул із городища Коропові Хутори, а також проаналізовано їх культурно-історичний контекст.

Проблемі формування протодержавних структур в Українському Прикарпатті в останній чверті I тис. було присвячено доповідь М.А. Филипчука (*Львівський національний університет ім. І. Франка, м. Львів*). Досліджено передумови та чинники, що впливали на цей процес. Ключову роль у ньому дослідником відведено городищам райковецької культури, зокрема Плісненського центру.

Я.В. Погоральський (*Львівський національний університет ім. І. Франка, м. Львів*) доповів про традиції слов'янського житлобудівництва VIII—IX ст. на території Верхнього та Середнього Подністров'я.

Культурній характеристиці пам'яток IX—X ст. Західного Поділля присвячено виступ Р.Г. Миськи (*Львівський інститут банківської справи УБС НБУ, м. Львів*). Автором окреслено їхній історичний та соціальний контекст.

У доповіді О.Л. Баженова (*Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, м. Кам'янець-Подільський*) висвітлено етнокультурні процеси на території Середнього Подністров'я в IX — першій половині XIII століть.

Під час роботи конференції її учасники мали змогу ознайомитися з новими надходженнями до фондів Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», серед яких — зібрання бронзового посуду типу Eggers/63, зразки римської зброї та військового спорядження, депозит антонініанів тощо. Співробітники Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки запропонували учасникам міжнародного наукового заходу оглянути виставку публікацій із наукового доробку І.С. Винокура та презентували виданий заповідником історико-

меморіальний збірник на пошану дослідника з нагоди його 85-річчя — «...Але таких багато не буває, бо легким і красивим було б життя».

За результатами роботи конференції було запропоновано проводити подібні наукові за-

ходи в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» у інтервалі раз на два роки та залучати щонайширше коло учасників — як українських науковців, так і зарубіжних гостей.

*А.В. СКИБА, О.В. ПЕТРАУСКАС,
О.Г. ПОГОРІЛЕЦЬ*

СЛОВО ПРО АРХЕОЛОГА (до 80-річчя Леоніда МАЦКЕВОГО)

Леонід Георгійович Мацкевий народився 26 жовтня 1935 року в м. Горлівка на Донбасі в родині інженерів-будівельників. Згодом сім'я переїхала до Києва, де батько — Георгій Мацкевий, інженер у третьому поколінні, керував групою технічного контролю за реставрацією будинку Верховної Ради України (1944—1948 рр.). Знесилений перебуванням у концтаборі, Георгій Мацкевий прожив недовго, але зумів передати синові важливі риси: працелюбність, наполегливість, виваженість і скрупульозність. Мати — Поліна Мацкева (Гордієнко) передала синові основні життєві мудрості — шану й почуття любові до рідної землі, до української культури й традицій. Усі ці материнсько-батьківські настанови Л. Мацкевий зберіг і проніс через усе життя.

Середню освіту Л. Мацкевий здобув у столиці. Він навчався в Київській середній школі № 95 (1945—1954 рр.). Значний вплив на формування життєвого вибору майбутнього археолога мали вчителі. Зокрема таємне викладання українською мовою та захоплюючі розповіді шкільного історика — директора школи І. Новійчука, який вчив шанувати рідну й світову давнину, вплинули на визначення майбутнього наукового поступу Л. Мацкевого. У школярі виникли перші захоплення історією, археологією, нумізматикою. Одне із них згодом стало справою його життя.

Л. Мацкевий здобув вищу освіту в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шев-



ченка (КДУ), куди вступив у 1957 році на історико-філософський факультет. Навчаючись у виші, Л. Мацкевий одночасно займався науковою роботою та вів активне громадське життя. Він був старостою археологічного гуртка, головою студентського наукового товариства. За доповідь «Мезолітична стоянка Фат'яма-Коба в Криму» (1960 р.), виголошену на студентській конференції, Л. Мацкевий отримав грамоту від ректора Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова — І.Г. Петровського та голови наукового студентського товариства В. Яніна.

Під час навчання на кафедрі археології і музеєзнавства Л. Мацкевий слухав лекції відомих

археологів: Лазаря Славіна, Михайла Брайчевського, Дмитра Телегіна, Сергія Бібікова та інших. Окрім цього, Леонід активно займався самоосвітою — багато читав, відвідував наукові гуртки, брав участь у наукових обговореннях і дискусіях. Студент Мацкевий здобув перший досвід проведення польових археологічних робіт в експедиціях під керівництвом С. Бібікова, Ю. Колосова, О. Лєскова, А. Щепінського, Є. Веймарна та П. Шульця. Виконуючи завдання С. Бібікова, Л. Мацкевий провів перші самостійні археологічні дослідження в Криму та на Херсонщині. Результатом цих робіт стали статті у виданнях «Збірник студентських праць КДУ» та «Повідомлення Одеського археологічного музею». Згодом ці публікації згадували у своїх працях С. Бібіков, Д. Телегін, Ю. Колосов, М. Оленковський та інші науковці. Відмінні теоретичні знання, практичні навички проведення археологічних розкопок, уміння аргументувати свою точку зору зумовили те, що вже зі студентської лави Л. Мацкевий мав певний авторитет серед світил тогочасної археологічної науки.

Окрім наукової діяльності, в студентські роки Л. Мацкевий активно займався спортом, був головою студентського спортбюро, брав участь у змаганнях, захищав прапори рідного вишу, перемагав. Ще будучи школярем, у 1952 р., Леонід став чемпіоном Києва з метання диску. Він також займався іншими видами спорту: легкою атлетикою, десятиборством, плаванням, важкою атлетикою, фехтуванням, футболом, волейболом. Згодом ця спортивна підготовка знадобилася майбутньому археологу-польовику в численних експедиціях. Та й сьогодні, у свої 80 років, ювіляр перебуває у добрій фізичній формі — завжди стрункий і підтягнений, повний сил та енергії.

Студент Мацкевий мав й інші захоплення: він писав вірші (це вдавалося йому ще зі шкільних років) і співав у хорі, навіть був солістом.

У 1962 р. Л. Мацкевий із відзнакою закінчив КДУ й отримав можливість навчання в аспірантурі. Але вчорашній студент не мав трудового стажу, необхідного для зарахування на навчання, тому підписав призначення на роботу в Керченський історико-археологічний музей (КІАМ). Так розпочався кримський період у житті Л. Мацкевого. Спочатку молодий дипломований спеціаліст працював екскурсоводом. Ювіляр пригадує випадок, який трапився з ним на третій день роботи в музеї. На екскурсію завітала група поважних науковців, які відпочивали в Коктебельському будинку

відпочинку вчених. Серед екскурсантів були досить знані особи, зокрема відомий археолог й антрополог М. Герасімов. Екскурсію доручили провести Л. Мацкевому. Молодий екскурсовод хвилювався, але добре виконав завдання. У нагоді став досвід, набутий під час студентських музейних практик у Києві, Москві та Ленінграді.

Ще один випадок із кримського періоду Леонід Мацкевий згадує як особливий. У вихідний день, проводячи археологічну розвідку на некрополі Пантікапея, на схилах гори Мітридат, він відкрив розоране поховання з досить цікавими знахідками. Один артефакт став справжнім відкриттям. Це була велика стела, оздоблена горельєфним зображенням воїна зі зброєю, датована IV ст. до н.е. На думку авторитетних науковців (В. Блаватського, В. Гайдукевича, А. Іванової, П. Шульця), ця знахідка вперше представила школу Фідія на території колишнього СРСР.

Доля сприяла польовим пошукам молодого дослідника. Весною 1963 р. Л. Мацкевий відкрив чергову пам'ятку на острові Хортиця. Це сталося під час проходження військової перепідготовки в м. Запоріжжя. Незважаючи на щільний графік обов'язкових занять, археолог знаходив час на польові розвідки. Цього разу Леонід виявив вироби з кременю і стегнову кістку давнього бика. Знахідки передав у Запорізький краєзнавчий музей.

За час роботи в КІАМ Л. Мацкевий обіймав посади завідувача відділом давньої історії, головного охоронця фондів і заступника директора з наукової роботи. Також у цей період вийшли друком його перші дослідницькі статті у наукових виданнях «Советская археология» і «Тези Секції палеоліту Пленуму ІА АН СРСР». Разом із тим, Леонід Мацкевий проводив активну роботу щодо популяризації археології, публікуючи численні газетні статті.

Зібраний польовий матеріал, накопичений науковий доробок та рекомендації провідних археологів (С. Бібікова, П. Борисковського, О. Черниша, І. Свешнікова) додали впевненості молодому дослідникові у виборі подальшої наукової кар'єри. Отримавши рекомендацію Керченської сесії Одеського археологічного товариства, Л. Мацкевий у 1967 р. вирушив до Москви вступати в аспірантуру. У жорсткій конкуренції, серед добре підготовлених учнів провідних археологів того часу, він отримав єдине місце в стаціонарній аспірантурі Сектора палеоліту Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР (ІА АН СРСР).

Аспірант з головою поринув у наукову роботу. Після двох років навчання Л. Мацкевий подав до захисту дисертаційну роботу «Мезоліт і неоліт Керченського півострова». Згодом дисертація була захищена в ІА АН СРСР, отримавши одностайну позитивну оцінку всіх членів Спеціалізованої вченої ради. Вчена рада Інституту прийняла рішення: залишити молодого кандидата історичних наук працювати в ІА АН СРСР. Однак, через особисті обставини Л. Мацкевий був змушений повернутися на південь. Там він працював у Кубанському державному університеті (м. Краснодар) на викладацькій посаді (1971—1973 рр.). Паралельно Леонід Георгійович продовжував займатися наукою.

У кінці 1960-х — на початку 1970-х рр. Л. Мацкевий публікує серію важливих археологічних праць. Зокрема завершує монографію «Мезоліт і неоліт Східного Криму» та друкує статті в журналі «Советская археология». У своїх публікаціях на тему мезоліту науковець запропонував власний типологічний лист крем'яного інвентаря. У співпраці з Г.О. Пашкевич учений займався палеоекологічними дослідженнями, а у співавторстві з А. Шером — математичним аналізом археологічного матеріалу. Свої польові розвідки та теоретичні обґрунтування мезоліту на території Прикубанья Л. Мацкевий опублікував окремою науковою працею.

Життя й наукова діяльність Леоніда Георгійовича Мацкевого впродовж останніх 40 років пов'язані з містом Лева та Західною Україною. Уперше Л. Мацкевий потрапив до Львова ще будучи студентом КДУ. Як згадує сам ювіляр, він був учасником етнолого-археологічної університетської експедиції, одним із завдань якої в 1959 р. були пошуки снігової людини в Карпатах. Дорогою дослідники затрималися у Львові, де відбулася зустріч з Іваном Крип'якевичем. Це було перше знайомство студента Мацкевого з львівською інтелігенцією та науковою спільнотою Західної України. Спілкування мало значний вплив на подальшу наукову й громадську діяльність Л. Мацкевого на заході України.

У 1973 р. кандидат історичних наук Л. Мацкевий вдруге приїжджає до Львова. Цього разу — за власним бажанням і назавжди. Львів стає рідним містом для Леоніда Георгійовича.

Понад 40 років Л. Мацкевий пропрацював в Інституті українознавства імені Івана Крип'якевича Національної Академії наук України (ІУ НАНУ), колишній Інститут суспільних наук Академії наук УРСР (ІСН АН УРСР).

У 1973 р. Леонід Мацкевий став співробітником ІСН АН УРСР і начальником Львівської обласної та Прикарпатської археологічних експедицій. Він успішно поєднує науково-польові дослідження з адміністративно-керівною і викладацькою роботою. Упродовж 20 років (1973—1993) Л. Мацкевий перебував на посаді старшого наукового співробітника ІСН АН УРСР та ІУ НАНУ. У 1981 р. йому присвоєне вчене звання старшого наукового співробітника. Пізніше Леонід Георгійович обіймав посади завідувача сектором первісної археології (1993—1996 рр.) та завідувача відділом археології (1997—2003 рр.); провідного наукового співробітника відділу археології ІУ НАНУ (з 2004 р.). Паралельно з науковою діяльністю Л. Мацкевий займався викладацькою роботою: у 1999—2000 рр. був професором Львівського державного університету імені Івана Франка, читав лекції з палеоекології, проводив археологічні практики зі студентами.

У 1987 р. Л. Мацкевий розпочинає комплексні дослідження печер заходу України. Печерні порожнини, завдяки своїм природним особливостям (сталому температурно-вологому режиму) є місцями, де добре збереглися сліди перебування давніх людей. Л. Мацкевий у своїх публікаціях неодноразово аргументовано наголошував на необхідності комплексного міждисциплінарного вивчення печерних пам'яток заходу України. У 1983 р. у журналі «Советская археология» було опубліковано його статтю «Природне середовище та мезоліт заходу України» (у співав. з О. Адаменком, Г. Пашкевич і К. Татариним). Наступного року англomовний варіант цієї статті був виданий у «Soviet Anthropology and Archaeology». Таким чином фахівці різних галузей науки підсумували масштабні багаторічні польові роботи на мезолітичних пам'ятках регіону.

У 1987 р. під керівництвом Л. Мацкевого розпочалися багаторічні дослідження печерно-скельного ансамблю в уроч. Прийма на Львівщині, які тривали майже 20 років. На п'ятиярусному об'єкті зафіксовані культурні шари пізнього середньовіччя, ранньозалізного часу, доби ранньої бронзи, енеоліту, мезоліту та палеоліту. Цю пам'ятку вчений вважає однією з найзнаковіших у своїй науковій кар'єрі. Саме тут у палеолітичному шарі виявлено сім кісток, що, за висновками фахівців, є рештками неандертальців. Знахідки з Прийми науково опрацьовані й описані в монографіях та численних статтях, опублікованих в Україні й за кордоном.

Іншою важливою пам'яткою, яку відкрив Л. Мацкевий, є навіс Львів VII (Чортова Скеля). У верхньому палеолітичному шарі був виявлений уламок рогу північного оленя, на якому збереглося одне з найдавніших хрестоподібних зображень. Цей артефакт експонувався на виставці «Хрести в історії України» у Софії Київській і був рекомендований для виставки у Ватикані. У нижньому культурному шарі пам'ятки зафіксовані найдавніші сліди перебування людини на території сучасного Львова.

У квітні 1991 р. Леонід Георгійович Мацкевий захистив докторську дисертацію «Мезоліт заходу України» у Московському державному університеті. Цього ж року було видано монографію «Мезолит запада Украины».

Упродовж багатьох років (з 1994 р.) Л. Мацкевий є членом Спеціалізованих вчених рад ІУ НАНУ, Інституту народознавства НАН України. Він був опонентом кандидатських та докторських дисертацій в ІУ НАНУ, в ІА НАНУ, в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова. У 2014—2015 рр. Л. Мацкевий був професором Львівської національної академії мистецтв та членом Спеціалізованої вченої ради цього ж вишу.

Вражаючи працездатність Л. Мацкевого підкріплена об'ємним науковим доробком. Л. Мацкевий — автор і співавтор 30 монографій, понад 600 наукових і науково-популярних статей, опублікованих у 23 країнах. Ювіляр бере активну участь в українських і зарубіжних фахових наукових конференціях, підтримує багаторічні дружні стосунки з відомими колегами-археологами.

Л. Мацкевий не лише науковець-теоретик, а й археолог-польовик з багаторічним досвідом. Загалом ювіляр за 50 польових сезонів (1958—2009 рр.) брав участь у 130 археологічних експедиціях, з яких 108 він очолював. Лише на заході України Л. Мацкевий відкрив близько 450 археологічних пам'яток, стаціонарно дослідив понад 50. Результатом плідної наукової роботи ювіляра стало обґрунтування проблем доби

мезоліту й неоліту на Херсонщині, мезоліту на Північному Кавказі та Закарпатті. Л. Мацкевим було розроблено періодизацію та здійснено культурну атрибуцію пам'яток часу мезоліту й неоліту Східного Криму. Також учений запропонував своєрідну періодизацію мезоліту Західної України та виділив на її теренах локальні групи населення, зокрема чотири культури мезолітичного часу.

А ще доктор історичних наук Л. Мацкевий — голова родини. Разом із дружиною Альбіною Миколаївною вони виховали двох дітей — Олега і Оксану. Турботливий дідусь пишається своїми онуками — Максимом, Денисом та Інгою.

До заслуг ювіляра також належить його внесок у розвиток українського музейництва. Л. Мацкевий брав участь у створенні музейно-виставкових експозицій Керченського, Феодосійського, Бродівського, Жидачівського та Миколаївського у Львівській області музеїв. Учений був одним з ініціаторів створення й активним будівничим Археологічного музею ІУ НАНУ (1994—2003 рр.) та Музею найдавніших пам'яток Львова.

Л. Мацкевий є членом Асоціації археологів Європи, почесним членом Товариства Лева. Ювіляр нагороджений медалями Юрія Дрогобича і Маркіяна Шашкевича, Почесною грамотою президента НАН України Бориса Патона та іншими відзнаками.

Невтомний трудівник продовжує займатися улюбленою справою — публікує наукові статті, виступає на наукових археологічних заходах, бере участь у роботі Спеціалізованої вченої ради. Ювіляр повен життєвої енергії, творчих планів і цікавих ідей.

«Археологія — понад усе!» — так можна окреслити життєве кредо Леоніда Георгійовича Мацкевого.

Шановний Леоніде Георгійовичу, сердечно вітаємо Вас з ювілеєм!

Міцного Вам здоров'я і всіляких гараздів на многії літа!

Г.І. ПАНАХИД

ПАМ'ЯТІ ВЛАДИСЛАВА МИКОЛАЙОВИЧА ГЛАДИЛІНА

15 вересня 2015 р. на 80-му році пішов із життя відомий український учений, один із кращих фахівців у галузі первісної археології Владислав Миколайович Гладилін.

В.М. Гладилін народився 1 серпня 1935 р. у м. Слов'янськ Донецької обл. У 1959 р. він закінчив кафедру археології та музеєзнавства історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, після чого був прийнятий на роботу до Інституту археології АН УРСР. У 1960 р. В.М. Гладилін отримав посаду молодшого наукового співробітника відділу археології кам'яного віку згаданої наукової установи. З 1970 р. він працював у відділі «Археологічний музей» Інституту зоології (1973—1993 рр.) та Інституту археології (1993—1996 рр.) НАН України, де змінив посади від молодшого наукового співробітника до завідувача відділу. З 2000 р. В.М. Гладилін перебував на пенсії.

У 1974 р. учений захистив кандидатську дисертацію «Антоновская мустьерская культура и ее место в раннем палеолите Восточной Европы» (Ленінградське відділення ІА АН СРСР), а в 1989 р. — докторську «Проблемы раннего палеолита» (Інститут історії, філософії та філології Сибірського відділення АН СРСР).

Науковий шлях у первісній археології В.М. Гладилін розпочав ще зі студентських років з участі в дослідженнях Кам'яної Могили. Пізніше саме він готував до друку монографію свого першого вчителя та наставника М.Я. Рудинського «Кам'яна Могила». В.М. Гладилін працював в експедиції С.М. Бібікова на розкопках трипільського поселення Гребені в Середньому Подніпрров'ї. Згодом були самостійні пошукові роботи на Донбасі та відкриття двох середньопалеолітичних стоянок Антонівка I та Антонівка II. У 1963 р., з початку розкопок цих пам'яток, бере свій шлях успішна палеолітична кар'єра науковця.

У 1969 р. В.М. Гладилін створив Закарпатську палеолітичну експедицію (з 1982 р. — Постійна палеолітична експедиція). Були роз-



початі цілеспрямовані широкомасштабні дослідження в Закарпатті, що призвели до відкриття в 1974 р. Королевського палеолітичного місцезнаходження. Це була важлива подія у світовому палеолітознавстві.

В.М. Гладилін належить до плеяди відомих дослідників палеоліту, які стрімко і яскраво увійшли в науку в середині 1960-х рр. Досліджуючи переважно ранній і середній палеоліт, учений розробив класифікаційну схему цього періоду кам'яної доби. Опрацювавши відомі на той час середньопалеолітичні матеріали Східної Європи та розглянувши колекції досліджених ним антонівських стоянок, на основі популярної схеми Ф. Борда В.М. Гладилін створив чітку, побудовану на системі ієрархічних ознак, класифікацію кам'яного інвентарю. До заслуг ученого належать розробки глобальних питань палеолітичної науки: часу та шляхів первісного заселення Європейського континенту, взаємодії людини й довкілля, локального підрозділу й варіабельності ранньопалеолітичних та середньопалеолітичних індустрій Європи. Опрацювання цих питань на фактологічному матеріалі стоянки Королево призвело до появи низки нових актуальних проблем у палеолітознавстві.

© Л.В. КУЛАКОВСЬКА, 2016



Королево 1978 р. Польовий семінар



Королево. В.М. Гладилін

В.М. Гладилін — автор понад 100 наукових публікацій, у тому числі двох монографій. У його наукових публікаціях завжди чітко та логічно сформульована проблема і водночас запропонована максимальна кількість способів її вирішення. Учений був неперевершеним майстром наукових дискусій як на наукових форумах, так і на сторінках наукових видань. Блискучим взірцем цього є розділ «Первоначальное заселение человеком Восточной Европы» у монографії «Проблеми раннього палеолита Восточной Европы». У ньому, розібравши існуючі наукові гіпотези та оперуючи багатим фактологічним матеріалом, В.М. Гладилін послідовно та переконливо аргументував свої погляди.

В.М. Гладилін — учень і послідовник М.Я. Рудинського та С.М. Бібікова, який подарував нове життя їхнім науковим напрацюванням та ідеям. Можна сказати, що вченому поталанило зустрітися й співпрацювати з відомими вітчизняними та зарубіжними палеолітознавцями: П.П. Єфименком, П.Й. Борисковським, О.М. Рогачовим, В.П. Любіним,

О.П. Окладніковим, Ю.Г. Колосовим, Г.П. Григор'євим, М.К. Анісюткіним, М.Д. Прасловим, А.П. Дерев'янком, В.Н. Станком, Г. Бозінським, К. Валохом, Я. Козловським та багатьма іншими. Також В.М. Гладиліна пов'язувала багаторічна дружба з В.А. Рановим, з яким вони досліджували ранньопалеолітичні індустрії Таджикистану та України. Корелюючи археологічний матеріал у часі та просторі, учені визначили загальні риси розвитку та окремі відмінності.

У 1970-х рр. минулого століття В.М. Гладилін сформував і виховав колектив палеолітознавців, до якої належать: Л.В. Кулаковська, В.І. Ситливий, В.І. Усик, Ю.Е. Демиденко, О.І. Євтушенко, В.І. Ткаченко, Ю.В. Кухарчук, О.С. Ситник, О.В. Колесник.

В.М. Гладилін був високоосвіченою людиною, добре знався на мистецтві, обожнював класичну літературу. Він був цікавим співрозмовником і душею колективу.

Ім'я Владислава Миколайовича Гладиліна назавжди залишиться на сторінках Великої книги археології.

Л.В. КУЛАКОВСЬКА

НАШІ АВТОРИ

БІЛЯЄВ Олександр Семенович — кандидат історичних наук.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *abujskikh@ukr.net*

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *volodargrad@ukr.net*

ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, *gavr51@mail.ru*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, *gorbanenko@gmail.com*

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, *igotun@mail.ru*

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна — молодший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *zaliznyakL@ukr.net*

КОВАЛЬЧУК Олександр Миколайович — кандидат біологічних наук, молодший науковий співробітник відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України, *Biologist@ukr.net*

КОЗАК Олександра Діонізіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

КРУТІЛОВ Валерій Вікторович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, завідувач відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України.

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Степанович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

ПАНАХИД Галина Іванівна — старший науковий співробітник Львівського історичного музею.

ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович — завідувач сектору археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович — директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

РАДОМСЬКИЙ Іван Сергійович — аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, *radomskijvno1812@gmail.com*

РЕКОВЕЦЬ Леонід Іванович — доктор біологічних наук, професор, завідувач кафедри екології хребетних і палеонтології Університету природничого (Вроцлав, Польща), *leonid.rekovets@up.wroc.pl*

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАНУ, *rudich@iananu.org.ua*

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, *mars014@ukr.net*

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

СНИТКО Іван Олексійович — старший науковий співробітник держінспекції по охороні пам'яток культури в Миколаївській обл., *maharadze_v@mail.ru*

СОРОКУН Андрій Анатолійович — молодший науковий співробітник сектору археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

ХАМАЙКО Наталія Віталіївна — молодший науковий співробітник відділу наукових фондів Інституту археології НАН України.

ХОПТИНЕЦЬ Іван Миколайович — старший науковий співробітник сектору археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.

ЯКУБЕНКО Олена Олександрівна — провідний науковий співробітник Національного музею історії України.

ЯНОВ Дмитро Миронович — лаборант Одеського археологічного музею НАН України, *orthogarry@ukr.net*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВ	— Археологические вести
АДУ	— Археологічні відкриття в Україні
АИМ	— Археологические исследования в Молдавии
АМА	— Античный мир и археология
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
БИ	— Боспорские исследования
БЧ	— Боспорские чтения
ВДИ	— Вестник древней истории
ВЭ	— Вопросы эпиграфики
ДП	— Древнее Причерноморье
ЕТК	— Енциклопедія трипільської культури
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОРСА РАО	— Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества
ИАК	— Известия археологической комиссии
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НЭ	— Нумизматика и Эпиграфика
ОАК	— Отчет императорской археологической комиссии
ПИО	— Проблемы исследования Ольвии
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
IOSPE	— Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropoli, 1916
МВАН	— Munstersche Beitrage z. antiken Handelsgeschichte
PDP	— La parola del passato. Rivista di studii antichi
PZ	— Prähistorische Zeitschrift

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

1. Приймаються матеріали українською мовою обсягом до 40 тис. знаків (анотація, ілюстрації, список рисунків з підписаними підписами, розширене резюме російською мовою, обсягом до 2,0 сторінок, і анкетні дані автора) в **електронному** (формат RTF) та **роздрукованому** варіантах.
2. Увесь текст друкується 14-м шрифтом Times New Roman, через 1,5 інтервали. Географічні назви подаються за офіційно прийнятою транскрипцією. Слова не скорочуються.
3. Точно вказується джерело цитати.
4. **Посилання** у тексті оформлюються напівкодом, напр.: (Іванов 1990, с. 21, рис. 5, табл. 3). У кінці тексту подається список літератури в алфавітному порядку, наприклад:
Іваненко О.О. Нові знахідки. — К., 1990.
Іваненко О.О. Пам'ятки України. — К., 1990а.
Іваненко О.О. Про культурну атрибуцію знахідки з Надпоріжжя // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 28—36.
Петров В.В. Новый памятник древнего зодчества // Памятники древнего зодчества. — М.; Л., 1985. — С. 45—56.
5. Обов'язково подається список використаних офіційно прийнятих скорочень.

ОФОРМЛЕННЯ РИСУНКІВ

1. Усі типи ілюстрацій позначаються: Рис.
2. Нумерація ілюстративних матеріалів повинна бути послідовна, відповідати тексту і починатись з рис. 1. Позиції на рисинках так само мають бути пронумеровані підряд.
3. Ілюстрації й таблиці повинні бути узгоджені з текстом.
4. На звороті ілюстрацій вказують прізвище автора, назву статті та номер рисунка арабськими цифрами.
5. Якщо ілюстрації мають умовні позначки — «легенду», всі вони повинні бути розшифровані в підписаному тексті.
6. Рисунки в електронному варіанті повинні бути у форматі **TIFF** або **JPEG** щонайменше **300 dpi**. Рисунки роздруковані з електронного варіанту **обов'язково** подавати з відповідними файлами.
7. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті.

УВАГА!

- Перевага у публікації матеріалів буде надаватися передплатникам журналу.
- За недотримання правил оформлення редакція не приймає матеріали до розгляду.
- Відповідальними за точність наведених даних є автори статей і публікацій.
- Точка зору редакції може не збігатися з поглядами авторів.